

6 Säkerhetstjänsternas hotbilder

6.1 Sveriges Kommunistiska Parti och därtill anslutande organisationer¹

6.1.1 Bakgrund

Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) bildades år 1919 som en sektion av den Kommunistiska internationalen (Komintern). Av Kominterns program från år 1928 framgick att proletariats maktövertagande nödvändigtvis måste ske med våld, varvid såväl de parlamentariska institutionerna som militär, polis och rättsväsen skulle krossas. Den socialistiska revolutionen skulle följas av proletariats diktatur. Detta program gällde fram till Kominterns upplösning år 1943 också som SKP:s program. En parlamentarisk utredning som lade fram sitt betänkande år 1935 fann att det centrala målet för SKP:s verksamhet var den våldsamma omstörtningen och föreslog en fullmaktslag om partiförbud.² En sådan fullmaktslag infördes först år 1940 men den kom inte att tillämpas.

De svenska kommunisternas obrottsliga lojalitet med Moskvas linje i samband med Molotov-Ribbentroppakten och världskrigets utbrott hösten 1939 och särskilt deras stöd för Sovjetunionens anfall mot Finland senare samma år medförde en kraftfull opinionsstorm mot partiet. Det innebar också en första antydning om en förändring av hotbilden. Faran för att de på egen hand skulle bedriva samhällsomstörtande verksamhet tycktes vid denna tid mindre än risken för att de i händelse av ett sovjetiskt anfall mot Sverige skul-

¹ Framställningen bygger i huvudsak på Magnus Hjort, Alf W Johansson och Karl Molin: Övervakningen av "SKP-komplexet" (SOU 2002:93)

² SOU 1935:8

le obstruera mot de svenska krigsansträngningarna. Finländska kommunisters landsförrädiska uppträdande under kriget gav näring åt denna uppfattning. Sedan Tyskland våren 1940 ockuperat Danmark och Norge tonades hotet från Sovjetunionen och de svenska kommunisterna ned. En ny vändning i synen på SKP inträdde under våren 1941 när det började bli tydligt att den tysk-sovjetiska pakten knakade i fogarna. SKP övergav sin tidigare kritik av den svenska upprustningen och förklarade sig vara anhängare av ett starkt nationellt försvar.

Sovjetunionen kom efter det tyska angreppet på landet sommaren 1941 att stå på samma sida i kriget som de västliga demokratierna och vann därigenom ökad sympati, något som också kom SKP till del. Komintern upplöstes år 1943, vilket medförde att SKP framstod som mer självständigt. SKP kunde också dra nytta av ett växande missnöje med regeringens pris- och lönestoppspolitik. I riksdagsvalet år 1944 fick SKP över tio procent av rösterna, dvs. omkring en tredubbling sedan föregående riksdagsval.

Sverige utgjorde under krigsåren en plattform för internationell underrättelse- och sabotageverksamhet. Under åren 1940-44 anhölls närmare 100 personer för prosovetisk agentverksamhet, däribland ett antal svenskar med anknytning till den kommunistiska rörelsen. En del hade medverkat i den från Moskva styrda s.k. Wollweberligan som genomförde sabotage mot bl.a. tyska vapentransporter, andra dömdes för olovlig underrättelseverksamhet.

Upplösningen av Komintern innebar att SKP år 1944 kunde anta ett eget program. I detta utmönstrades begreppet "proletariatets diktatur" till förmån för "en demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning". Partiledaren Hilding Hagberg förklarade att en fredlig väg till socialismen var önskvärd. Detta innebar dock inte någon bekännelse till de demokratiska spelreglerna som överordnad norm. Sovjetunionen beskrevs som förebilden och SKP slöt i den proletära internationalismens namn troget upp bakom den sovjetryska politiken. Inrikespolitiskt ställde sig partiet bakom socialdemokraternas efterkrigsprogram från år 1944.

6.1.2 Åren 1945-1964

Vid krigsslutet var den officiella uppfattningen att SKP i sig inte utgjorde något hot mot rikets säkerhet. Statspolisens material rörande kommunismen under de första efterkrigsåren är också synnerligen magert. I en inom statspolisen sommaren 1946 upprättad

PM om SKP konstaterades dock bl.a. att ingen ändring i partiets inställning till Sovjetunionen ägt rum efter Kominterns upplösning och att närmare två tredjedelar av de under kriget avslöjade sovjetryska agenterna visat sig vara kommunister eller kommunistsympatisörer. Och i en översikt från år 1947 sammanställde statspolisen uppgifter om två sovjetiska läroanstalter, som bedrivit utbildning av utländska kommunister under mellankrigstiden, nämligen Leninskolan och Universitetet för Västerås minoriteter. Svenska kommunister hade studerat vid i vart fall någon av dessa skolor, bl.a. en kvinna som under kriget avslöjats som radioagent i Sverige. Åtminstone vid Leninskolan uppträdde alla elever under täcknamn. SKP hade, såvitt känt, inte vidgått att partimedlemmar genomgått någon av dessa läroanstalter.

Den militära säkerhetstjänsten, dvs. försvarsstabens inrikesavdelning, gav i en fyllig PM från år 1946 sin syn på den sovjetiska underrättelsetjänsten och kommunisterna.³ Det konstaterades att SKP efter Kominterns upplösning inte längre talade om världsrevolutionen och den våldsamma samhällsomstörtningen utan som främsta mål angav samhällets fullständiga socialisering på demokratisk väg. Detta ansågs inte hindra att "en våldsam omstörtning av samhällsskicket, proletariats diktatur och sovjetsystemets införande i samhället" hägrade för en del av partimedlemmarna. Trots partiets officiellt försvarsvänliga hållning ansågs det bedriva en intensiv antimilitaristisk kampanj mot officerskåren. Beträffande partiets hållning i ett eventuellt krig konstaterades att det i partiprogrammet tidigare alltid framhållits att huvudsyftet i en sådan situation inte var att försvara det egna landet utan att kämpa för arbetarklassens och det kommunistiska partiets intressen. "Enär kommunisterna samtidigt framhålla att Sovjetunionen gynnar arbetarklassens och kommunisternas intressen kan man därav dra den slutsatsen, att de vid ett krig med Sovjet icke skulle försvara sitt eget land. Något avsteg från här angivna principer har icke proklamerats."

Under rubriken "Medel för underrättelseverksamheten i Sverige" framhölls bl.a. följande.

För en så omfattande underrättelseorganisation som den ryska erfordras givetvis en stor mängd medhjälpare och agenter. Med det stora antalet sympatisörer som finnes inom kommunistpar-

³ Sammanfattande redogörelse för den ryska underrättelsetjänsten jämte kort återblick på den kommunistiska verksamheten, Ed H 108 In, ink. 13.3.1946, F VIII e, vol. 33, MUST:s arkiv

tiet är givetvis en sådan agentvärkning ej särskilt svår. Gynnsamma förhållanden råda också för att genom den kommunistiska organisationen gömma agenter, skaffa dem bostad och förplägnad, pengar och erforderlig materiel. --- Man synes emellertid numera försöka undvika att för sådan verksamhet anlita folk som äro registrerade medlemmar i kommunistpartiet för att partiet som sådant icke skall komprometteras. För dylik hjälpverksamhet anlitar man i stället särskilda förbindelsemän som icke äro registrerade medlemmar, men ändock i skymundan deltaga aktivt i verksamheten. Ett rätt stort antal kommunister eller f.d. organiserade kommunister har dock dömts under de senaste krigsåren för olovlig underrättelseverksamhet och spioneri för rysk räkning. I rena spionerimål mot vårt land har dock icke ledande kommunister i partiet kunnat ertappas. I Finland har under förkrigs- och krigsåren ett stort antal kommunister tagits för spioneri.

Det angavs vidare att i många fall ”personer själva sökt kontakt med ryska legationstjänstemän o.d. antingen i syfte att skaffa sig pengar eller också av sympati, ofta med dessa båda motiv i förening”. Agenternas arbetsmetoder uppgavs ofta gå ut på infiltration av betydelsefulla militära och industriella områden för att direkt kunna erhålla upplysningar. ”Möjligheter förefinnes alltså att rysarna, i direkt avsikt att skaffa sig uppgifter, försöker spela in av dem vidtalade agenter på viktiga försvarsanläggningar.”

Denna syn på SKP, dess medlemmar och sympatisörer som ett hot mot rikets säkerhet hindrade inte att man inom den militära ledningen säkert bedömde flertalet kommunister som ”lika goda svenskar som vi andra”, som överbefälhavaren Helge Jung uttryckte det.⁴

Införandet av s.k. folkdemokratier i Östeuropa och särskilt det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien våren 1948 fick återverkningar på den svenska opinionen. I 1948 års andrakammarval erhöll SKP 6,3 procent av rösterna och vid de därpå följande valen nådde partiet inte upp till 5 procent av rösterna. Antalet medlemmar sjönk från ca 50 000 år 1948 till ungefär hälften några år senare.

I den mån säkerhetstjänsterna fruktade att någon motsvarighet till Pragkuppen var förestående i Sverige, torde en rapport från ett skandinaviskt kommunistmöte i Oslo i februari 1948 ha verkat

⁴ Helge Jungs dagbok 3.3.1947, KrA

lugnande. Vid mötet skall nämligen den finländska kommunisten Hertta Kuusinen ha framfört ryska krav på att kommunistpartierna i Norden skulle försöka överta makten till varje pris, varvid dock delegaterna från de övriga nordiska länderna rest starka betänkligheter och förklarat att utsikterna för ett lyckligt genomförande av en kupp var ytterst små.⁵ Av andra rapporter framgick att de skandinaviska partierna bestämt motsatte sig deltagande i Kominform.⁶

Stalins död år 1953 följdes av en tids upptinade relationer mellan stormaktsblocken. Insättandet av sovjetiska trupper mot folkresningen i Ungern år 1956 kylde emellertid på nytt ned dessa. SKP tog inte entydigt avstånd från den sovjetiska inmarschen. Under hela 1950-talet agerade partiet inrikespolitiskt som ”vänligt pådrivande” på SAP. Samtidigt upprätthölls nära kontakter med broderpartierna i öst bl.a. genom att man sände och mottog delegationer på hög nivå till varandras kongresser. Ledande svenska kommunister firade sina semestrar i olika öststater på värdlandets bekostnad. Åren 1959-63 bedrev SKP utbildning vid en egen partiskola i Bad Doberan i Östtyskland. Vissa svenska kommunister fick även utbildning i Sovjetunionen.

Det kalla krigets ”utbrott”, sovjetblockets homogenisering och de nya antikommunistiska stämningarna satte tydliga spår i säkerhetstjänsternas bedömningar av SKP. Avslöjanden om spioneri för östblockets räkning utomlands och i Sverige liksom rapporter om annan kriminell verksamhet bidrog här till.

I Kanada avslöjades åren 1945 och 1946 ett omfattande sovjetiskt spionage. En undersökningskommission konstaterade att medlemskap i kommunistorganisationer eller sympatier för kommunistisk ideologi hade varit den främsta drivkraften för de kanadensiska agenternas medverkan och att det kanadensiska kommunistpartiet spelat en central roll.⁷ I Norge dömdes åren 1948 och 1949 ett par norska kommunister för spioneri och år 1954 dömdes sju norrmän för spioneri för Sovjetunionens räkning.⁸ I Storbritannien avslöjades på 1950-talet att kommunister i känsliga befattningar inom statsförvaltningen (Burgess och McLean) gjort sig skyldiga till spioneri för samma uppdragsgivare.

⁵ Handling inkommen till Fst/In 3.5.1948, H 333, F VIII b, vol. 5, MUST:s arkiv

⁶ Kominform hade bildats år 1947 av de statsbärande partierna i östblocket med Sovjetunionens kommunistiska parti i spetsen samt de franska och italienska kommunistpartierna. Organisationens syfte var närmast att hålla samman och samordna politiken i kommunismens kärnländer.

⁷ 18.9.1951, H 743, F VIII e, vol. 37, MUST:s arkiv

⁸ Trond Bergh och Knut Einar Eriksen: Den hemmelige krigen, del 1, s. 24

Åren 1946-50 uppmärksammades också flera fall av sovjetiskt, polskt och tjeckiskt spioneri mot Sverige.⁹ En betydande del av personalen vid dessa staters personalstarka beskickningar ansågs vara underrättelsemän, vilka försökte värva agenter, varvid som nämnts kommunistpartiets medlemmar och sympatisörer bedömdes kunna utgöra en betydelsefull rekryteringskälla. Inrikesavdelningen tog den nya organisationsplan som SKP antagit vid sin kongress i maj 1948 till intäkt för att spioneri var en huvuduppgift för partiet. I den nya organisationen var cellen den minsta enheten. Celler skulle bestå av tre eller fyra medlemmar och finnas både på arbetsplatser och i bostadskvarter. Enligt en finländsk källa skulle omorganisationen ha påbjudits från Moskva, ett påbud som även gällt de övriga nordiska kommunistpartierna. Syftet skulle vara att dessa partier skulle bli de förnämsta underrättelsekällorna som medel för den ryska verksamheten under ledning av de ryska diplomatiska representanterna.¹⁰

År 1951 dömdes flaggmaskinisten Hilding Andersson för grovt spioneri och olovlig underrättelseverksamhet till straffarbete på livstid. Spioneriet bestod i att han åren 1949-51 obehörigen anskaffat och till det sovjetryska underrättelseväsendet överlämnat uppgifter om det svenska försvaret. År 1952 dömdes journalisten Fritiof Enbom för bl.a. grovt spioneri och förberedelse till krigsförräderi till straffarbete på livstid. Enboms brott bestod bl.a. i att han till det sovjetryska underrättelseväsendet utlämnat uppgifter angående svenska militära förhållanden. Fem svenska medborgare som befanns överbevisade om att ha bistått Enbom i hans brottsliga verksamhet dömdes också till stränga straff. Under de följande åren dömdes ytterligare ett antal svenska medborgare för spioneri för sovjetrisk eller tjeckisk räkning.¹¹ Såväl Andersson som Enbom var kommunister. Enligt vad som rapporterades till inrikesavdelningen hyste den svenska kommunistiska partiledningen beundran och respekt för Andersson, även om man var mycket besvrad över den "hets" som spionaffären mot denne utlöste.¹²

Under de sista åren av 1940-talet och början av 1950-talet mottog inrikesavdelningen huvudsakligen från utländska samarbetspartner ett antal rapporter rörande kriminella kommunistiska aktiviteter i Västeuropa¹³ och om oroande tendenser i de nordiska

⁹ PM hemligstämplad 21.2.1951, F VIII e, vol. 1, MUST:s arkiv

¹⁰ Handling ink. 17.8.1948, H 601, F VIII b, vol. 5, MUST:s arkiv

¹¹ Se statsrådet Hedlunds redogörelse i riksdagens andra kammare 23.5.1957

¹² 13.11.1951, H 781, F VIII e, vol. 37, MUST:s arkiv

¹³ T.ex. 20.1.1948, 1 H 47 In, F VIII e, vol. 35, MUST:s arkiv, om att sovjetryska agenter skulle påbörja eller redan hade inlett en sabotagekampanj i några västeuropeiska länder,

grannländerna.¹⁴ Också händelser i Sverige och rapporter med anknytning till svenska kommunister sattes i samband med kommunistiska omstörtningsträvanden och förberedelser till spioneri.

Hösten 1947 inträffade sålunda ett stort antal industribränder, vilka misstänktes utgöra av kommunister initierade sabotage. Polisen fann visserligen efter omfattande utredningar att intet fall av sabotage kunnat konstateras, däremot ett fall av uppsåtlig skadegörelse som dock inte var förbundet med något politiskt motiv. Utredningsresultatet hindrade inte slutsatsen att "Ehuru allvarliga sabotage eller organiserade sabotagegrupper icke kunnat påvisas i vårt land efter kriget, synes det sannolikt att en fortsatt skärpning av det internationella läget kan komma att medföra ökade risker för sabotage även i Sverige".¹⁵

År 1949 rapporterades att ett antal svenska kommunister skulle erhålla särskild politisk utbildning för underrättelsetjänst i Tjeckoslovakien¹⁶ liksom misstankar om att det skulle finnas ett vapenlager strax norr om Haparanda. Den finländska källan bakom sistnämnda rapport ansåg sig veta att kommunisterna såväl i Sverige som i Finland hade med detta att göra. Däremot visste man inte om vapnen skulle stanna i Sverige eller exporteras.¹⁷ Enstaka uppgifter inkom även om att svenska kommunister gjort uttalanden av omstörtande karaktär.¹⁸

Det står i många fall inte klart vilket värde som inrikesavdelningen tillmätte rapporter av detta slag. I regel saknas nämligen kommentarer om uppgifternas tillförlitlighet. Att säkerhetstjänsterna inte alltid tog innehållet i rapporterna för gott visas av statspolisens

främst mot hamnanläggningar och rustningsindustrier, och 19.5.1948, 455, T-kontorets arkiv, KrA, om att den sovjetiska underrättelsetjänsten organiserade särskilda agentskolor, där huvudämnen utgjordes av bl.a. propaganda samt militärt, politiskt och näringslivsspionage.

¹⁴ T.ex. 23.5.1947, 422 I A, om att ett stort antal danska hemvärnskompanier uteslutande bestod av kommunister, 6.2.1948, 296 II 5, en osäker uppgift om att det bland kommunister och sympatisörer i finska arbetarkretsar rekryterats medlemmar till "jaktvårdsföreningar", och 17.9.1953, H 1637:1, om att den finländska polisen konstaterat att finska kommunister förfogade över rysk sambandsmateriel och även avlyssnat förbindelser mellan finska och ryska sändare, T-kontorets arkiv, KrA

¹⁵ Handling ink. till Fst/In 10.1.1951, H 13, F VIII e, vol. 1, MUST:s arkiv

¹⁶ 13.6.1949, H 344 In, F X b, vol. 10, MUST:s arkiv

¹⁷ 12.9.1949, H 849, T-kontorets arkiv, KrA

¹⁸ 11.3.1947, I H 76 In, F X f, vol. 32, om att en känd kommunist under ett besök i Polen på inbjudan av det polska kommunistpartiet i spritpåverkat tillstånd skall ha yttrat "att han om två à tre år skulle vara med och regera hemma, och att hans arbete gick ut på att förbereda detta!", 19.9.1951, H 579, F X a, vol. 13, om en svensk kommunist som skall ha uttalat att han vid ett eventuellt krig mellan Sverige och Sovjetunionen "ämnade organisera sabotage till ryssarnas förmån. Själv skulle han spränga i luften allt som behövdes." och 13.2.1954, H 67, F X a, vol. 11, om några värnpliktiga som vid samtal med ledande lokala kommunister i Skövde förklarade att de tillgodogjort sig vapenutbildning endast för att kunna främja SKP:s syften, MUST:s arkiv

bedömning av en meddelarrapport från år 1949. Rapporten innehöll alarmerande uppgifter om systematisk förflyttning av kommunistiska partimedlemmar inom landet, bl.a. till Norrbotten, och om att kommunisterna höll på att lägga upp vapen och sprängämnen i Lappland. Statspolisens sektion i Luleå intog en ganska kallsinnig attityd till uppgifterna. Illegal eller konspiratorisk verksamhet kunde visserligen förekomma men några belägg för detta fanns inte. Förekomsten av kommunister på arbetsplatser kunde inte utan vidare tydas som infiltration. En liknande försiktig inställning visades i en inom statspolisen samma år upprättad översikt av det kommunistiska hotet i Norrbotten. Visserligen ansåg man sig kunna konstatera kommunistiskt intresse för statliga institutioner, industrier m.m. Särskilt hemvärnet, järnvägarna, Norrbottens järnverk och gruvorna skulle vara drabbade. Några belägg för landsförrädisk verksamhet ansåg man sig dock inte ha.

Detta hindrade inte att man inom statspolisen i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet tycks ha delat den militära uppfattningen om vilket hot som kommunisterna utgjorde. I skilda PM från denna tid betonades risken för att hängivna kommunister skulle kunna lämna upplysningar till den sovjetiska underrättelsetjänsten, varför organiserade kommunister inte borde få inneha anställningar i känsliga befattningar inom försvaret. Och man ansåg sig mot bakgrund av de finländska krigserfarenheterna ha att räkna med att antalet överlöpare kunde bli betydande vid ett krig mot Sovjetunionen, något som man måste ta hänsyn till vid krigsplanläggningen. Partiet konsoliderade sig och den ideologiska skolningen fördjupades. Partiets avhängighet till Kominform bedömdes ha ökat och dess karaktär av stödorgan för den sovjetiska utrikespolitiken hade alltmer markerats. Att partiet förlorat en del mandat i riksdagen och i kommunala församlingar ansågs inte ha minskat dess subversiva effektivitet, eftersom partiet därigenom blivit en ”homogen och fast disciplinerad enhet, som i allt rättar sig efter sovjettryska, av Kominform givna, direktiv”. I en översikt från våren 1953 framhöll statspolisen att SKP i sin propaganda betonade att det önskade ”erövra makten med fredliga medel genom riksdag och massorganisationer”, något som man tydligtvis bara såg som ett sätt att dölja de verkliga avsikterna.

Statspolisen hyste också misstankar om att vissa kommunister gjorde sig skyldiga till landsförrädisk verksamhet, vanligen spioneri. Grunden för sådana misstankar var ofta vederbörandes kontakter med företrädare för den sovjetiska ambassaden eller andra beskickningar eller organisationer med anknytning till kommunist-

blocket. I själva kontakterna mellan öststatsrepresentanter och svenska medborgare doldes enligt polisen ett hot. Kontakterna kunde vara eller utvecklas till en brottslig, säkerhetshotande relation. Dessa misstankar uppkom efter eller understöddes av uppgifter från en krets av rapportörer med anknytning till SKP. I denna rapportering – för vilken polisen själv vid olika tillfällen satte frågetecken – utpekades vanligen enskilda individer som säkerhetshot, men där fanns även inslag som mer handlade om brottslig verksamhet i partiets regi. Enligt en uppgift från år 1948 skulle en anställd inom den kommunistiska pressen av sin chef ha fått i uppdrag att företa en resa till en del orter i Mellansverige i syfte att intressera kommunister på dessa platser att ingå i en sabotageliga. En anställd vid SAAB i Linköping skulle ha visat denne fotografier över flygplan och flygmotorer samt berättat en del om pågående försöksverksamhet vid företaget och överlämnat ett kuvert med ”råkopior” för vidare befordran till en anställd vid Ny Dag. Andra uppgifter från åren 1947 och 1948 avsåg personer som under kriget skulle ha varit verksamma för sovjetisk räkning. Vissa namngivna partimedlemmar skulle fortfarande vara aktiva i illegal tjänst för samma uppdragsgivare. En av rapportörerna fortsatte sin rapportering långt in på 1950-talet, då han uppgav bl.a. att en av partiets ledande män kunde misstänkas för illegal verksamhet. En annan meddelare med förbindelser till östblocket pekade under åren 1952-57 ut enstaka kommunister som kunde misstänkas för illegal verksamhet. Inga av dessa utpekanden kunde bekräftas.

Säkerhetstjänsternas syn på SKP och kommunisterna undergick inga väsentliga ändringar under perioden. Den understöddes av rapporter från olika håll om brottslig eller subversiv verksamhet. I en rapport till inrikesavdelningen från en utländsk källa år 1958 angavs att bl.a. svenska kommunister försågs med vapen som smugglades från östtyska Östersjöhamnar och att ett tiotal svenskar utbildats i att bruka vapen och minor samt i sabotageteknik i Östtyskland.¹⁹ I början av 1960-talet mottog inrikesavdelningen obekräftade uppgifter om att de skandinaviska kommunistpartierna hade fått vissa råd och anvisningar av ledamöter i det polska kommunistpartiets centralkommitté i syfte att påbörja en kampanj inom det skandinaviska försvaret omfattande bl.a. sabotage genom passivitet och ohörsamhet, upplysningar bland de värnpliktiga om ’rättigheter och skyldigheter’, propaganda för neutralitet och mot Nato”.²⁰

¹⁹ 15.10.1958, Ö III, vol. 48, MUST:s arkiv

²⁰ KU 19/80, 28.9.1962, Ö IV, vol. 9, MUST:s arkiv

I den militära säkerhetsutredningens (MSU) hemliga betänkande år 1964 hävdades bl.a. att Sovjetunionen inte i samma utsträckning som tidigare torde använda sig av kommunister och kommunist-sympatisörer som agenter, vilket dock inte uteslöt att partianhängare kunde användas som kontaktförmedlare. Även om det inte fanns några belegg för att det förekommit någon form av organiserat sabotage i Sverige sedan andra världskriget, bedömdes en stor del av den främmande underrättelseverksamhet som bedrevs ha till syfte att förbereda ”på lämpliga tider och vitala punkter” insatta sabotage. ”Sådana förberedelser bedömdes ske genom infiltration och genom kontakt med olika gruppbildningar och organisationer, som kan medverka i säkerhetshotande verksamhet.”²¹ Eller som det uttrycktes i en underrättelseplan från år 1962:

Krigsmakten har ej blott att skydda sig mot en yttre utan även mot en inre fiende. Underrättelsetjänst och sabotage mot krigsmaktens anläggningar och verksamhet liksom försvarsfi-entlig propaganda kan redan innan anfall skett utifrån avsevärt minska försvarets motståndskraft.²²

En del av säkerhetstjänsternas hotbild såvitt avsåg SKP utgjordes av vad som betecknades som *partiets illegala verksamhet*. I de 21 teser som antagits vid den Kommunistiska internationalens andra kongress år 1920 och vilka antagits av SKP år 1921 angavs i den tredje tesen följande. ”Då i de flesta europeiska och amerikanska stater klasskampen övergår i inbördeskrigets stadium, måste illegala organisationer bildas parallellt med de legala.” Och i Kominterns stadgar från år 1936 hette det att de kommunistiska partierna måste vara beredda att fortsätta sin verksamhet illegalt. För de västliga underrättelse- och säkerhetstjänster, som samarbetade med svenska myndigheter, spelade kartläggningen av hemliga kommunistiska organisationer en betydelsefull roll och utgjorde ett viktigt inslag i det internationella samarbetet.

I en PM som upprättades inom inrikesavdelningen hösten 1949 förklarades att det var känt att alla kommunistiska partier förberedde sig för att kunna övergå till illegalt arbete i händelse av att partiet förbjöds. Vidare konstaterades att det torde stå utom allt tvivel att varje kommunistiskt parti var redo att vid lämpligt tillfälle gripa till våld. Ett ytterst begränsat antal personer i SKP:s ledning bedömdes känna till dessa tankegångar och de skulle också ha en

²¹ MSU 28.2. 1964, H 9010, s. 6 ff, F I, vol. 33, MUST:s arkiv

²² KU 19/73, 10.9.1962, Ö IV, vol. 9, MUST:s arkiv

viss planläggning för en illegal verksamhet. Statspolisen intog vid denna tid en mer avvaktande attityd till sådana uppgifter och i en PM från år 1950 konstaterades att "förekomsten av någon fristående organisation eller organisationsform, avsedd att tillämpas i illegalitet har ej kunnat konstateras inom SKP". Uppgifterna om en illegal kommunistisk organisation fick emellertid stöd bl.a. av en bok av en tidigare kommunist i början av 1950-talet, även om författarens slutsatser ifrågasattes av en av statspolisens meddelare. Denne menade att SKP:s möjligheter att starta en illegal propagandaverksamhet eller, i händelse av ett partiförbud, organisera en "väpnad omstörtning rörelse" var synnerligen begränsade. Man borde dock för framtiden inte underskatta vare sig den svenska partiledningens eller den sovjetiska ledningens beslutsamhet att effektivisera verksamheten. En skärpning kunde komma "relativt snart".

Misstankarna om en illegal sektor inom SKP knöts till utbildningen av svenska kommunister i Sovjetunionen och stöddes bl.a. av en rapport från Norge år 1953. Enligt denna rapport skulle yngre manliga kommunister som utbildats i Sovjetunionen efter återkomsten till Norge vanligen gå ut ur partiet och inte bedriva någon politisk verksamhet. "De torde ha fått sig bestämda uppdrag förelagda, vilka uppdrag skola utföras av dem ensamma eller i små grupper, som i vissa fall kunna tänkas bli kärnan i en senare organiserad större." Man hade kommit över instruktionerna för två grupper i Narvik, av vilka den ena skulle stoppa strömtillförseln till malmбанan och den andra planlägga ett maktövertagande i Narvik.²³

Utbildningen av svenska kommunister i Moskva hade, som framgått, tidigare uppmärksammats av säkerhetstjänsterna. Man ansåg sig känna namnet på ett 70-tal svenskar, som från slutet av 1920-talet fram till omkring år 1938 utbildats vid sovjetiska undervisningsanstalter. Många av dessa hade kommit att inta ledande ställningar inom SKP medan andra över huvud taget inte ägnat sig åt offentlig partiverksamhet efter hemkomsten. Det fanns exempel på att sådana personer under kriget bedrivit eller misstänkts bedriva illegal verksamhet, främst spioneri och olovlig underrättelseverksamhet, i Sverige för Sovjetunionens räkning. Utbildningsverksamheten i Sovjetunionen hade återupptagits i början av 1950-talet.

Polisen lade ned ett omfattande arbete på att identifiera svenska kommunister som undergått utbildning i Moskva. Under åren 1950-53/54 skall endast två partimedlemmar ha vistats där. Åren

²³ 4.9.1953, H 1626:1, T-kontorets arkiv, KrA

1954-62 deltog fem grupper, vardera med ett tiotal deltagare, i kurser som omfattade ca 15 månader. Den sista kursen skall ha ägt rum åren 1963-64. Det framkom inte några säkra uppgifter om utbildningen vid sidan av kurser i ryska språket, marxism-leninismens klassiker och andra sådana ämnen innehöll inslag av militär, subversiv eller konspirativ art. Däremot stod det klart att alla utgifter, inklusive fickpengar till eleverna, betalades av Sovjetunionen. SKP omgärdade den sovjetiska partiskolningen med sträng sekretess. Säkerhetstjänsterna hade svårt att förstå all denna "hemlighetsfullhet" och tolkade den som belägg för illegala syften.²⁴ Några svenska kommunister hade undergått utbildning vid Sirolainstitutet i Finland, som enligt en rapportör hade maktövertagande med våld som huvudämne.²⁵

Åren 1959-63 bedrev SKP utbildning vid en egen partiskola i Bad Doberan i Östtyskland. Dels var det fråga om korta sommarkurser, dels fyra månader långa kurser med utbildning i politik och tyska språket. Enligt en bedömning som gjordes inom säkerhetspolisen år 1961 var det fråga om normal politisk studieverksamhet med målet att genom "politisk, psykologisk och taktisk skolning skapa dugliga och välutbildade kaderarbetare åt SKP". Det fanns emellertid uppgifter om att det förekom en vidareutbildning, upplagd efter tre parallella linjer, nämligen politik, industrispionage och militärspionage. Undervisningen i de två senare ämnena var förlagd till en skola i Erfurt som leddes av en rysk officer. Några uppgifter om att svenskar deltagit i sådana kurser fanns dock inte. I en översikt hävdades ändå att partiutbildningen i Sovjetunionen och Östtyskland "kunde innefatta en mycket stor fara för vår demokrati. Sovjetunionens dyrbara investeringar i politisk skolningsverksamhet har en klar utrikespolitisk bakgrund och är uteslutande inriktad på att främja sovjetiska syften".

Misstankarna om att SKP skulle ha en illegal sektor fick kort därpå förnyad aktualitet genom en rapport från en källa som inrikesavdelningen bedömde som initierad och tillförlitlig. Rapporten, som var en internationell översikt, slog fast att varje nationellt kommunistparti hade en illegal sektor, vars personal rekryterades bland medlemmar som utbildats i Sovjetunionen eller något satelitland. Huvuddelen av "illegalisterna" bedömdes vara avsedda att

²⁴ I en rapport från en utländsk samarbetspartner år 1957 angavs dock att den Högre Partiskolan i Moskva enligt en avhoppare var öppen för kommunister utanför sovjetfären och att man där, vid sidan av normala ämnen, även studerade militär taktik inklusive gerillakrigföring.

²⁵ KU 19/102, 18.10.1962, Ö IV, vol. 9, MUST:s arkiv

träda i funktion först i den händelse att krig utbröt mellan Sovjet och landet ifråga eller om förhållandena annars påkallade det. Chefen för inrikesavdelningens detalj 1 drog slutsatsen att uppgifter om kommunister som genomgått längre utbildningar utomlands måste finnas till hands för en bedömning av säkerhetsläget vid krig eller krigsfara.²⁶

Säkerhetstjänsterna hyste också tidigt misstankar om att Sovjetunionen ekonomiskt bidrog till SKP:s och den kommunistiska partipressens finansiering och att företrädare för partiet således gjorde sig skyldiga till brottet tagande av utländskt understöd. I en översikt från år 1949 bedömde statspolisen att partiet inte kunde finansieras enbart av medlemskontingenter, insamlingar och inkomster från tidningar och förlag. Och ett par år senare konstaterades att de nationella kommunistpartierna åtnjöt understöd från Moskva men att det aldrig tillfredsställande klarlagts hur detta gick till. Säkerhetspolisen lade under hela 1950-talet ned stora resurser på att systematiskt samla information om företag och affärsmän, som bedrev handel med öststaterna, i syfte att utreda huruvida utländskt understöd kanaliserades via sådana kontakter. Några entydiga bevis, som kunde läggas till grund för åtal, fann man emellertid inte. MSU anförde att SKP sannolikt fick främmande subsidier, eftersom "medlemsavgifter, insamlingar, lotterier och partiets egen affärsverksamhet" inte bedömdes räcka för att täcka alla fasta kostnader. Man ansåg det troligt att vissa företag, som bedrev affärsverksamhet med öststaterna utnyttjades härför.²⁷

6.1.3 Åren efter 1964

Åren kring 1960-talets mitt präglades av den splittring som allt sedan år 1958 skakat den internationella kommunismen, nämligen förhållandet mellan den av Moskva proklamerade revisionistiska linjen och det kinesiska kommunistpartiets revolutionära. Konflikten hade återverkningar även inom SKP. År 1964 valdes Carl-Henrik Hermansson till partiledare efter Hilding Hagberg. Hermansson tillhörde partiets modernister som förordade att partiet skulle följa en demokratisk och parlamentarisk väg och som ville lossa bindningarna till östblocket. Mot denna linje opponerade tre grupper. Traditionalisterna, som hade sitt starkaste stöd i Norrbotten, höll fast vid synen på Sovjetunionen som föregångsland. Hö-

²⁶ KU 19/117, 30.11.1963, Ö IV, vol. 28, MUST:s arkiv

²⁷ MSU 28.2. 1964, H 9010, s. 6 ff, F I, vol. 33, MUST:s arkiv

geroppositionen, som hade sina förebilder i de nybildade socialistiska folkpartierna i Danmark och Norge, drev frågan om ett ytterligare närmande till socialdemokratin. Vänsteroppositionen med kärnor i Göteborg och Uppsala stod för en återgång till en revolutionär linje i enlighet med den kinesiska ståndpunkten. Hermanssons linje gick segrande ur konflikten. Resorna till Sovjetunionen för utbildning och semester upphörde och partiets skola i Bad Doberan i Östtyskland lades ned.

Säkerhetstjänsterna intog inledningsvis en misstroget avvaktande attityd till de nya signalerna. SKP var inte ensamt om sitt påstående om att vara ett nytt, demokratiskt parti. "Samma melodi" spelades av övriga kommunistpartier i väst och av folkdemokratiernas kommunistpartier. Omvändelsen sågs som en taktisk nödvändighet, som i en ny situation skulle ge partiet bättre möjligheter att tjäna den subversiva krigföringens syfte. Sommaren 1966 konstaterade emellertid säkerhetspolisen att SKP inte längre var kommunistiskt i traditionell mening, varken organisatoriskt eller i fråga om internationella kontakter och internationell målsättning. Enligt en inom IB upprättad PM från december samma år var det föga troligt att partiet skulle spolia sina ansträngningar att bli accepterat som ett demokratiskt och nationellt parti genom att bedriva illegal verksamhet. Såvitt avsåg de traditionellt starkt Moskvatrogna norrbottenkommunisterna saknades det anledning att betvivla deras fosterlandslojalitet och försvarsvilja i allmänhet. Men man måste fortfarande räkna med en relativt liten skara fanatiker som i alla sammanhang försvarade Sovjetunionen. Antalet kunde dock växa genom ett oklokt uppträdande från myndigheternas sida.

Vid partikongressen år 1967 antog SKP ett nytt partiprogram i vilket den parlamentariska och demokratiska vägen till socialism beskrevs som den enda tänkbara. Partiet bytte också namn till Vänsterpartiet Kommunisterna (VPK). Besluten ledde till att en stor grupp "kineskommunisterna" bröt sig ur partiet och tillsammans med medlemmar i Clarté och FNL-rörelsen bildade en ny organisation, Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna (KFML). Efter det att Warszawapaktsstyrkor marscherat in i Tjeckoslovakien i augusti 1968 lämnade många av de "högeroppositionella" partiet och gick över till socialdemokraterna. I riksdagsvalet samma år samlade partiet bara tre procent av rösterna.

Vid 1969 års partikongress genomdrev partiets vänsterflygel en revision av partiets handlingsprogram och en permanent programkommission tillsattes. I det partiprogram som antogs vid 1972 års kongress angavs bl.a. att VPK skulle föra "en ekonomisk, ideolo-

gisk och politisk kamp för folkets intressen. I denna kamp växer basen för en ny politisk makt, vars uttryck är en revolutionär regering". Vid samma tid förklarade en ledamot av programkommissionen, att "övergången till socialism blir ingen söndagspromenad". Samtidigt blev kritiken mot Sovjetunionen alltmer uttalad vilket bidrog till att merparten av traditionalisterna år 1977 lämnade partiet och bildade Arbetarpartiet Kommunisterna (APK).

Säkerhetstjänsterna hade alltså under senare delen av 1960-talet i stort sett övergivit uppfattningen om de traditionella kommunisterna som ett hot mot rikets säkerhet eller i vart fall godtagit regeringens uttalanden om att VPK inte längre var ett parti som särskilt skulle övervakas. Då en sektionschef inom säkerhetspolisen år 1972 påtalade att vissa radikaliseringsstendenser kunde förmärkas inom partiet, förklarade en befattningshavare vid "kontra-subversionsroteln" att "vi måste acceptera den idag deklarerade uppfattningen att VPK inte är revolutionära i den meningen att de med olagliga medel ämnar genomföra en revolution". Detta innebar dock inte att enskilda partimedlemmar inte kunde vara föremål för övervakning på grund av kontakter med företrädare för främmande makt.²⁸

6.1.4 Ungdomsförbunden

I likhet med moderpartiet fick Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund (SKU) efter Pragkuppen vidkännas ett stort medlemstapp. För att undvika den belastning som kopplingen till SKP innebar, beslöt partiet år 1951 att vid sidan av ungdomsförbundet bygga upp en icke partiansluten organisation, dock under fast kommunistisk ledning. Den nya organisationen, Demokratisk Ungdom (DU), lockade med utåtriktad verksamhet som dans, filmvisningar och idrottsaktiviteter. Organisationen blev dock aldrig den massrörelse som partiet hoppats på. En viktig uppgift för DU var att delta i administrationen av det svenska deltagandet i Världsunngdomsfestivalerna och sedermera även i de s.k. Östersjöveckorna. SKU lades i malpåse fram till år 1958 då en officiell sammanslagning med DU genomfördes. År 1967 bytte DU namn till Vänsterns Ungdomsförbund (VUF). Samarbetet med VPK fungerade allt sämre och år 1970 påbörjades uppbyggnaden av ett nytt, partianslutet förbund

²⁸ Protokoll från sektions- och rotelchefskonferens i Rättvik 16-19.5.1972, 5:720/6, vol. 3, SÄPO:s arkiv

betecknat Kommunistisk Ungdom (KU). Samma år ombildades VUF till Marxist-leninistiska Kampförbundet (MLK).

De kommunistiska ungdomsförbunden sågs av säkerhetstjänsterna som naturliga bihang till SKP/VPK och kan alltså inte sägas ha utgjort någon självständig hotbild. DU uppfattades som en ren täckorganisation. Enligt en rapport från en av inrikesavdelningens utländska samarbetspartner år 1958 skulle Demokratisk Ungdoms Världsförbund förutom att sprida kommunistisk propaganda bland ungdomen även organisera arbetsbrigader där medlemmarna bl.a. erhöll militär utbildning. I Sverige skulle finnas ca 600 medlemmar i sådana arbetsbrigader.²⁹

6.1.5 Vänskapsförbunden

Redan på 1930-talet bildades det som senare kom att kallas Samfundet för främjande av kulturella och ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen. Organisationen var inriktad på att attrahera intellektuella, socialdemokrater och borgerliga personer intresserade av det sovjetiska samhällsexperimentet och rysk kultur. Vid tiden för andra världskrigets slut åtnjöt som nämnts Sovjetunionen stor prestige i vida kretsar. Samfundet expanderade snabbt och fick bland sina medlemmar även många borgerligt sinnade personer. Flertalet av dessa lämnade samfundet redan under senare delen av 1940-talet och organisationen fick efter hand en alltmer kommunistisk prägel, även om verksamheten stadgemässigt var partipolitiskt obunden. Bland medlemmarna fanns också åtskilliga kulturradikala personer vilka sympatiserade med kommunisterna men som inte öppet framträdde som sådana. Ordförande var som regel en framstående socialdemokrat medan det administrativa arbetet hanterades av en kommunistisk sekreterare. Förbundet hade i mitten av 1950-talet 27 lokalavdelningar med totalt ca 10 000 medlemmar. Filmvisningar och föredrag spelade en viktig roll i verksamheten. Många av medlemmarna bereddes tillfälle att besöka Sovjetunionen och återkom i regel från dessa resor som entusiastiska propagandister för landet och dess politiska system.

I och med att Hermansson blev ordförande i SKP kom partiet att inta en mer distanserad hållning till samfundet. Förhållandet till VPK förbättrades under Lars Werners tid som partiordförande. En central punkt i samfundets verksamhet var att lyfta fram uppriktig-

²⁹ 15.10.1958, Ö III, vol. 48, MUST:s arkiv

heten i Sovjetunionens fredsvilja. År 1991 upplöstes samfundet på grund av ekonomiska problem.

Efter hand tillkom ett antal mindre vänskapsförbund med andra kommuniststater med liknande organisation och inriktning. Exempelvis bildades Föreningen Sverige – DDR år 1956. Den hade som en huvudpunkt för sin verksamhet att arbeta för ett diplomatiskt erkännande av Östtyskland.

Säkerhetstjänsterna såg vänskapsorganisationerna som front- eller täckorganisationer som fungerade som täckmantel för kommunistisk politik och som försökte manipulera den allmänna opinionen. Underrättelsemän med diplomatisk status från öststaterna fick möjlighet att resa landet runt, officiellt för att delta i avdelningarnas sammanträden. De kunde där relativt otvunget blanda sig med idealistiska svenskar och bland dem söka värva agenter. Sådillvida kunde dessa organisationer vara av större värde för Sovjetunionen än det kommunistiska partiet. I MSU:s betänkande från år 1964 heter det således:

Insikten om kommunistpartiets mål och metoder har i vårt land liksom i många andra demokratier i hög grad neutraliserat dess värde såsom ett instrument för den sovjetiska statsviljans intressen. Detta har man på sovjetisk sida sökt kompensera genom att utnyttja olika slag av täckorganisationer, i vilka människor som icke har totalitära ideal utnyttjas. ---

Ytterligare en form av säkerhetshotande verksamhet representeras i viss mån av de s.k. vänskapsföreningarna för de olika östblocksländerna i vårt land. Hit hör Förbundet Sverige — Sovjetunionen med lokalavdelningar på många håll inom landet, svensk-polska, svensk-rumänska, svensk-tjeckiska och svensk-ungerska föreningen, svensk-bulgariska sällskapet och Föreningen för förbindelse med Tyska demokratiska republiken m.fl. Dessa sammanslutningar har huvudsakligen propagandistiska syften, men de erbjuder samtidigt kamouflage för kontakter mellan östblocksrepresentanter och svenska medborgare. Det är känt att föreningarna utnyttjats på sådant sätt även i samband med spioneri. Den kommunistiska dominansen inom respektive styrelse är påfallande, även om som regel ordförandeposten beklädes av en icke-kommunist. I stället är sekreterarposten ofta besatt av en kommunist.³⁰

³⁰ MSU 28.2. 1964, H 9010, s. 6 ff, F I, vol. 33, MUST:s arkiv

Ännu så sent som år 1982 framhöll en befattningshavare vid säkerhetspolisen vid ett internt möte:

Folk som öppet kan besöka sovjetiska ambassader, exempelvis medlemmar i kommunistiska partier och vänskapsföreningar, används fortfarande för talangscouting när det gäller värvning av agenter för KGB och GRU. Detta har klart framkommit vid samtal med avhoppare från de sovjetiska spionorganisationerna.³¹

De som fått partiskolning i Moskva eller Östtyskland användes enligt föredragshållaren ofta som ”stödagenter” och han framhöll att i ”Sällskapet Sverige – Sovjetunionen är många av dessa partiskolade med, ofta på ledande poster”.

En annan organisation, som av säkerhetstjänsterna bedömdes som ett språkrör för sovjetisk propaganda var Svenska Fredskommittén, som behandlas nedan tillsammans med andra fredsörelser.

6. 2 Den revolutionära vänstern³²

6.2.1 Åren 1965-1980

Organisationerna

Maoister

Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna (KFML) hade bildats år 1967 genom en utbrytning ur VPK. År 1968 bröt sig en grupp med fäste i Uppsala, de s.k. Rödgardisterna eller Rebellerna, ut ur KFML, som de anklagade för toppstyrning och för att ha nonchalerat Mao Zedongs läror. I sin iver att bevara renlärigheten tillämpade Rebellrörelsen psykiskt och fysiskt våld mot de egna

³¹ PM 7.9.1960, 1:301/1, löpnr. 23, SÄPO:s arkiv

³² Framställningen bygger i huvudsak på Magnus Hjort: Den farliga fredsörelsen (SOU 2002:90) och densamme : Hotet från vänster (SOU 2002:91)

medlemmarna, vilket efter ca ett halvår medförde rörelsens sammanbrott.

År 1970 skedde en ny splittring då en fraktion med starkt stöd i Göteborg och Västsverige bröt med KFML och bildade KFML(r), där (r) stod för revolutionärerna. Båda riktningarna bildade partier; KFML blev år 1973 Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) och KFML(r) kallade sig från år 1977 KPML(r).

KFML/SKP hade som mest 5 000 medlemmar medan antalet sympatisörer uppskattades till ca 20 000. År 1977 blev Clarté officiellt partiets studentorganisation och Röd ungdom dess ungdomsorganisation. Organisationen hade ett starkt grepp över De förenade FNL-grupperna (DFFG). Personer med anknytning till KFML/SKP gav ut tidningen Folket i Bild/Kulturfront. KFML/SKP sökte utnyttja olika kanaler för att få ut sitt budskap, t.ex. den feministiska rörelsen och den icke-kommersiella ”proggmusiken”. Efter Vietnamkrigets slut år 1975 och Mao Zedongs död året därpå förlorade partiet snabbt i betydelse.

KPML(r) hade som mest ca 2 000 medlemmar och ca 7 000 sympatisörer. Grundorganisationen bestod vanligen av en driftscell, bostadscell eller liknande som regelmässigt skulle bildas så snart tre medlemmar fanns vid t.ex. samma arbetsplats. Partiet höll fast vid den revolutionära ideologin, men avlägsnade sig efter hand från maoismen till förmån för stalinism.

Moskvatrogna

Arbetarpartiet Kommunisterna (APK) bildades som nämnts genom en utbrytning ur VPK år 1977. Orsaken till brytningen skall ha varit dels inställningen till kärnkraft, något som de moskvatrogna förordade, dels synen på den sovjetiska utrikespolitiken. Antalet medlemmar torde ha uppgått till ca 5 000. I 1979 års riksdagsval, som var partiets mest framgångsrika, fick det endast 0,2 procent av rösterna.

Som nyss angetts utvecklade sig KPML(r) med tiden alltmer i moskvavänlig riktning.

Trotskister

I början av 1950-talet uppträdde ett obetydligt trotskistiskt parti i Sverige, Revolutionära socialistiska partiet, som dock försvann ef-

ter några år. Omkring år 1970 bildades nya trotskistiska grupperingar som Fria Fackföreningsfolket (upplöst år 1972) och Revolutionära Marxisters Förbund (RMF), Offensiv och Förbundet Kommunist (FK), som utgjorde en utbrytning ur Marxist-leninistiska kampförbundet.

RMF bytte år 1975 namn till Kommunistiska Arbetarförbundet (KAF). Organisationen hade sina starkaste fästen i Umeå och Göteborg och torde som mest ha haft ca 2 000 medlemmar. RMF/KAF satsade på att vinna inflytande inom kvinnorörelsen, främst genom Grupp 8, och inom miljörörelsen, bl.a. genom Miljöförbundet.

Offensiv (senare Rättvisepartiet Socialisterna) satsade tidigt på att inifrån påverka socialdemokratiska föreningar, särskilt inom det socialdemokratiska ungdomsförbundet (SSU), i revolutionär riktning, s.k. entrism. SSU reagerade genom uteslutningar av trotskisterna.

FNL-rörelsen³³

Sedan USA hösten 1964 inlett flygbombningar mot Nordvietnam aktiverades delar av den svenska opinionen mot kriget i Vietnam. I augusti 1965 bildades Svenska Vietnamkommittén som företrädde en närmast pacifistisk inställning. Åren 1967-70 hölls på initiativ av Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen (SFSF) internationella konferenser i Stockholm i syfte att åstadkomma fred i Vietnam. I oktober 1967 bildades Svenska Kommittén för Vietnam (SKfV), som i praktiken var en sammanslagning av Svenska Vietnamkommittén och Stödkommittén för Stockholmskonferensen om Vietnam. Kommittén stöddes av bl.a. SAP, delar av Folkpartiet och Centerpartiet, en rad fackliga och kristna organisationer samt av fredsorganisationerna. Några i kommittén aktiva personer var kända kommunister med goda kontakter med den sovjetryska ambassaden i Stockholm. Kommittén tog klart ställning mot USA och för regimen i Nordvietnam och den sydvietnamesiska, kommunistdominerade gerillaarmén, Sydvietnams Nationella Befrielsefront (FNL). I februari 1968 anordnade kommittén ett fackeltåg i Stockholm. I tåget deltog bl.a. utbildningsminister Olof Palme och Nordvietnams Moskvaambassadör. I Vietnamkrigets slutskede byt-

³³ Som framgår av det följande kan ingalunda alla de personer och organisationer som stödde FNL hänföras till den revolutionära vänstern. Sambandet mellan DFFG och främst KFML/SKP motiverar dock att rörelsen behandlas i detta sammanhang.

te SKfV namn till Svenska kommittén för Vietnam, Laos och Kambodja.

Andra personer, ofta med en klart marxist-leninistisk samhällssyn, tog redan från början klart ställning för FNL och bildade i september 1965 Arbetsgruppen för FNL. Snabbt bildades liknande grupper på andra håll och år 1966 tillkom paraplyorganisationen De Förenade FNL-grupperna, DFFG. År 1967 ombildades DFFG till ett förbund med de enskilda FNL-grupperna som sektioner underordnade centralstyrelsen. Detta innebar i praktiken en ökad centralstyrning och en skärpt marxist-leninistisk profil. År 1968 skall DFFG ha bestått av 82 lokalorganisationer och bedömdes kunna mobilisera mellan 10 000 och 12 000 personer. Det förekom nära kontakter mellan FNL-rörelsen och KFML och rörelsens ledande personer tillhörde KFML. FNL-rörelsen satsade målmedvetet på att i studiecirkelform politiskt skola medlemmarna. I januari 1968 förklarade KFML:s arbetsutskott att man såg FNL-rörelsen som "förbundets verktyg att nå massorna, organisera dem, utlösa deras kamp, utveckla deras medvetenhet och efterhand vinna dem för socialismen". Vid krigsslutet år 1975 ombildades DFFG till Vietnam-Laos-förbundet, som upplöstes år 1979.

Den revolutionära vänstern som ett hot mot samhällsordningen

Säkerhetspolisen betraktade SKfV som en kommunistisk täckorganisation av traditionellt slag, ytterst styrd av Sovjetunionen. Där emot överraskades man av den plötsligt uppflammande radikalismen, främst bland ungdomar vid gymnasier, universitet och högskolor, vilka sökte sig till de maoistiska och trotskistiska organisationerna. En viktig del i hotbilden, i första hand av ordningspolisiär art, var de stora demonstrationer som hölls åren kring 1968. Regelmässigt saknades tillstånd till dessa demonstrationer och de ledde ofta till våldsamma sammanstötningar mellan polis och demonstranter. Som exempel kan nämnas att demonstranter i maj 1968 lyckades förhindra en Davis Cup-match mellan Sverige och Rhodesia i Båstad och aktionen i Stockholms studentkårs lokaler ("kårs-
husockupationen") senare samma månad.

Rikspolischefen Carl Persson anförde i en PM i november 1968 bl.a. följande.

Anledningen till att demonstrationsledningen vill framkalla våld från polisens sida är, att man inom de organisationer, som står

bakom (Clarté, FNL och KFML) är helt inriktad på att omstörta det etablerade samhället med våldsamma medel. För att nå dessa mål måste enligt dessa organisationers teorier "en revolutionär situation" skapas. På lång sikt arbetar man på att undergräva förtroendet för myndigheterna i allmänhet och polisen i synnerhet.³⁴

Ett särskilt bekymmer ur säkerhetspolisens synvinkel var de goda kontakter som FNL-rörelsen och KFML tycktes ha med massmedierna. Inte minst Sveriges Radio/TV ansågs av säkerhetspolisen sprida och även understödja deras budskap.

Redan ett par år senare avtog säkerhetspolisens intresse för FNL-rörelsen. Rörelsen hade i början av 1970-talet tonat ned sin revolutionära retorik och dess demonstrationer genomfördes i bättre ordning än tidigare. Rörelsens syn på den amerikanska krigsinsatsen kom också att delas av allt större grupper svenskar och motsättningen till SKfV var inte längre lika skarp.

Annorlunda förhöll sig säkerhetspolisen till de uttalat maoistiska och trotskistiska organisationerna. Trots den organisatoriska splittningen inom de vänsterextremistiska rörelserna framstod deras syfte för säkerhetstjänsterna som i stort sett gemensamt, nämligen att förbereda en kommunistisk revolution i Sverige. Härtill kom att organisationerna verkade på ett likartat sätt. Deras samlade aktiviteter dominerade vid denna tid säkerhetstjänsternas inrikes hotbild.

De maoistiska organisationerna hade som programmatisk målsättning att genom en väpnad revolution störta det bestående samhällsskicket. Det krävdes enligt KFML(r) ett revolutionärt inbördeskrig för att möjliggöra ett socialistiskt Sverige. Revolutionen stod dock inte omedelbart för dörren. Inför 1973 års val förklarade KFML(r)s ledare Frank Baude att revolutionen nog borde kunna genomföras inom 25 år. Också trotskisterna betecknade sig som revolutionärer och avvisade en parlamentarisk väg till socialismen. Hur revolutionen skulle gå till utvecklade de mera sällan. I en resolution från år 1977 förutsågs dock att förändringarna skulle mötas av ett "ursinnigt motstånd" från "borgarklassens och arbetarbyråkratins hårda kärna" genom "politisk kamp, ekonomiskt sabotage och kanske också ett öppet polisiärt och militärt våld". Frågan om tillgripande av våld gjordes alltså beroende av vilket motstånd som revolutionen skulle möta.

³⁴ PM överlämnad av rikspolischefen till statssekreteraren i statsrådsberedningen 14.11.1968, F III, vol. 5, SÄPO:s arkiv; citat efter Hjort: Den farliga fredsrörelsen, s. 236

Också APK:s partiprogram gav uttryck för en klart revolutionär inställning. Det fanns även indikationer på att partiet mottog ekonomiskt stöd från Sovjetunionen, bl.a. i form av stödprenumerationer på partiets tidning Norrskensflamman. Partiet som sådant ansågs dock alltför obetydligt för att ens kunna komma att utgöra ett hot mot det svenska samhällsskicket. Vad som i fråga om APK främst väckte säkerhetspolisens uppmärksamhet var det förhållandet att vissa partiföreträdare upprätthöll personliga förbindelser med ett stort antal befattningshavare främst vid de sovjetryska och östtyska beskickningarna, kontakter som misstänktes innefatta underrättelseverksamhet.

KFML/SKP betraktades av säkerhetspolisen som ett redskap för det kinesiska kommunistpartiet. Ledande personer inom KFML hade kontakter med den kinesiska ambassaden och enligt rapporter från förtroliga meddelare erhöll organisationen ekonomiskt stöd från Kina för att bedriva subversiv verksamhet i Sverige. Till uppfattningen om utländska subsidier bidrog att organisationen föreföll ha en mycket god ekonomi liksom information från bl.a. Kanada om kinesiskt stöd till maoistiska grupper. Liknande misstankar kom senare att riktas även mot KFML(r). Uppgifter tydde även på att Kina bl.a. via SKP:s militärråd och journalister med anknytning till partiet bedrev en omfattande kunskapsinhämtning i Norden främst riktad mot Sovjetunionen och NATO.

KFML(r) sökte identifiera säkerhetstjänsternas personal, t.ex. genom att fotografera personer som uppträdde i närheten av demonstrationståg eller i anslutning till polisstationer, fotografier som sedan publicerades i tidningen Proletären. Liknande misstankar fanns beträffande KFML/SKP. De vänsterextremistiska organisationernas verksamhet mot och inom försvaret behandlas nedan.

Kampen om arbetsplatserna

Säkerhetspolisen ansåg sig kunna konstatera att de vänsterextremistiska organisationerna sökte infiltrera från samhällssynpunkt viktiga arbetsplatser, såsom tung industri, allmänna kommunikationer, skolor och massmedier. Medlemmarnas uppträdande på arbetsplatserna betecknades som konspirativt. Det förekom att de på traditionellt kommunistiskt vis bildade celler, vars medlemmar åtminstone inledningsvis inte öppet framträdde som företrädare för respektive organisation. De strävade i regel efter att väljas till fackliga förtroendeuppdrag. Parollen var "Gör facket till en kamporganisation!". KFML(r)

nisation!”. KFML(r) agiterade emellertid för att ”ställa facket åt sidan”. Genom att underblåsa missnöje t.ex. med arbetsmiljön på arbetsplatserna och initiera missnöjesaktioner bl.a. i form av vilda strejker sökte man radikalisera arbetarna.

Från hösten 1969 till år 1972 svepte således en våg av vilda strejker över Sverige. Störst uppmärksamhet väckte gruvarbetarstrejken i malmfälten vintern 1969/1970. Även om denna arbetskonflikt torde ha uppkommit till följd av ett lokalt missnöje med arbetsvillkoren, kom den att stödjas och utnyttjas i propagandistiskt syfte av vänsterextremistiska grupperingar. Åren 1970 och 1971 förekom tillhoppa 192 och år 1972 92 vilda strejker med inalles ca 43 000 respektive ca 12 000 arbetare inblandade. Säkerhetspolisen bedömde att flera av dessa strejker, bl.a. taktäckarstrejken i västra Sverige hösten 1970 och strejken vid Arendalsvarvet i Göteborg år 1972, initierades, leddes eller stöddes av KFML(r). Det förekom även uppgifter om av KFML(r) initierad sabotageverksamhet mot företag som LKAB och NJA liksom om kartläggning av industriernas driftvärn. Särskilt KFML(r) förde kampen på arbetsplatserna med mycket hård retorik mot socialdemokratiska fackföreningsmän. I Göteborg förekom att sådana personer utsattes för hot och skändningar. Men även RMF/KAF ansågs ägna sig åt att infiltrera fackföreningar i syfte att rensa dem från ”pampvälde och byråkrati” och ytterst att ”erövra ledningen i facket”.

De vänsterextremistiska organisationernas strävan att radikalisera arbetarna försvårades dock av att medlemmarna huvudsakligen utgjordes av gymnasieungdom och universitetsstuderande. Det förekom att studenter omskolade sig till yrkesarbetare och sökte sig till industrin. Ett skäl härtill torde ha varit en vilja att komma in vid företagen och där verka för en kommande revolution. Hos många kan det också ha funnits en romantisk föreställning om en proletär tillvaro. Främlingskapet mellan de ”vanliga arbetarna” och de tidigare akademikerna var ofta stort.

Verksamhet mot och inom försvaret

FNL-rörelsen som sådan ägnades inte någon egentlig uppmärksamhet från militärt håll. Så mycket mer intresserade man sig för de extrema vänsterorganisationerna och naturligt nog särskilt för deras mot det svenska försvaret riktade verksamhet. Även om det fanns misstankar om att vissa av dem styrdes från Kina, tycks man tidigt ha bedömt att det huvudsakligen rörde sig om vad man kalla-

de ”anarkistiska organisationer utan styrning från främmande makt”.³⁵ Den militära säkerhetstjänsten såg med stort allvar på risken för att utvecklingen på medellång sikt skulle kunna leda till en revolutionär situation.³⁶

Många av organisationernas medlemmar, den ”revolutionära förtruppen”, var studenter i den ålder då de skulle fullgöra militär grundutbildning. Tidigare hade vänsteranhängare ofta vapenvägrat. Plötsligt skulle de som tidigare vägrat att fullgöra värnplikt fullfölja grundutbildningen. Antalet återkallelser av ansökningar om vapenfri tjänst ökade kraftigt under åren 1969-70. Motiveringarna var att man främst av politiska skäl nu insett nödvändigheten av att fullgöra vapentjänst för att bl.a. kunna stödja befrielserörelser samt att man ansett det erforderligt att känna till vapnens rätta hanterande i ett eventuellt kommande revolutionärt skede.³⁷

Vid KFML:s kongress i Göteborg i januari 1969 fastslogs riktlinjer för att avslöja och bekämpa ”den borgerliga militärapparaten”. Denna skulle infiltreras av arbetarklassen, som skulle bemäktiga sig delar av densamma för att senare kunna rikta krigsmakten mot det bestående samhället.³⁸ En av organisationens ledare, Nils Holmberg, skall ha sagt att KFML:s inställning till värnplikt i ett nötskal var ett citat av Lenin: ”Man vill ge dig ett gevär – tag det och lär dig använda det – inte mot dina klassfränder i andra länder utan för att vända det mot dina förtryckare.”³⁹

KFML/Clarté skall år 1970 ha bildat ett s.k. värnpliktsutskott i Göteborg, vars primäruppgift var att preparera medlemmar som var i färd med att fullgöra sin värnpliktstjänstgöring. I en ”Handledning för kamrater som inom kort skall rycka in till militärtjänst” angavs att de specifikt mot krigsmakten inriktade uppgifterna skulle bli att föra de värnpliktigas talan mot officerarnas förtryck, att avslöja militärapparatens klasskaraktär, att bemöta befälets reaktio-

³⁵ Orientering om försvarsfientlig verksamhet, 15.11.1968, Ö VIII, vol. 1, MUST:s arkiv

³⁶ I en uppsats från år 1969 ”Ett försök till objektiv analys av de svenska studenternas protestaktioner” författad av en person ”som enligt gängse normer är att betrakta som vänster-radikal” anfördes bl.a. följande. ”Om radikaliseringen av Sverige fortsätter i samma takt och riktning som under de senaste tre-fyra åren, kommer enligt vår bedömning en revolutionär situation att uppstå om 10-20 år, kanske t.o.m. tidigare. Att uppnå ett sådant läge är givetvis det yttersta syftet hos de studentgrupper, som vill störta det nuvarande systemet.” Inom Fst/Säk torde man ha bedömt uppsatsen som vederhäftig, KU 14/262, 12.11.1969, F X b, vol. 310, MUST:s arkiv

³⁷ Någon som återkallat sin ansökan om vapenfri tjänst citerade Mao Zedong: ”Varje kommunist måste inse sanningen i orden att politisk makt växer ur en gevärspipa.”, ÖB:s skrivelse 14.12.1970, Säk H 901, Ö IV, vol. 164, MUST:s arkiv

³⁸ Ibid.

³⁹ KU 14/293, 26.11.1969., F X b, vol. 310, MUST:s arkiv

nära propaganda, att sprida marxist-leninistiska alster bland de värnpliktiga och att agitera för KFML:s/Clartés ideologi.⁴⁰

Rapporter inkom om att de värnpliktiga försökte bilda celler vid förbanden.⁴¹

En beskrivning av hur sådan cellbildning enligt försvarsstabens säkerhetsavdelning organiserades gavs av ÖB i en skrivelse år 1970.

⁴²

Under ett förberedande skede – omfattande ungefärligen två-tre månader efter inryckning – kartläggs det politiska klimatet inom förbandet och bedöms möjligheterna för öppet agerande och sedan cellbildning. Under denna tid ligger cellens medlemmar lågt. Man vinnlägger sig om att bli god vän med sina vpl-kolleger. Mot deras uppträdande i tjänsten finns ingen anmärkning att rikta. Flera av dem återfinns som kandidater vid val av kompaniassistent och ledamot av förbandsnämnden. I flera fall har truppbefälet ansett just dessa marxist-leninister vara bland kompaniets bästa soldater.

Efter möten med sympatisörer och förberedande ”träffar” för att få fram deltagare i lämpliga studiecirklar påbörjas organisationsskedet av den marxistiska cellen (kampgruppen) inom förbandet.

När cellen blivit konsoliderad börjar – ofta mycket försiktigt – en del utåtriktade aktiviteter och allt efter ledarens förmåga och mod och medlemmarnas lojalitet inträder nu ett aktionsskede. Det kan fortfarande hända att ledarna ej framträtt öppet. Under dessa genomgångar (stimuleringsmöten, förberedande möten till vpl-konferens m.m.) och utifrån styrda motaktioner har dock många av cellens medlemmar haft svårt för att inte framträda.

Under senare delen av vpl-tjänstgöringen kan man befara att en del mer drastiska aktioner planeras och att man vid denna tidpunkt helt gått ifrån ett mera dolt uppträdande.

En bilaga till skrivelsen innehöll utdrag ur ”Hjälpreda för de marxist-leninistiska gruppernas arbete i militärapparaten”. Där angavs som legala metoder för arbetet muntlig propaganda genom samtal med kamrater, spridning av Gnistan, Soldattidningen och Klasskampen m.m., agitation under lektioner, organiserandet av studiecirklar i KFML:s grundkurs, kamp inom förbandsnämnder, kom-

⁴⁰ ÖB:s skrivelse 14.12.1970, Säk H 901, Ö IV, vol. 164, MUST:s arkiv

⁴¹ Se t.ex. rapport om kommunistisk cellbildning vid I 2 och I 3, KU 05/05, 8.2.1971, och A 9, KU 05/26, 6.9.1971, Ö IV, vol. 157, MUST:s arkiv

⁴² ÖB:s skrivelse 14.12.1970, Säk H 901, Ö IV, vol. 164, MUST:s arkiv

paninämnder osv. Illegala metoder borde bedrivas med största försiktighet, men de kunde utgöra ett nödvändigt komplement till det legala arbetet. Som exempel på illegala metoder angavs spridning av flygblad, uppsättning av väggtidningar, organiserandet av aktioner och hållandet av möten.

Vid KFML(r):s kongress år 1972 gjordes det klart att det för att genomföra ett väpnat uppror krävdes att den borgerliga militärapparaten demoraliserades och uppluckrades. Detta fordrade förberedelser i form av ett genomtänkt och revolutionärt soldatarbete och att man i konspirativt syfte skaffade stödjepunkter inom "den reaktionära officerskåren". Ett centralt militärutskott bildades. Detta publicerade samma år en "instruktion för kommunistiska soldater". Däri tog man kraftigt avstånd från uttalanden av en företrädare för SKP som hävdade att Sverige skulle försvaras mot varje inkräktare. Denna inställning ansågs innefatta ett "villkorligt accepterande av den borgerliga militärapparaten" och en uppslutning bakom tanken på ett "svenskt försvar", tankegångar som innebar "det grövsta tänkbara förräderiet mot socialismens ideal". I instruktionen uppmanades de värnpliktiga att sprida propaganda och att söka "utröna varje förbands säregenheter". Däremot tog man avstånd från skadegörelse på militär materiel liksom från anskaffning av hemliga handlingar, vapen, ammunition etc.

Även RMF/KAF engagerade sig i soldatarbetet, dels genom att driva fackliga krav, dels genom att sprida politisk propaganda. Enligt en artikel i tidningen Internationalen år 1974 ämnade KAF inte försvara det existerande Sverige, eftersom den borgerliga demokratin var att betrakta som en klassdiktatur. Vid ett krig mellan Sverige och Sovjetunionen var det en plikt att verka för ett svenskt nederlag utan att för den skull upphöra med kritiken av den sovjetiska byråkratin.

Omkring år 1975 ändrade SKP principiellt inställning till det svenska försvaret. Partiet räknade med att ett storkrig skulle utbryta mellan USA och Sovjetunionen inom ungefär tio år. Sverige måste då kunna försvara sitt nationella oberoende. Partiet ivrade därför för ett starkt folkförsvar på den allmänna värnpliktens grund. De värnpliktiga medlemmarna skulle bli goda soldater. Såväl grundutbildningen som krigsförbandsövningarna borde präglas av realism. I samband med ett storkrig skulle det uppstå en revolutionär situation i Sverige. När revolutionen skulle genomföras måste huvuddelen av försvarsmakten stå på den revolutionära sidan för att kunna försvara denna mot den borgerliga reaktionen. Det krävdes att soldaterna var medvetna och politiskt mobiliserade och att ett stort

antal befäl stödde folkets sak. Det värnpliktiga befälet var därför en mycket viktig målgrupp. Man hoppades för övrigt också kunna vinna över åtminstone delar av de lägre befälskårerna för sin sak. Denna linje följdes enligt den militära säkerhetstjänstens bedömning i stort av övriga vänstergrupper med undantag för KAF och KFML(r). KAF hade ju deklarerat att man i händelse av storkrig skulle sluta upp på Sovjetunionens sida. Och KFML(r) hävdade att hela den befintliga militärapparaten måste krossas i samband med revolutionen.⁴³

De extrema vänsterorganisationernas mest påtagliga verksamhet inom försvaret var opinionsbildningen. ÖB framhöll i en skrivelse år 1970 bl.a. följande.

... marxist-leninistiska krafter, som agiterar för minskad respekt inför våra militära myndigheter och genom sina strävanden att söka vidga klyftan mellan befäl och trupp utsår försåtlig hatpropaganda och missnöje, speciellt bland de värnpliktiga. Strävan synes vara koncentrerad till att inifrån försvaga och förlöjliga vårt försvarssystem.⁴⁴

I flygblad, affischer, pamfletter och soldattidningar, ofta med anknytning till respektive förband, redogjorde man för förmenta eller verkliga missförhållanden och gjorde kränkande uttalanden mot misshagliga befäl. Härigenom kunde vänsterextremistiska grupper dra till sig uppmärksamhet och skapa misstro mot försvaret och statsmakterna.⁴⁵

En metod för att söka vinna inflytande var att driva soldatfackliga krav, t.ex. på ständig nattpermission, reglerad arbetstid och högre utbildningsbidrag. SKP använde sig med framgång av sin enhetsfronttaktik för att samla de värnpliktiga kring missnöjesanledningar. Genom att på så sätt skapa förtroende bland kamraterna kom SKP och MLK på många håll att dominera förbandsnämnderna.⁴⁶ Också vid värnpliktskonferenserna kom dessa organisationer att uppnå ett oproportionerligt stort inflytande.⁴⁷ KFML(r), RMF, FK

⁴³ PM för befälsutbildning 30.5.1975, F I, vol. 163, PM 10.2.1976, Ö IV, vol. 450, Särskild orientering 16.12.1976, F I, vol. 177, Sammanfattning för år 75/76, 15.3.1977, F I, vol. 193, Sammanfattning för år 1976/77, 18.11.1978, F I, vol. 193, och Årssammanfattning för år 1977/78, F I, vol. 203, MUST:s arkiv.

⁴⁴ ÖB:s skrivelse 14.12.1970, Säk 901, Ö IV, vol. 164, MUST:s arkiv

⁴⁵ Tillägg 1 till underlag för befälsutbildning m.m., 14.12.1970, F I, vol. 102, MUST:s arkiv

⁴⁶ PM i befälsutbildning 30.5.1975, F I, vol. 163, MUST:s arkiv

⁴⁷ I en PM "Undergrävande verksamhet inom försvarsmakten fr.o.m. 1974-07-01" konstaterades att de revolutionära vänsterorganisationerna hade "ett obetydligt stöd för sin allmänna politik och för sitt slutliga mål, det kommunistiska samhället (maximiprogrammet). Där-

och Förbundet Arbetarmakt (FAM) vägrade däremot under några år att arbeta inom etablerade ramar för samråd då dessa institutioner betraktades som skendemokratiska.⁴⁸ I vart fall KFML(r) kom dock att här ändra ståndpunkt.⁴⁹

Enligt försvarsstabens säkerhetsavdelning trasade värnpliktiga vänsterextremister sönder utbildningen genom ständiga diskussioner, som det unga truppbefälet inledningsvis ofta hade svårt att bemästra. De kände sig därför hotade i sin yrkesroll. Efter hand lärde sig befälen hur extremisterna agerade och problemen tenderade därmed att minska.⁵⁰ Det förekom att nästan samtliga värnpliktiga vid ett förband sjukanmälde sig i protest mot att regementschefen vägrat tillmötesgå krav på ständig nattpermission till alla som sökte sådan.⁵¹ Och en novemberdag år 1974 lär 60 procent av den ineliggande åldersklassen ha sjukanmält sig till stöd för kravet på högre utryckningsbidrag.⁵² Även demonstrationer och matstrejker⁵³ liksom kollektiv ordervägran förekom.

I mitten av 1970-talet bedömde försvarsstabens säkerhetsavdelning att den undergrävande verksamheten möjligen nått sin kulmen och var på tillbakagång.⁵⁴ Och i slutet av decenniet tycks den mer eller mindre ha upphört. Även i det soldatfackliga arbetet trängdes extremvänstern efter någon tid tillbaka av andra politiska ungdomsorganisationer, framför allt av SSU och CUF.⁵⁵

Från förbanden rapporterades från slutet av 1960-talet och långt in på 1970-talet ett stort antal misstänkta fall av sabotage och skadegörelse.⁵⁶ I vissa fall innebar skadegörelsen att personal och värn-

emot har de vunnit framgångar bl.a. inom försvarsmakten genom att samla värnpliktiga kring missnöjesanledningar. Det gäller dock ej vid repetitionsutbildning.", 3.4.1975, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Av "Direktiv till soldatklubbarna inför värnpliktskonferensen" framgick att partiet inte skulle bojkotta 1974 års värnpliktskonferens "utan genom så många delegatkandidater som möjligt sprida politisk presentation.", KU 81/102, 21.1.1974, H 901, Ö IV, vol. 380, MUST:s arkiv

⁵⁰ Undergrävande verksamhet inom försvarsmakten fr.o.m. 1974-07-01, 3.4.1975, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

⁵¹ Redogörelse rörande sjukanmälan vid I 3, KU 25/02, 27.11.1972, Ö IV, vol. 340, MUST:s arkiv

⁵² PM för befälsutbildning 30.5.1975, F I, vol. 163, MUST:s arkiv

⁵³ Subversiv verksamhet, halvårsberättelse 1977-07-01—12-31, 12.1.1978, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

⁵⁴ ÖB 6.2.1974, Säk 901, F I, vol. 151, MUST:s arkiv

⁵⁵ Fst/Säk 3.10.1978, H 9010-6, F I, vol. 203, MUST:s arkiv

⁵⁶ Se t.ex. skrivelse ang. misstänkt sabotage mot flygplan J 35 F på F 1 i Västerås genom att stanniopapper stoppats in i pitotröret med påföljd att den ordinarie fartmätaren satts ur funktion, KU 50/76, 22.12.1968, Ö IV, vol. 120, månadsrapport från I 3 i Örebro med uppgift om sabotage mot traktorer, KU 05/26, 6.9.1971, Ö IV, vol. 157, skrivelse om misstänkt sabotage på en stridsvagn vid P 5 i Boden, KU 50/15, 31.1.1972, Ö IV, vol. 342, och PM ang. åverkan på fordon vid KA 1 i Vaxholm, KU 50/18, 16.4.1973, Ö IV, vol. 359, MUST:s arkiv

pliktiga utsattes för risker att skadas, vilket försämrade arbetsmiljön.⁵⁷ Inom säkerhetsavdelningen fanns starka misstankar om att värnpliktiga med anknytning till extremvänstern låg bakom en del av dessa gärningar. Redan år 1968 hade det rapporterats att en aktiv medlem av Clarté och KFML uppgett att ”vissa politiska grupper till vänster” planerade att utöva sabotagehandlingar mot svenska militära anläggningar.⁵⁸ Och man ansåg sig kunna konstatera att händelser av detta slag oftast förekom vid de förband där de extrema vänstergrupperna var som mest aktiva. ÖB Stig Synnergren såg sig år 1972 tvungen att dementera ett tidigare uttalande genom att offentligt förklara att det inte fanns några som helst bevis, inte ens indicier, som tydde på att olika vänstergrupper hade någon del i sabotageverksamheten.⁵⁹ Samma inställning kom till uttryck i en inom säkerhetsavdelningen år 1975 upprättad PM, i vilken det konstaterades att det inte fanns något fog för anklagelser om att extrema organisationer centralt skulle styra skadegörelsen. Bedömningen var i stället att de skyldiga var ”enskilda soldater som i berusat tillstånd vill få utlopp för något missnöje”, även om enstaka fall av försök till provokation inte kunde uteslutas.⁶⁰ År 1980 angav säkerhetsavdelningen att inget tydde på att antalet incidenter av detta slag ökade och att det var ytterst sällsynt att någon eller några kunde bindas till brotten.⁶¹

Under senare delen av 1970-talet bedömdes SKP med stor sannolikhet ägna sig åt systematiskt bedriven underrättelseverksamhet inom försvarsmakten för ”den egna krigsplanläggningen” och möjligen även för främmande makts räkning.⁶² Vid sammanträde med partiets försvarsutskott år 1975 skall följande direktiv beträffande inriktningen av underrättelseverksamheten ha lämnats:

1. Läget av kommandocentraler, stridsledningsplatser och stabsplatser
2. Ta reda på så långt som möjligt krigsplanläggningen
3. Kartlägg polisens verksskydd och driftvärn

⁵⁷ Under år 1970 rapporterades bl.a. att 12 motorfordon utsatts för skadegörelse av olika slag, t.ex. avklippta bromsledningar, sönderslagen inredning och bortskruvande av fälgmuttrar. Vidare hade en person dömts för att med hjälp av en hemmagjord sprängladdning sökt åstadkomma avbrott på en elkabel som svarade för strömförsörjningen till en militär anläggning. Hans motiv uppgavs ha varit politiska; KU 19/02, Säkerhetsöversikt 5.2.1971, Ö IV, vol. 158, MUST:s arkiv

⁵⁸ KU 80/4, Ö IV, vol. 123, MUST:s arkiv

⁵⁹ Nerikes Allehanda 18.11.1972

⁶⁰ Undergrävande verksamhet inom försvarsmakten fr.o.m. 1974-07-01, 3.4.1975, Ö IV, vol. 464, MUST:s arkiv

⁶¹ Skadegörelse/sabotage inom försvarsmakten, 10.1.1980, Ö IV, vol. 464, MUST:s arkiv

⁶² Särskild orientering, 16.12.1976, F I, vol. 117, MUST:s arkiv

4. Kartlägg krigsplanläggningen för kraft, el och tvt [dvs. televerkets nät]
5. Vilka är anställda vid CBX. Tjänsterum, låsanordn, säkskydd. Sätt för rekrytering av medarbetare, tjänstebostad och annan bostad
6. Medlemmarna skall söka inträde i HV [dvs. hemvärnet], CF [dvs. civilförsvaret], lottakåren m.fl. organisationer
7. Lämpliga kanaler vid militära förband är pers vid körcentraler och staber.⁶³

År 1978 rapporterades att SKP disponerade fotostatkopior av hemliga handlingar, bl.a. en sammanställning om större övningar inom totalförsvaret.⁶⁴

Samröre med terroristorganisationer ⁶⁵

Vissa vänsterextremistiska organisationer hade goda kontakter med palestinska befrielse rörelser. Dessa rörelser hade vuxit sig starka i slutet av 1960-talet. Bland dessa rörelser fanns vissa mer militanta och vänsterinriktade organisationer såsom Folkfronten för Palestinas befrielse (PFLP). De attackerade israeliska mål varhelst man kunde komma åt dem. Även stater som ansågs stödja Israel gjordes till måltavlor. Under åren 1968-76 genomförde palestinska organisationer ett sextiototal aktioner i Europa eller mot europeiska mål. Fram till hösten 1970 var det PFLP som låg bakom de flesta terrordåd. Därefter framträdde i stället organisationen Svarta September och tog på sig ansvaret för flertalet av aktionerna. Störst uppmärksamhet väckte dess massaker på israeliska idrottsmän i samband med de olympiska spelen i München år 1972. Från år 1974 och fram till decenniets slut avtog de palestinska terroraktionerna utanför Israel.

I takt med uppsvinget för de palestinska rörelserna i Mellanöstern i slutet av 1960-talet bildades också i Sverige stödgrupper för palestiniernas sak. I september 1967 bildades den s.k. Arabiska klubben i Stockholm. Medlemmarna var araber. Under de närmast följande åren bildades Palestinagrupper i bl.a. Stockholm, Göteborg och Lund. Medlemmar var till en början svenska akademiker, för-

⁶³ PM 10.2.1976, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

⁶⁴ Rapport KU 14, 78/1959, 30.7.1978, F X b, vol. 438, MUST:s arkiv

⁶⁵ Detta avsnitt bygger i huvudsak på Ulf Bjereld: Övervakningen av den svenska Palestina-rörelsen 1965-1980 i SOU 2002:95

fattare och journalister samt enstaka palestinier. Fram till år 1975 fanns omkring fem lokalorganisationer. Mot slutet av 1970-talet ökade antalet lokalorganisationer till knappt 50 för att sedan åter minska under 1980-talet. Antalet medlemmar i de olika lokalorganisationerna blev aldrig särskilt stort men grupperna var i allmänhet välorganiserade.

Då den palestinska rörelsen splittrades visade även den svenska Palestinarörelsen tecken på splittring. Den centrala skiljelinjen gick mellan dem som förespråkade enhetsfrontsprincipen, dvs. stöd åt de palestinska befrielseörelserna som en helhet, och dem som förespråkade ett riktat stöd åt de mer extremistiska palestinska organisationerna. De senare, som utgjorde minoriteten, bildade år 1971 Folkfrontens arbetsgrupper (FFAG), som bedrev verksamhet på fyra, fem platser i Sverige. Dessa grupper stödde främst PFLP. FFAG upplöstes år 1975 och flera av de fåtaliga medlemmarna sökte sig till KFML(r). Majoriteten, som politiskt låg närmare KFML/SKP, bildade år 1976 den riksomfattande organisationen Palestinagrupperna i Sverige.

De svenska Palestinaaktivisterna intog en kluven inställning till palestiniernas användning av terrorn som politiskt vapen. Även om de inte stödde terroraktionerna, tog de heller inte entydigt avstånd från terrorismen, i vart fall inte mot mål i Mellanöstern. Sådana aktioner kunde ses som legitima i palestiniernas kamp för att förändra sin situation. Opinionsbildningen bestod i huvudsak av demonstrationer, studiecirklar, offentliga möten och insändare i tidningar. Man gav även ut egna tidningar och publicerade debattböcker. Palestinarörelsen upprätthöll kontakter med representanter för de olika palestinska befrielseörelserna. Flera aktivister företog resor till Mellanöstern. Ett viktigt led i rörelsens arbete, främst under senare delen av 1970-talet och under 1980-talet, var att sända läkare och annan sjukvårdspersonal samt insamlade läkemedel till de palestinska flyktinglägren.

Säkerhetspolisens syn på de palestinska befrielseörelserna speglade ända fram till år 1980 i huvudsak den officiella israeliska uppfattningen om dessa som extremistiska terroristorganisationer. Man fruktade i första hand att palestinier eller deras svenska sympatisörer skulle genomföra terroraktioner mot israeliska eller judiska mål i Sverige. Säkerhetspolisen oroade sig också för att Sverige skulle bli en fristad för palestinska terrorister. De misstankar som fanns att de svenska Palestinagrupperna finansierades av de palestinska organisationerna eller av arabstaterna kunde däremot avskrivas på ett tidigt stadium.

Såvitt avsåg de svenska Palestinagrupperna riktade säkerhetspolisen inledningsvis sin uppmärksamhet mot det samarbete som dessa grupper hade med vänsterextremistiska organisationer i Sverige, främst KFML/SKP, KFML(r) och FK, liksom med palestinska organisationer, främst Al Fatah och PFLP. Säkerhetspolisen intresserade sig även för det direkta samarbete som förekom mellan svenska vänsterrörelser och palestinska organisationer. En bit in på 1970-talet började polisen i stället betona risken för att enskilda aktivister inom Palestinarörelsen – med eller utan sin organisations goda minne – understödde palestinska terrorister. Misstankarna avsåg dels att dessa tog direkt del i planeringen och genomförandet av terroråd, t.ex. genom att smugla sprängmedel, dels att de medvetet eller omedvetet lät sig utnyttjas av terrorister, exempelvis genom att överlåta passhandlingar, hjälpa till med att skaffa information av olika slag, hyra bilar eller erbjuda logi. Det förekom även uppgifter om att svenskar undergick militär utbildning i bl.a. Libanon och Sydjemen liksom om att de mediciner som skickades till palestinska flyktingläger hade stulits från svenska sjukhus.

KFML(r) liksom RMF skall ha engagerat sig till förmån för Irändska Republikanska Armén (IRA).

Delade meningar inom säkerhetspolisen

I slutet av 1960-talet intog säkerhetstjänsterna som framgått en tämligen alarmistisk syn på de vänsterextremistiska grupperna. Omsider växte det emellertid inom säkerhetspolisen fram en mer nyanserad inställning till dessa grupper. Det fanns inom säkerhetspolisen, något förenklat, två uppfattningar om extremvänsterns farlighet. Enligt den ena uppfattningen var dessa rörelser starka och de arbetade målmedvetet för en revolution i Sverige. De var, trots allt tal om Mao Zedong och Kina, i större eller mindre utsträckning styrda från Sovjetunionen. Många medlemmar skulle inom över-skådlig tid komma att inta ledande befattningar i samhället och då, om inte förr, omdana samhället enligt sin marxist-leninistiska ideologi. Den andra riktningen såg mera avspänt på läget och framför allt på utvecklingen. Den svenska demokratin var stark nog att motstå ett relativt litet antal fanatiker, av vilka de flesta för övrigt

skulle lugna ned sig med tiden. Dessa motsättningar kom till uttryck bl.a. vid polischefsmöten ända fram till år 1980.⁶⁶

Hans Holmér hörde till dem som intog en mindre alarmistisk ståndpunkt till vänsterextremismen. År 1972 bedömde han att det fanns två skäl att uppmärksamt följa de revolutionära grupperna. Dels måste man kontrollera att de inte militariserades och/eller samverkade med främmande makt. Detta kunde i huvudsak ske utan vetskap om organisationernas medlemsantal och utan närmare personkännedom. Dels måste infiltration av försvaret förhindras. Därför behövdes personalkontroll.⁶⁷ Vid ett chefsmöte förklarade han att kontrollen av de revolutionära rörelserna ”mot bakgrund av de resurser och lagtekniska möjligheter vi har är tillräcklig” och tillade att det gällde för säkerhetspolisen att skaffa sig ”en sansad och grundlig bedömning av läget” och att rätta sin verksamhet därefter.⁶⁸ Hans uppfattning var dock ingalunda oomstridd inom organisationen. Hans efterträdare Sven-Åke Hjälmroth hamnade också han på kollisionkurs med några av sina mer alarmistiska regionchefer, vilka var starkt kritiska till de av regeringen år 1972 utfärdade tillämpningsföreskrifterna till personalkontrollkungörelsen. Vid en konferens år 1976 tvingades Hjälmroth påpeka att det ”ytterst var en huvuduppgift för statsmakterna” hur extremisterna övervakades.⁶⁹

Även inom den militära säkerhetstjänsten kom alltså från mitten av 1970-talet hotet från vänsterextremisterna att tonas ned i takt med att deras aktiviteter inom försvaret dämpades.

6.2.2 Åren 1980-2002

Allmänt

Under 1980-talet förde de flesta politiska ytterlighetsrörelser i Sverige en tynande tillvaro. Revolutionära och antidemokratiska bud-

⁶⁶ T.ex. protokoll 20.9.1980 från föreståndarmöte för sektions- och regionchefer 28-30.5.1980, 5:720/6, vol. 14:107, SÄPO:s arkiv. Ett exempel på den avspända attityden redovisas i Ulf Eliasson: Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969 (SOU 2002:88)

⁶⁷ PM ang. tillämpningen av personalkontrollkungörelsen 17.10.1972, F I, vol. 1, SÄPO:s arkiv

⁶⁸ Protokoll från sektions- och rotelchefskonferens 14-17-11.1972. 5:720/6, löpnr. 4, SÄPO:s arkiv

⁶⁹ Protokoll 3.11.1976 från regionkonferens för Övre och Nedre Norrlands regioner 26-28.10.1976, 5:720/6, vol. 10, SÄPO:s arkiv

skap appellerade inte till den stora allmänheten. Den ideologiska splittringen var stor och grupperna blev alltmer marginaliserade. Det förhållandet att det förelåg motsättningar mellan Sovjetunionen och Kina och därmed mellan olika kommunistiska partier i Sverige inverkade dock inte i någon större utsträckning på säkerhetspolisens bedömning av hotet från de svenska vänsterextremisterna. Det väsentliga var därför partiernas revolutionära kommunistiska ideologi. Även om det för tillfället fanns motsättningar mellan Sovjetunionen och Kina hade de gemensamma intressen, de kunde använda samma underrättelseteknik och de kunde ta hjälp av varandras sympatisörer i Sverige. Säkerhetspolisen ansåg sig ha säkra belägg för att svenska kommunister användes för illegal verksamhet. Man förväntade sig också att inhemska sympatisörer skulle vara en angripare behjälplig under beredskaps- eller krigstillstånd.

En ytterligare utbrytning ur SKP skedde år 1980 då en del av vänsteroppositionen bildade SKP(ml), från år 1982 Sveriges Kommunistiska Arbetarparti (SKA), som dock lades ned år 1992. Inför 1982 års riksdagsval uppmanade SKP sina medlemmar att rösta på socialdemokraterna och följande år övergick partiet till att arbeta för en demokratisk svensk socialism. Säkerhetspolisen förefaller vid denna tid i stort sett ha avskrivit SKP som ett hot mot rikets säkerhet, även om disciplinen var hård och aktiviteten hög bland de ofta välutbildade medlemmarna. Det konstaterades att många arbetade under täcknamn och att partiets säkerhetstjänst var god för att skydda mot infiltration och kontroll.⁷⁰ År 1986 bytte partiet namn till Solidaritetspartiet och tog helt avstånd från marxism-leninismen, vilket hösten 1988 medförde att säkerhetspolisen inte längre fann skäl att ägna organisationen någon särskild uppmärksamhet.

KPML(r) bedriver alltjämt verksamhet, numera inom det demokratiskt-parlamentariska systemet, om än med mycket begränsad framgång. Antalet medlemmar uppskattades i början av 1990-talet till ca 3 000. Partiet har fortsatt sin revolutionära retorik men säkerhetspolisen bedömer i vart fall sedan mitten av 1980-talet dess möjligheter att på egen hand åstadkomma en revolutionär situation i Sverige som minimala. Så sent som år 1988 ansåg en bedömare inom säkerhetspolisen att det verkliga hotet från partiet var att dess medlemmar kunde utnyttja "ett skymningsläge till att försöka åstadkomma så mycket skada och oreda som möjligt, genom sabotage och liknande, för att den vägen antingen skapa den revolutio-

⁷⁰ PM 7.6.1982, SAK 802006-0276, löpnr 1, SÄPO:s arkiv

nära situationen, eller underlätta en sovjetisk invasion”. Mot bakgrund av att ett inte obetydligt antal partimedlemmar innehade skyddsklassade befattningar kunde man, enligt samme bedömare, inte bortse från möjligheten att partiet medvetet sökte placera medlemmar ”på känsliga ställen”. Partiet ansågs även sprida desinformation och därigenom utså misstro mot myndigheterna. Som exempel nämndes det s.k. polisspåret i utredningen av mordet på statsminister Olof Palme. Partiet fortsatte sitt agerande på arbetsplatserna genom att uppmuntra till vilda strejker.

Några år senare betonades främst partiets framgångsrika subversiva verksamhet inom transportväsendet, skolan, exportindustrin, vård- och socialsektorn. Partiets internationella kontakter med palestinska organisationer bedömdes utgöra ett potentiellt terroristhot. I mitten av 1990-talet var bedömningen att inget tydde på att partiet inom överskådlig tid hade för avsikt att med våld söka förändra det politiska systemet. Men det förelåg ett latent infiltrationshot genom att medlemmar kunde söka anställning inom totalförsvaret eller i SUA-företag. Kontakterna med palestinska organisationer ansågs inte längre utgöra något direkt hot mot svenska intressen.

APK återupptog under 1980-talet den politiska utbildningen av partimedlemmar i Sovjetunionen och Östtyskland. Partiet försattes år 1995 i konkurs. Följande år bildade den tidigare partiordföranden Rolf Hagel ett nytt parti under den då lediga beteckningen Sveriges Kommunistiska Parti (SKP). Detta är om möjligt än mer betydelselöst än vad APK var.

KAF bytte år 1982 namn till Socialistiska Partiet (SP). SP erhöll i riksdagsvalen åren 1985 och 1998 ca 15 000 röster respektive knappt 1 500 röster. I partiprogrammet från år 1994 betonades att man ville att övergången till socialism skulle ske fredligt. Enligt bedömningar inom säkerhetspolisen från mitten av 1990-talet var partiet knappast längre att beteckna som omstörtande, även om det inte kunde uteslutas att ”det nya och mer reforminriktade parti-programmet” bara var ”ett slags dimridå”.

Offensiv fortsatte fram till mitten av 1980-talet sina försök att infiltrera SAP och SSU. Från år 1993 benämnde man sig Arbetarförbundet Offensiv, som år 1997 ombildades till Rättvisepartiet Socialisterna med ungdomsorganisationen Elevkampanjen. Dessa organisationer bedömdes år 1998 ha starka ledare som inte var främmande för att använda sig av utomparlamentariska metoder. Elevkampanjen anses ligga nära de autonoma, anarkistiska grupperna. (Begreppet ”autonom” har av säkerhetspolisen under 1990-talet

använts som en samlingsbeteckning för hela den anarkistiskt präglade, aktivistiska utomparlamentariska vänstern.)

Anarkister

Omkring 1970 började nya anarkistiska grupper att växa fram i Sverige, särskilt inom kulturradikala kretsar. Bland de inblandade svenskarna i den s.k. Kröcherligan som i mitten av 1970-talet förberedde människorov av statsrådet Anna-Greta Leijon var flertalet anarkister. Säkerhetspolisen misstänkte vid denna tid även andra kopplingar mellan svenska anarkister å ena sidan och västtyska och italienska terrorister å den andra, misstankar vilka dock inte kunde styrkas.

Mot slutet av 1980-talet uppträdde anarkistiska ungdomsgrupper, t.ex. Commando Coca Cola, alltmer våldsamt i samband med husockupationer. De var också inblandade i kravallartade demonstrationer, vandalism och sabotage riktade främst mot amerikanska intressen och multinationella företag. Särskilt drabbat var bensinbolaget Shell som under åren 1986-91 utsattes för omkring 500 attentat. Bl.a. spolades år 1988 bensin mot en av bolagets stationsbyggnader i Malmö som sedan antändes och en brandbomb kastades mot en Shellmack i Norrköping. En ny våg av angrepp mot Shell inleddes vid mitten av 1990-talet, varvid som motiv angavs bolagets oljeutvinning i Nigeria. Även om få av brotten klarades upp, hade säkerhetspolisen uppfattningen att gärningsmännen huvudsakligen stod att finna i autonoma kretsar men i viss mån även bland yngre kommunister.

I mitten av 1980-talet började säkerhetspolisen uppmärksamma brottslighet kopplad till djurrättsfrågor. Det förekom och förekommer alltjämt aktioner för att "befria" försöksdjur och pälsdjur och skadegörelse/sabotage, t.ex. i form av mordbrand, riktad mot bl.a. livsmedelsindustri, pälsdjursuppfödning och hamburgerrestauranger. Personal vid sjukhus och institutioner som sysslat med djurförsök har utsatts för hot och trakasserier. Under 1990-talet kom djurrättsaktivismen i allt högre grad att kopplas till de autonoma kretsarna. Många gånger var samma individer aktiva såväl inom djurrättsaktivism som i antifascistiska, antisexistiska och antikapitalistiska nätverk. De senaste åren har denna typ av brottslighet minskat.

I början av 1990-talet började de anarkistiska grupperna att på allvar engagera sig i antifascistiska aktioner och miljöaktivism.

Våldsamma konfrontationer uppstod mellan anarkister och nazister bl.a. i samband med de senares "firande" av Karl XII:s dödsdag den 30 november. Senare har även andra politiska meningsmotståndare trakasserats, t.ex. Moderata kvinnoförbundet som höll sitt årsmöte i Malmö år 1997. Säkerhetspolisen förutsåg i samband med bygandet av Öresundsbron sabotage mot maskiner och byggnader, hot mot personal och aktioner mot kontor där viktiga handlingar förvarades. År 1995 omhändertogs också ett tiotal svenskar som deltagit i skadegörelse och olaga intrång vid anläggningar i Köpenhamn. Andra aktioner avväjdes. Gruppen Socialekologisk aktion sökte bl.a. medelst sabotage förhindra ett vägbygge i Stockholm och en av ledarna dömdes för uppvigling.

De senaste åren har autonoma grupper varit aktiva i kampen mot "globalisering". Vid EU:s stats- och regeringschefsmöte i Göteborg i juni 2001 hörde således anarkister till de grupper som var mest aktiva i de våldsamma upploppen.

Den autonoma rörelsen var enligt säkerhetspolisens bedömning år 1987 "genom sin anarkistiska grundkaraktär löst sammanfogad", men det fanns "en klart organiserad kärna" som hade kontakter med danska anarkister. Fem år senare ansåg sig säkerhetspolisen kunna konstatera att det fanns kontakter eller kopplingar mellan svenska anarkister och utländska terroristgrupper. Anarkisterna anses inte utgöra något egentligt hot mot rikets säkerhet. Deras militanta uppträdande utgör emellertid en fara för enskilda personer, företag och institutioner, som är dem misshagliga. De utgör även ett hot mot andras grundlagsskyddade rättigheter, såsom yttrande- och demonstrationsfrihet.

Den militära säkerhetstjänstens hotbild⁷¹

Den öppet subversiva verksamheten inom försvaret låg under 1980-talet på en mycket låg nivå och stämningen bland de värnpliktiga var positiv. Endast enstaka incidenter i form av t.ex. kollektiv sjukmönstring och demonstrationer rapporterades från förbanden.⁷² Förutom viss propaganda från SKP:s och KAF/SP:s sida var de vänsterextremistiska organisationernas aktiviteter inom försva-

⁷¹ Till grund för detta avsnitt ligger, förutom det material som särskilt nämns i följande noter uppgifter som lämnats till kommissionen av bl.a. följande personer: Lennart Borg, Mats Börjesson, Bengt Gustafsson, C G Hammarsköld, Sven-Åke Hjälmsroth, Lars Lagrell, P G Näss, Bengt Schuback, Bror Steffenson, Peter Waldenström och Bengt Wallroth

⁷² KU 005-103-813, 26.2.1981, Ö IV, och HPM 317 H, 26.8.1981, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

ret ringa.⁷³ Inom den högsta militära ledningen bedömde man att extremistgrupperna inte utgjorde något hot mot försvaret. Denna hotbilsbedömning kom också med viss eftersläpning att prägla den militära säkerhetstjänsten på central nivå.

KPML(r) angavs år 1981 alltjämt söka bilda hemliga celler bland värnpliktiga vid förbanden. Sådana grupper hade varit aktiva i samband med strejk- och maskningsaktioner samt vid spridande av propaganda. Partiets medlemmar förutsattes under värnplikts-tjänstgöringen samla upplysningar om försvaret som skulle vidarebefordras till partiet i syfte att störta den borgerliga staten.⁷⁴ Partiet ansågs mer eller mindre medvetet ledas av de sovjetiska underrättelsetjänsterna och bedömdes mot bakgrund av historiska erfarenheter och utifrån dess uttalade våldstendenser i ett skymningsläge kunna bistå en angripare med underrättelser, sabotage och subversion. Samma bedömning gjordes såvitt avsåg APK.

SKP var visserligen uttalat försvarsvänligt, men enligt den militära säkerhetstjänsten arbetade partiet i realiteten för "att så stor del av arbetarmassan som möjligt skall göra värnplikt och lära sig bruka vapen därför att, när det nationella befrielsekriget är över, är det proletariatets uppgift att snarast fullfölja den socialistiska revolutionen". Partiet ansågs bedriva konspirativ cellverksamhet vid förbanden.⁷⁵ SKP liksom KAF/SP sades ha som uttalat mål att genom infiltration säkerställa besättandet av nyckelbefattningar så högt upp inom försvarsmaktens organisation som möjligt. Beträffande verksamheten bland de värnpliktiga tyckte sig säkerhetstjänsten ha kunnat iaktta att en kraftsamling skett mot att bedriva underrättelseverksamhet i syfte att gagna det egna målet i en framtid. De värnpliktiga medlemmarna skulle enligt denna bedömning söka sig till tjänstgöringsområden som ledde till placeringar inom högre regionala och centrala staber i fred eller krigsplacering inom brigad- eller fördelningsstaber.⁷⁶

Sammanfattningsvis bedömdes APK, KAF/SP, KPML(r) och SKP alltjämt under 1980-talets första hälft utgöra ett starkt hot mot försvarsmakten. De ansågs bedriva subversiv verksamhet i mera utstuderad form än tidigare, varvid långsiktighet var en framträdande faktor.⁷⁷ Man kunde inte med säkerhet konstatera någon av främmande makt ledd eller stödd infiltration inom försvarsmak-

⁷³ Specialorientering 17/81, 15.10.1981, Säk H 901:7029:7, B 1, vol. 1, MUST:s arkiv

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ HPM 215, 3.10.1983, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

⁷⁷ Ibid.

ten. Däremot ansåg man att det sannolikt förekommit ett antal infiltrationsförsök från personer tillhörande vänsterextremistiska organisationer, främst riktade mot anställningar inom försvaret liksom mot hemvärnet, frivilligorganisationerna och SUA-arbeten. En mängd kopplingar ansågs finnas mellan de kommunistiska partierna och fredsorganisationer, miljörörelsen och vänskapsföreningar.⁷⁸ Särskilt framhölls i sistnämnda sammanhang APK.⁷⁹

I början av 1980-talet var uppfattningen inom säkerhetsavdelningen att den värnpliktsfackliga verksamheten kunde utnyttjas av företrädare för vänsterextremistiska organisationer. Denna uppfattning stötte på patrull från ÖB Lennart Ljung, som år 1983 reagerade mot de tämligen utförliga redogörelser för värnpliktskonferensen och ”vapenfririksdagen”, som lämnats i en årsöversikt rörande subversiv verksamhet inom försvarsmakten.⁸⁰ Värnpliktsfackliga aktiviteter förekommer därefter inte i materialet. Värnpliktsvägran av politiska skäl bedömdes i vart fall från slutet av 1980-talet sakna relevans för den militära säkerhetstjänsten.

Under senare delen av 1980-talet nådde flera av de vänsterextremistiska partiernas medlemstillströmning och aktivitet ett bottenläge. Den öppet verkande revolutionära vänstern sågs som en kraft av marginell betydelse. Den subversiva verksamheten mot försvaret låg på en mycket låg nivå. Vad beträffade den dolda kommunistiska aktiviteten i omstörtande syfte befarade man att denna verksamhet skulle komma att förfinas och ta sig nya vägar i takt med att den extrema vänsterideologin förlorade sin attraktionskraft i demokratiska val. Infiltration av försvaret angavs av säkerhetstjänsten fortfarande vara en huvudpunkt på de revolutionära partiernas program. Från militär sida ansågs det därför finnas anledning till fortsatt vaksamhet.⁸¹ SKP hade vid denna tid upphört att existera som politisk rörelse. Dess arvtagare Solidaritetspartiet hade tagit avstånd från subversion och revolutionär kamp. Rörelsens ändrade inriktning ansågs böra leda till en omprövning från säkerhetssynpunkt. Däremot ansågs KPML(r) och SP alltså som säkerhetshot, varvid det beträffande KPML(r) särskilt noterades att partiet hade ett verksamt militärutskott och en uttalad subversiv ambition gentemot försvaret.⁸²

⁷⁸ HPM 521, 7.12.1981, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

⁷⁹ HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv

⁸⁰ HPM 215, 3.10.1983, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

⁸¹ Specialorientering 7/87, Grundverk för vissa organisationer, F 1, vol. 261, och HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv

⁸² HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv

Under senare delen av 1980-talet ansågs anarkisterna, ett begrepp som ”inrymde allt från våldsfixerade terrorister till surrealistiska konstnärer och politiskt mycket medvetna människor”, utgöra ett minimalt säkerhetshot ur försvarets synvinkel, ”även om det antimilitaristiska budskapet var klart markerat”.⁸³ Sedan vissa autonoma grupper i ökande omfattning genomfört aktioner som blivit alltmer våldsamma ändrades bedömningen. Genom att FMV hade ett avtal med bensinbolaget Shell ansågs hotet mot försvarsmakten från de autonoma ha ökat avsevärt.⁸⁴

Warszawapaktens upplösning och Sovjetunionens sammanbrott år 1991 innebar naturligtvis att den militära hotbilden förändrades på ett genomgripande sätt. Hotet om en invasion avskrevs på kort och medellång sikt. Underrättelseverksamheten mot Sverige från öst och väst bedömdes fortsättningsvis främst inriktas för stöd av eget lands näringsliv.⁸⁵ De svenska organisationer som mer eller mindre medvetet ansågs ha verkat för Sovjetunionens sak förlorade sin relevans. Mot denna bakgrund ägnades därefter de vänsterextremistiska rörelserna praktiskt taget ingen uppmärksamhet från den militära säkerhetstjänstens sida och numera anses inte någon sådan organisation utgöra ett hot mot rikets säkerhet.

6.3 Fredsrörelserna och vapenvägrarorganisationerna⁸⁶

6.3.1 Åren 1945-65

Efter andra världskrigets slut fanns i vida kretsar runtom i världen en krigströtthet och fredsvilja. Den förnyade spänningen mellan blocken och uppkomsten av det kalla kriget skapade en känsla av hot. Denna känsla utnyttjades enligt säkerhetstjänsterna av Sovjetunionen, vilket tog sig uttryck bl.a. i att en första Världsfredskongress hölls i Paris år 1949. Vid kongressen bildades Världsfredsrådet. Senare samma år bildades en svensk organisation, från år 1951 benämnd Svenska Fredskommittén (SFK), som knöts till Världsfredsrådet. Statspolisen bedömde i september 1949 att Världsfredsrelsen och dess svenska kommitté var den mest aktiva delen av

⁸³ Specialorientering 7/87, Grundverk vissa organisationer, F 1, vol. 261, MUST:s arkiv

⁸⁴ HPM 223, 24.4.1989, och HPM 282, 6.6.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

⁸⁵ HPM 147, 29.11.1995, MUST:s arkiv

⁸⁶ Detta avsnitt bygger i huvudsak på Magnus Hjort: Den farliga fredsrörelsen (SOU 2002:90)

fredsrörelsen och drevs av "de kommunistiska partierna och de kommunistiska täckorganisationerna" genom kongresser och konferenser. Denna form av "fredsarbete" uppfattades som "utpräglat politisk och ingenting annat än en opportun arbetsform för den sovjetryska propagandan". Deltagarna i de internationella konferenserna hämtades "huvudsakligen från den intellektuella medlöparkadern och täckorganisationerna." De internationella fredskongresserna var inte bara propagandaföreställningar utan också fora för att anvisa riktlinjer för det lokala arbetet. På hemmaplan skulle "de lokala kommunistorganisationerna genom sina 'fredskampanjer' och 'fredsoffensiver' i press och på möten föra propagandan vidare." Denna statspolisens uppfattning om SFK som en sovjetisk front- eller täckorganisation undergick inte några förändringar under tiden fram till mitten av 1960-talet.

Den militära säkerhetstjänsten gjorde likartade bedömningar. I en översikt rörande SKP och fredsrörelsen som utarbetats inom försvarsstabens inrikesavdelning år 1950 konstaterades att Världsfredsrörelsen i huvudsak lagt sig mycket nära den linje som Sovjetunionen drev i Förenta Nationerna. Det var alltså inte överraskande att SKP engagerat sig hårt i Världsfredsrörelsen och inlemmat detta arbete i det allmänna partiarbetet. Partiet ansågs nästla sig in i ideella sammanslutningar och organisationer i syfte att inom dessa skapa kommunistiska fraktioner. Allmänhetens kritiska inställning till kommunismen kunde härigenom avtrubbas. Inte heller den militära bilden av Världsfredsrådets och Svenska Fredskommitténs funktion som en viktig del av det sovjetiska och kommunistiska propagandaarbetet undergick någon större förändring under perioden. I en inom inrikesavdelningen upprättad PM från år 1962⁸⁷ rörande Världsfredsrådets och några andra internationella frontorganisationers (Den världsfackliga rörelsen, Kvinnornas Demokratiska Världsförbund och Demokratisk Ungdoms Världsfederation) verksamhet i Sverige anfördes bl.a. följande.

De internationella frontorganisationerna utger sig för att vara ideella rörelser och kan därför locka icke-kommunistiska idealister att samarbeta (idealister som inte förstår att de därigenom går kommunisternas ärenden, eller som, ifall de misstänker en kommunistisk inblandning, ändå vill tro att den ideella tanken är rörelsens huvudintresse och att det, för den goda sakens skull, kan vara motiverat att ta en risk).

⁸⁷ PM 25.5.1962, H 8100-5, F I, vol. 22, MUST:s arkiv

De kommunistiska frontorganisationerna angavs ha tre särskilda uppgifter, nämligen att stödja Sovjetunionens politik i något visst avseende, att inverka på den allmänna opinionen i kommunistisk riktning och att vara rekryteringsbas för partifunktionärer. Avslutningsvis framhölls följande.

Att propaganda kan i mycket hög grad påverka folkmeningen är ett väl dokumenterat förhållande. Fullt klarlagt är också, att nu pågående propaganda måste betraktas som ett väsentligt riskmoment, därför att den kan verka förlamande och undergrävande på försvarsviljan. God kännedom om propagandaläget är följaktligen av stor vikt för försvarsmakten. En fortlöpande insamling och bearbetning rörande propagandan torde vara betydelsefull.

Under 1950-talet bedömde statspolisen att de politiskt neutrala fredsorganisationerna, t.ex. Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen (SFSF), riskerade att utnyttjas i den prosovetiska propagandans tjänst. Mot decenniets slut rapporterades tecken på kommunistisk verksamhet inom eller riktad mot SFSF:s ungdomsorganisation Ungdomens fredsförbund, bl.a. i form av kontakter mellan sovjetryska ambassadtjänstemän och företrädare för förbundet. Det fanns även misstankar om att den sovjetiska resebyrå Intourist subventionerade resor till öststater arrangerade av Ungdomens resebyrå, som drevs av Ungdomens fredsförbund. Det kunde konstateras att aktiva kommunister innehade förtroendeposter inom förbundet och man fruktade att "blåögda" idealister skulle låta sig utnyttjas av dessa durkdrivna funktionärer. År 1963 reagerade förbundet självt på de kommunistiska inslagen och sådana personer avlägsnades. Även vissa lokalavdelningar av SFSF ansågs vara föremål för kommunistisk infiltration.

Även den numerärt obetydliga men starkt antimilitaristiska Världsmedborgarrörelsen uppfattades på militärt håll från senare delen av 1950-talet vara föremål för kommunistisk infiltration. Världsmedborgarrörelsen riktade genom broschyrer och torgmöten i närheten av militära förband angrepp mot de militära rustningarna och uppmanade till värnpliktsvägran. Sådana uppmaningar kunde innebära uppvigling enligt 11 kap. 5 § strafflagen och företrädare för rörelsen dömdes också för detta brott.

Från mitten av 1950-talet drev krigsmakten och inte minst ÖB Nils Swedlund kraftfullt frågan om anskaffande av ett svenskt

kärnvapen som ett nödvändigt led i den alliansfria politiken. Inom försvaret såg man därför allvarligt på det organiserade motstånd som bedrevs mot dessa planer, först inom Aktionsgruppen mot en svensk atombomb (AMSA) åren 1958-61 och sedan inom Kampanjen mot atomvapen (KMA), från år 1961. Medan AMSA för sin opinionsbildning valde traditionella former som tidningsartiklar och opinionsmöten var ett väsentligt inslag i KMA:s verksamhet att efter utländsk, främst brittisk, förebild organisera antikärnvapenmarscher (Ursviksmarschen år 1961 och pingstmarscher åren 1962, 1963 och 1965) och en konferens för Norden som en kärnvapenfri zon år 1964.

Sovjetunionen ställde sig mycket avvisande till en svensk kärnvapenanskaffning. Säkerhetstjänsterna hyste därför misstankar om att AMSA var kommunistdirigerad eller i vart fall omedvetet gick kommunismens ärenden genom att försvaga den svenska försvarsviljan. Än större fog för sådana misstankar ansåg man sig ha beträffande KMA, som till skillnad mot AMSA inte gjorde några försök att hålla kommunister borta från verksamheten. Man var dock på militärt håll medveten om att det inom fredsrörelsen fanns ”en hel regnbåge av schatteringar, från de rödaste kommunister till idealister helt i det blå”. Från militär synpunkt ansågs fredsrörelsen värd att uppmärksamma dels därför att den hade möjlighet att inverka på folkopinionen i en för försvarsmakten oförmånlig riktning, dels – och inte minst – därför att den kunde inverka undergrävande på försvarsviljan.⁸⁸

Mot slutet av den nu behandlade perioden började frågor om vapenvägran att tilldra sig ett ökat intresse från säkerhetstjänsternas sida. Tidigare hade det främst varit medlemmar av Jehovas vittnen som vägrat fullgöra värnplikt. Under åren 1961-65 genomförde en liten grupp ungdomar, som kallade sig Kommittén för icke-våldsaktioner, uppmärksammade demonstrationer varvid de propagerade bl.a. mot kärnvapen och allmän värnplikt. År 1963 bildade en grupp vapenfria tjänstepliktiga vid Arlanda flygplats Vapenvägrarnas riksorganisation (VRO) som en intresseorganisation för vapen- och värnpliktsvägrare. I organisationens ledning fanns personer med koppling till KMA. Eftersom vissa styrelseledamöter i KMA var kommunister, såg statspolisen en möjlig koppling mellan VRO och SKP. Till misstanken bidrog även att SKP visat ökat intresse för de frågor som VRO drev.

⁸⁸ PM 25.5.1962, H 8100-5, F I, vol. 22, MUST:s arkiv

I en inom försvarsstabens inrikesavdelning upprättad PM från år 1964 konstaterades att ”bestämmelserna för vapenfri tjänst har i synnerhet under de två senaste åren livligt kritiserats av vapenvägrarna själva och av representanter för ett antal fredsföreningar”, av vilka särskilt nämndes SFSF, Svenska Världsfredsmissionen, Världsmedborgarrörelsen och den radikalpacifistiska Kommittén för icke-våldsaktioner. Dagstidningarna ägnade vapenvägrarna ett tämligen stort intresse. Efter motioner i riksdagen hade försvarsministern tillsatt en utredning för att se över tjänstgöringsförhållandena för de vapenfria tjänstepliktiga. Avslutningsvis framhölls i PM:n.

Tillstånd till vapenfri tjänst kan erhållas av den som söker sådan tjänst, om till ansökningen fogas en försäkran att bruk av vapen mot annan för sökanden skulle medföra ”djup samvetsnöd”. Det kan antas att åtskilliga värnpliktiga som fullgör ordinarie tjänstgöring skulle kunna sanningsenligt avge en sådan försäkran. Bestämmelsen är så generöst formulerad att det för allt fler måste bli frestande att utnyttja den, såvida den vapenfria tjänsten får en mer attraktiv utformning. Ett sådant tillmötesgående av vapenvägrarnas krav, som kan uppfattas som en åt dem given förmån, kan förutsättas få biverkningar av negativ art bland övriga värnpliktiga.⁸⁹

6.3.2 Åren 1965-1980

Vid mitten av 1960-talet förlorade frågan om en svensk anskaffning av kärnvapen sin aktualitet. KMA hade därmed förlorat sitt sammanhållande mål. År 1966 associerades organisationen till SFSF för att helt upphöra omkring år 1969. Över huvud taget förlorade pacifismen vid denna tid mycket av sin dragningskraft på ungdomen. Denna drogs i stället till FNL-rörelsen och de däri verksamma kommunistiska organisationerna.

Propagandan för värnpliktsvägran i förening med det förhållandet att antalet vapenfriansökningar och totalvägrare ökade bedömdes utgöra ett hot mot försvarsviljan och ytterst mot Sveriges värmkraft. Säkerhetspolisen ansåg sig, särskilt fram till år 1967, kunna konstatera att SKP sökte infiltrera de pacifistiska sammanslutningarna. Mot slutet av 1960-talet blev det i och med den maoistiska kommunismens uppsving inte lika naturligt att sätta etiketten

⁸⁹ PM 11.2.1964 angående vapenvägrare, Carl Eric Almgrens arkiv, vol. 33, KrA

”Moskvadirigerad” på den försvarsfientliga verksamheten. Vid ett föreståndarmöte inom säkerhetspolisen hösten 1968 inkluderades inte värnpliktsvägrarna bland vänsteraktivisterna. Värnpliktsvägrarna ansågs styras av så många olika motiv att de inte kunde inplaceras under någon politisk etikett, oavsett att det stod klart att många av dem var vänsterextremister.

År 1967 bildades en ny organisation för värnpliktsvägrare, Värnpliktsvägrarnas informationstjänst, som snart kom att byta namn till Värnpliktsvägrarnas centralorganisation (VCO). Organisationen spred information om och propagerade för vapenfri tjänst. Den kom emellertid snart att kräva att det militära försvaret i traditionell form skulle avskaffas. Man önskade ”verka för en positiv fred, innebärande en omfördelning av samhällets resurser i utjämnande syfte, för eliminerande av den alltmer vidgade klyftan mellan i-land och u-land och av de sociala och ekonomiska motsättningarna inom nationerna”. Om det osannolika skulle inträffa att Sverige utsattes för ett militärt angrepp, skulle det mötas med civilmotstånd från ett enat folk. En inspirationskälla för detta synsätt var de icke-våldsaktioner som förekommit i samband med Warszawapaktsförbands inmarsch i Tjeckoslovakien år 1968. Som medel i kampen förordades både vapenfri tjänst och totalvägran. Radikaliseringen fortsatte och VCO hävdade att det svenska försvaret var ett ”klassförsvar” syftande till att bevara de rådande maktförhållandena. År 1971 hade VCO utvecklats till en revolutionär, antimilitaristisk organisation på socialistisk grund, som förordade ”politisk militär-tjänstgöring” där de värnpliktiga skulle fullgöra sin grundutbildning och bedriva propaganda inifrån. I andra hand rekommenderades totalvägran. Vid denna tid hade VCO emellertid överflyglats av andra vänsterextrema organisationer. Organisationen torde ha upphört följande år.

En annan organisation med likartad inriktning på att infiltrera försvaret för spridande av antimilitaristisk propaganda var Motståndsgruppen, som bildades år 1969 och gav ut skriften ”Infiltrera, totalvägra”. Organisationen upphörde emellertid snart. Ytterligare en organisation som uppmärksammades i detta sammanhang var den Fredspolitiska föreningen PAX, ”en organisation med klart försvarsnegativ tendens vid de flesta av våra universitetsorter och inom vilken förening finns en vapenvägrarsektion.”⁹⁰ PAX i Lund hade i sin tidskrift ”Vägrarbulletin” förordat ”antikuppaktioner” mot militära förband i syfte att framställa militären i dålig dager för

⁹⁰ Handbrev från C Fst/Säk till C Fst, C VPV, C MPI, C Und/Säk vid milostaberna m.fl., 24.3.1970, H 2, Ö VIII, vol. 1

att visa hur sårbar den var.⁹¹ PAX associerades år 1967 till SFSF och upphörde helt år 1971.

Inom försvaret var rapporteringen om demonstrationer i samband med inskrivningsförrättningar och spridning av propaganda mot värnpliktstjänstgöring frekvent.⁹² Försvarsstabens säkerhetsavdelning var bekymrad över propagandan för vapenfri tjänst och värnpliktsvägran och mot försvaret som sådant.⁹³ Det fanns i vart fall under senare delen av 1960-talet misstankar om att fredsorganisationerna hade kopplingar till VPK. Exempelvis bedömdes SFSF, som uppgavs samarbeta med bl.a. SFK, medvetet eller omedvetet gå Sovjetunionens ärenden.⁹⁴ I en inom säkerhetsavdelningen upprättad sammanställning från år 1975 angavs att tecken tydde på att pacifisterna på nytt satsade på att vinna ungdomen genom att anpassa programmet till de revolutionära riktningarna. Icke-våldsaktioner misstänktes utnyttjas även i fredstid ”för att bryta imperialisternas och monopolkapitalisternas makt”.⁹⁵

6.3.3 Åren 1980-2002

I slutet av 1970-talet övervägde NATO anskaffning av neutronbomber. NATO:s beslut i december 1979 att som ett svar på Sovjetunionens gruppering av SS 20-missiler i de östeuropeiska satellitstaterna placera kärnvapenbestyckade robotar i Västeuropa utlöste en ny våg av fredsaktivism över hela kontinenten och under 1980-talet seglade de svenska fredsörelserna i medvind.

SFK hade under åren 1965-72 legat i träda. I och med att organisationen upptogs i paraplyorganet Sveriges Fredsråd bröts i viss mån dess isolering. SFK drev frågor om nedrustning, kärnvapenmotstånd (inklusive motstånd mot neutronbomber) och stöd till befrielserörelser i Afrika och Latinamerika.

⁹¹ Skrivelse 19.5.1970, Säk H 901, Ö VIII, vol. 1, MUST:s arkiv

⁹² Se t.ex. skrivelser ang. demonstrationer i samband med inskrivning av värnpliktiga, KU 50/24, 16.2.1966, Ö IV, vol. 83 och KU 01/29, 26.9.1968, Ö IV, vol. 112, ang. utdelning av ”Handbok för värnpliktsvägrare” vid Lunds universitet, KU 01/32, 16.10.1968, Ö IV, vol. 112, och i samband med inskrivningsförrättning i Gävle, KU 04/64, 11.10.1968, Ö IV, vol. 114, MUST:s arkiv

⁹³ Se t.ex. PM upprättad inom Fst/Säk om ev. gemensam aktion i samband med inryckning till värnpliktstjänstgöring i Skåne av SDS, PAX och VCO, KU 100/12, 30.1.1969, Ö IV, vol. 134, MUST:s arkiv

⁹⁴ Redogörelse för möte med regional säkerhetspersonal, 16.10.1975, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

⁹⁵ Orientering om aktuella politiska organisationers utveckling, 9.9.1975, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

SFSF som haft en låg aktivitetsnivå under huvuddelen av 1970-talet mångdubblade på några år sitt medlemsantal. Organisationen propagerade för värnplikts- och vapenvägran. Från år 1983 bedrev SFSF även en kampanj mot den svenska krigsmaterielexporten och kartlade delar av den svenska försvarsindustrins handelsförbindelser, bl.a. Bofors' export av Robot 70-systemet till Bahrein och Förenade Arabemiraten. Liknande aktioner bedrevs av Aktionsgruppen mot svensk vapenexport. En lokalförening inom SFSF studerade det svenska samhällets sårbarhet avseende elförsörjning. Utomparlamentariska aktioner riktades bl.a. mot kärnkraftverket i Ringhals och mot ett fartyg som transporterade kärnavfall.

Det tillkom en rad yrkesgrupper för fred, som i första hand engagerade sig mot kärnvapen.⁹⁶ Miljö- och solidaritetsfrågor kom alltmer att integreras i fredsarbetet. I samarbetet med miljörörelsen blev kampen mot kärnvapen och kärnkraft en gemensam nämnare.⁹⁷ Freds- och miljöaktivister, t.ex. inom Greenpeace, organiserade starka protester mot besök av utländska, främst amerikanska, örlogsfartyg som hade möjlighet att medföra kärnvapen. Man sökte bl.a. genom annonser riktade till båtfolk organisera en "fredseskader" av fritidsbåtar som skulle lägga sig i vägen för örlogsfartyg från kärnvapenstater på väg att besöka svenska hamnar.⁹⁸ Flera hamnkommuner beslutade att inte medverka vid sådana besök. Uppgifterna om att fartygen var kärnvapenbestyckade byggde enligt den militära säkerhetstjänstens mening på sovjetisk desinformation. Det s.k. Kontaktnätet icke våld, en lös sammanslutning av freds- och miljöaktivister, bedrev organiserade kurser i icke-våld och passivt motstånd.⁹⁹

Säkerhetstjänsterna uppfattade under 1980-talet Sovjetunionens subversiva verksamhet som alltmer sofistikerad. Syftet med denna ansågs vara att åstadkomma en ur sovjetisk synvinkel gynnsam utveckling på det internationella planet, t.ex. genom att söka påverka opinioner och beslutsfattare i omvärlden eller avleda allmänhetens uppmärksamhet från händelser med negativa konsekvenser för Sovjetunionen. Härvid använde man sig av s.k. aktiva åtgärder i form

⁹⁶ T.ex. Läkare mot kärnvapen. En liknande organisation var "Idrottare för fred och miljö", som tycktes stå Svenska Fredskommittén nära, HPM 138, 31.5.1990, Utg HPM, MUST:s arkiv

⁹⁷ KU 001-098-84 och KU 001-099-84, Ö IV, och HPM 406, 20.9.1985, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

⁹⁸ HPM 706, 26.6.1987, Utg HPM, MUST:s arkiv. En sådan aktion år 1987 i syfte att förhindra att två amerikanska örlogsfartyg anlöpte Stockholms hamn misslyckades till följd av att organisatörerna missbedömt tiden för fartygens anlöpande och "eskadern" därför kom för sent, HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv

⁹⁹ HPM 248, 10.5.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

av bl.a. utnyttjande av inflytelseagenter och frontorganisationer samt desinformation.¹⁰⁰

Visserligen misslyckades Sovjetunionens massiva propaganda-kampanj mot NATO:s utplacering av medeldistansrobotar i Europa. Men Sovjetunionen bedömdes fortsättningsvis söka utnyttja de stora skarorna av fredsaktivister i Västeuropa för att skapa inflytande.¹⁰¹ De traditionella frontorganisationernas, exempelvis SFK, betydelse för de kommunistiska staternas subversiva verksamhet i syfte att försvaga försvarsviljan ansågs ha avtagit bl.a. till följd av en ökad misstänksamhet bland allmänheten i väst.¹⁰² I stället bedömdes Sovjetunionen söka få ut sitt budskap genom mindre komprometterade fredsorganisationer, vilka såg USA som det avgörande hotet mot världsfreden och betraktade Sovjetunionen som progressivt och fredssträvande. De delade i mycket den officiella sovjetiska synen och stödde t.ex. idén om en nordisk kärnvapenfri zon.¹⁰³

I sovjetisk ledande press publicerades artiklar som belyste Sovjetunionens syn på de olika proteströrelserna i väst. Däri konstaterades att fredsrörelsen alltjämt stod i centrum för sovjetiskt intresse. Ett problem ur sovjetisk synvinkel var att miljö- och fredsrörelserna hade en mycket bredare social bas än 1960-talets vänsterrörelser och rymde allt från anarkister, reformister och troende kristna till "pseudomarxister". Den främsta uppgiften för de kommunistiska partierna i väst var därför, enligt artikelförfattarna, att tillföra de nya rörelserna en bättre organisation, en högre grad av politisk medvetenhet och en djupare förståelse för det historiska perspektivet.¹⁰⁴

Enligt uppgifter från utländska samarbetspartner i början av 1980-talet låg Sovjetunionen och Östtyskland bakom och styrde fredsorganisationerna. Säkerhetstjänsterna sökte belägg för dessa uppgifter genom att kartlägga nätverk mellan olika organisationer och följa upp vilka utspel som de gjorde. Det kunde konstateras att vissa sådana utspel, t.ex. för en kärnvapenfri zon i Norden, innebar ett stöd för sovjetiska ståndpunkter. Det bedömdes kunna vara troligt att det i vissa fall rörde sig om direkt samordnade aktioner från Sovjetunionens sida.¹⁰⁵ Som stöd för sådana antaganden anfördes att den debatt och den opinionsbildning som skedde i fredsorgani-

¹⁰⁰ ÖB:s säkerhetsorientering 18.4.1985, underbilaga 2, Säk H 901:6559, SAK 001301-8262, SÄPO:s arkiv

¹⁰¹ HPM 1113, 27.3.1985, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁰² HPM 666, 24.10.1988, och HPM 744, 30.11.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv.

¹⁰³ HPM 706, 26.6.1987, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁰⁴ HPM 1234, 13.9.1984, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

¹⁰⁵ HPM 521, 7.12.1981, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

sationernas tidningar och andra publikationer, vid demonstrationer m.m. nära anslöt till artiklar i sovjetisk press såväl vad avsåg ordalydelse som publiceringstidpunkt.¹⁰⁶ Vidare deltog informatörer och politiker från Sovjetunionen och Östtyskland ofta i fredsrörelsernas aktiviteter. Påverkan ansågs också kunna ske genom Sovjetunionen ideologiskt närstående svenska partier, vilka hade täta kontakter med fredsorganisationerna.¹⁰⁷ Detta gällde särskilt SFK med dess starka kopplingar till VPK och sedermera till APK liksom till det av Sovjetunionen alltjämt dominerade Världsfredsrådet. Ledande personer inom SFK konstaterades ha förbindelser med personal vid den sovjetryska ambassaden och andra som misstänktes för att bedriva subversiv verksamhet. Men även SFSF hade, enligt en inom säkerhetspolisen år 1981 upprättad PM, trots sin stadgeenliga politiska obundenhet, ”mer och mer tappat sin objektivitet i sina bedömningar”. Huruvida de nya smågrupperna inom fredsrörelsen var kommunistinfiltrerade hade säkerhetspolisen inte någon säker uppfattning om men det ansågs inte uteslutet att någon av organisationerna mottagit ekonomiskt stöd från Sovjetunionen.

Några säkra belägg för misstankarna om direkta kontakter i subversivt syfte mellan öststaternas underrättelse- och säkerhetsorgan å ena sidan och svenska vänster- och fredsorganisationer å den andra sidan fann man emellertid inte. Efter en inspektion av säkerhetspolisen år 1983 förklarade justitieminister Ove Rainer bl.a. att utländska propagandaorganisationer inte var något primärmål för säkerhetspolisen. I vart fall därefter var det, enligt vad som uppgetts för kommissionen, endast SFK, dess ”avknoppningar” och ledande personer inom dessa som säkerhetspolisen ägnade någon uppmärksamhet. Men även senare hade man inom säkerhetspolisen uppfattningen att de idealistiska fredsrörelserna exploaterades från vänsterextremistiskt håll med Sovjetunionen i bakgrunden. Den militära säkerhetstjänsten fortsatte att följa upp fredsrörelserna.

Under senare delen av 1980-talet föreföll Sovjetunionen sträva efter en ökad integration med Västeuropa för att därigenom minska USA:s dominans. Påverkanskampanjer med teman som ”Norden – kärnvapenfri zon” och ”Östersjön – ett gemensamt hav” bedömdes öka i intensitet. De vidgade kontaktytorna mellan Sverige och Sovjetunionen ansågs öka riskerna för agentvärkning, i synnerhet av inflytelseagenter i folkrörelseorganisationer och bland förtroendevalda på lokal och regional nivå.¹⁰⁸

¹⁰⁶ HPM 215, 3.10.1983, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁰⁷ HPM 521, 7.12.1981; Säk/U HPM, MUST:s arkiv

¹⁰⁸ HPM 655, 5.12.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

En nordisk freds- och miljöfestival arrangerades i juni 1989 i Murmansk. Bakom arrangemanget stod bl.a. SFK, Miljöförbundet, Svenska kvinnors vänsterförbund och Kvinnor för fred. Festivalens målsättning ansågs ligga helt i linje med de idéer om samarbete i Norra ishavet och närliggande landområden som Gorbatsjov presenterat och risken för ett sovjetiskt inflytande över den svenska freds- och miljörörelsen bedömdes av den militära säkerhetstjänsten som stor. Någon organiserad politisk diskussion tycks emellertid inte ha förekommit i samband med festivalen.¹⁰⁹

Samma år planerade Next Stop, som beskrevs som en lös organisation av ungdomar, möjligen med förbindelser i anarkistkretsar och autonoma grupper, en fredsresa till Moskva. Projektet ansågs innebära ”utomordentliga möjligheter” för Sovjetunionen att utveckla en ny organisation för propaganda och subversion i väst. Enligt den militära säkerhetstjänstens bedömning försökte också de sovjetiska myndigheterna påverka och utnyttja organisationen i propagandasyfte, men eftersom ungdomarna inte primärt drevs av politisk övertygelse utan snarare var ute efter ”en kul grej” var de svårhanterliga. Vissa grupper inom rörelsen bedömdes inte vara främmande för att genomföra olagliga ”direkta aktioner” mot t.ex. militära anläggningar och kärnkraftverk såväl i Norden som i Sovjetunionen. Enligt säkerhetsavdelningen blev Moskva-resan ett misslyckande sett från arrangörernas synpunkt.¹¹⁰

Argumenten mot den svenska försvarspolitik blev efter hand i allt större utsträckning ekonomiska. Exempelvis krävde Stoppa JAS-kampanjen år 1989 i upprop att pengarna i stället skulle användas till skola, barnomsorg och sjukvård. Bakom uppropen stod ett stort antal fredsorganisationer liksom ett antal kända personer representerande bl.a. Svenska kyrkan och kulturlivet.¹¹¹ En annan nystartad organisation var Skattebetalare för fred, som ansåg det förkastligt att betala skatt till försvarsändamål.¹¹² SFSF, som i slutet av 1980-talet bedömdes ha lämnat sin rent pacifistiska inställning för en mer pragmatisk syn på försvar och säkerhetspolitik, bedrev hösten 1991 en kampanjvecka under parollen ”Militärens miljarder till miljö och utveckling”.¹¹³

¹⁰⁹ HPM 029, 20.1.1989, HPM 070, 10.2.1989, och HPM 543, 17.8.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹¹⁰ HPM 071, 10.2.1989, HPM 215, 19.4.1989, HPM 542, 17.8.1989, HPM 581, 21.9.1989, HPM 627, 6.11.1989, och HPM 053, 1.3.1990, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹¹¹ HPM 033, 19.2.1990, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹¹² HPM 194, 29.6.1990, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹¹³ HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, och HPM 079, 16.3.1992, SäkU PM, MUST:s arkiv

Sovjetunionens sammanbrott fick naturligtvis till följd att risken för att de svenska fredsrörelserna skulle utnyttjas av främmande makt drastiskt minskade. Den militära säkerhetstjänsten bedömde dock att det förelåg ett visst hot från freds- och miljögrupper mot militära anläggningar, närmast i form av aktioner som syftade till att hindra försvarsanställda att nyttja anläggningarna eller begränsa deras rörelsefrihet. Våld eller hot om våld ansågs inte kunna uteslutas mot bakgrund av att det förekommit lindrigare former av sabotage.¹¹⁴

Säkerhetstjänsterna såg med stort allvar på plogbillsrörelsen, ett nätverk av aktionsgrupper, som åtminstone inledningsvis ansågs stå den Kristna fredsrörelsen nära. Rörelsen bedömdes även ha nära kopplingar till syndikalister och eventuellt även till anarkister och autonoma grupper. Plogbillsaktivister hade med början år 1987 genomfört flera aktioner mot försvaret och försvarsindustrin. Bl.a. angreps järnvägstransporter av artilleripjäser och intrång skedde i FMV:s lokaler i Eskilstuna varvid viss materiel utsattes för åverkan. Sommaren 1993 tog sig aktivister in på SAAB:s område i Linköping och skadade ett JAS-plan. En liknande aktion genomfördes vid F 7 i Såtenäs år 1994.¹¹⁵ Plogbillsrörelsens aktioner utgjorde ett hot främst mot de berörda företagen och förbanden. För de brottsutredande åtgärderna svarade säkerhetspolisen. Kännetecknande för "plogbillarna" var att deltagarna efter en genomförd aktion stannade på platsen och lät sig gripas för att sedan utnyttja den följande rättsprocessen till att argumentera för sitt handlande.¹¹⁶ I frågor rörande ett förbättrat säkerhetsskydd i form av bevakning och tekniskt tillträdesskydd samarbetade polisiär och militär säkerhetstjänst. Numera anses "plogbillarna" söka inleda en dialog med polis, militär och försvarsindustri för att på detta sätt påverka beslutsfattarna.¹¹⁷

¹¹⁴ HPM 051, 7.2.1992, MUST:s arkiv

¹¹⁵ HPM 254, 14.7.1993, och HPM 015, 28.1.1994, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹¹⁶ Subversion. Halvårsrapport 1.4-30.9.1990, 001301-1846, löpnr 6, SÄPO:s arkiv

¹¹⁷ Årsrapport från författningsskyddet 1997. 001301-1846, löpnr 6, SÄPO:s arkiv

6. 4 Högerextremistiska och nazistiska rörelser¹¹⁸

6.4.1 Åren 1945-1965

Vid andra världskrigets slut var de svenska nazistiska och högerextremistiska organisationerna små, splittrade, svaga och demoraliserade. I 1944 års riksdagsval hade Svensk Socialistisk Samling (SSS) fått ca 3 000 röster och Sveriges Nationella Förbund (SNF) ca 3 800 röster. Nysvenska rörelsen (NSR) hade samma år ca 4 000 medlemmar.

Inom försvarsmakten uppmärksammades i slutskedet av andra världskriget och de närmaste åren efter krigets slut det hot som förekomsten av nazister och eljest tyskinfluerade befäl riktade mot försvarsmaktens anseende.¹¹⁹ Sådana befäl, i synnerhet officerare i högre befattningar, ansågs kunna skada allmänhetens förtroende för försvaret och, kanske än viktigare, de västliga segrarmakternas uppfattning om detta.¹²⁰ Risken för en uppblomstring av nazismen i Sverige och därmed uppkommande fara för ingripande från främmande makts sida kunde däremot enligt en bedömning år 1945 ”anses obefintlig eller ringa, allt under förutsättning att vi själva kontrollerar dessa företeelser”.¹²¹

Under decennierna närmast efter krigsslutet fortsatte splittringen med interna bråk inom och mellan de högerextremistiska organisationerna. År 1956 bildades Nordiska rikspartiet (NRP) med rötter i det några år tidigare nedlagda SSS. Tillsammans med sin ungdomsorganisation Nordisk ungdom etablerade sig NRP under 1960-talet som det ledande nazistiska partiet. Partiets verksamhet var inledningsvis nästan uteslutande inriktad på södra Sverige, där man drev en häftig propaganda med antisemitiska inslag. Under 1950- och 1960-talen tillkom också flera små högerextremistiska organisationer, bl.a. Carlbergsska stiftelsen, Fri Front, Frisinnade rikspartiet, Reformpartiet och S:t Michaelsorden. NSR tog i början av 1960-talet avstånd från nazism och antisemitism. Man beskrev sig som en partilös korporativistisk rörelse, som verkade för ett starkt försvar och europeisk enhet, och som en antikommunistisk

¹¹⁸ Avsnittet grundas i huvudsak på Evabritta Wallberg: Säkerhetstjänst, nazism och högerextremism 1946-1980 och Lars Olof Lampers: Säkerhetspolisens övervakning av svensk högerextremism, båda i SOU 2002:94. Muntliga uppgifter har inhämtats av bl.a. Lennart Frick, Bengt Gustafsson och Erik Rossander

¹¹⁹ Manne Ståhl (fp) 5.3 och 10.4.1946 i riksdagens andra kammare

¹²⁰ Helge Jungs dagbok 18.10.1945 och 26.2.1946, KrA.

¹²¹ 11.5.1945, F VIII o, vol. 2, MUST:s arkiv

kamporganisation. Genom den redan år 1951 bildade Europeiska sociala rörelsen odlade NSR kontakter med nazistiska och högerextremistiska organisationer utomlands.

Medlemstalen inom organisationerna var vikande och rekryteringssvårigheter ledde till en allt högre medelålder. Organisationernas usla ekonomi medförde svårigheter för dem att ge ut sina tidningar. De bedrev dock en livlig mötesverksamhet och sökte även, om än i obetydlig omfattning, att sprida propaganda inom försvaret och i skolorna genom tidningar och andra trycksaker. Säkerhetstjänsterna uppfattade dem emellertid inte som något verkligt hot mot det bestående samhället. I början av 1950-talet åtalades dock en av de tidigare ledarna för SSS, Otto Hallberg, för olovlig kårverksamhet men frikändes. Och år 1965 väckte ett tidningsavslöjande om att nazister inom den Carlbergska stiftelsen förfogade över vapen stor massmedial uppmärksamhet. Verksamheten var dock sedan tidigare känd för säkerhetspolisen, som emellertid inte haft tillräcklig grund för ett ingripande. Den ledande personen dömdes till dagsböter för olaga vapeninnehav. I en inom försvarstabens inrikesavdelning år 1964 upprättad orientering om nynazismen konstaterades att nynazistiska tendenser inte hade iakttagits inom försvarsmakten.

Nynazismen belastas kraftigare av sin historiska bakgrund än någon annan politisk åskådning. Den svenska nynazismen försvagas ytterligare av uppdelningen på olika konkurrerande sammanslutningar. Dessa tycks alla befinna sig i ekonomiska svårigheter. Nazistisk propaganda uppmärksammas genast och brännmärks eftertryckligen i pressen och på annat sätt. I dagens Sverige råder inte heller några sådana ekonomiska eller psykologiska förhållanden, som med särskild fördel kan utnyttjas av en nazistisk propaganda. Motståndet och svårigheterna kunde knappast vara större, utsikterna till framgång knappast mindre. Likväl kan verksamheten fortgå. Fenomenet är en påminnelse om att Sverige ingalunda är så alldeles immunt mot extrem politisk propaganda som andra omständigheter ibland tycks ge vid handen.¹²²

¹²² 22.10.1964, H 9010-1, F I, vol. 1, MUST:s arkiv

6.4.2 Åren 1965-1980

Säkerhetspolisen gjorde år 1966 en tämligen omfattande sammanställning för internt bruk om de nazistiska och högerextremistiska organisationerna. Sammanställningen innehöll uppgifter om organisationerna och om ledande personer inom respektive rörelse på central och lokal nivå. Organisationerna bedömdes knappast innebära något hot. Tre kategorier av nazister kunde urskiljas. En grupp utgjordes av sådana som var idealistiskt inställda och främst ville odla det historiska arvet och verka för en högre folkmoral; ”sådana tankar bör vara vederbörandes ensak och motiverar inga som helst ingripanden”. En annan grupp var rasfanatikerna, som gjorde sig skyldiga till hets mot folkgrupp. Och den tredje gruppen bestod av de överspända och omdömeslösa fanatikerna ”som umgås med planer att genom väpnade kårer eller enskilda aktioner utöva våld mot oliktankande”. Endast de två senare kategorierna borde fortsättningsvis vara föremål för övervakning.

Under 1960-talets senare hälft ökade NRP påtagligt sina aktiviteter i form av affischering och spridande av flygblad. I början av 1970-talet riktades propagandan särskilt mot vissa militära förband. Vid ett par förband bildades soldatklubbar, varav en ägnade sig åt vapenanskaffning och skjutövningar. Ett postorderföretag med nära anknytning till partiet sålde inte bara nazistiska emblem och texter till kampvisor utan även hjälmar, bajonetter etc. Någon gång år 1971 eller 1972 bildades kamporganisationen Rikspartiets aktionsgrupp (RAG) med grupper i sex större städer. Dessa skulle ”fysiskt stödja” partiet och ”kämpa om makten på gatorna”. Det skulle bli ett ”slut på demokratiska käbbeltendenser”. Sommaren 1974 utförde ledande personer inom RAG attentat med rökbomber dels mot en Stockholmsbiograf som premiärvisade filmen ”Det våras för Hitler”, dels utanför Demokratisk Allians kontor i Stockholm.

Förundersökningen rörande dessa brott och i samband därmed gjorda husrannsakingar liksom vid samma tid lämnade uppgifter från en meddelare gav en skrämmande bild av partiet. Även om många av uppgifterna var obestyrkta, bedömde säkerhetspolisen i mitten av 1970-talet NRP som en ytterst våldsbenägen rörelse som förfogade över egna vapendepåer och som genom infiltration av försvaret sökte få tillgång till dess vapenförråd. Det fanns skäl att misstänka att partiet förberedde en våldsam omstörtning av det svenska samhället liksom attentat mot vissa personer och funktioner. För hjälp med att utföra attentatsplanerna misstänktes partiet

ha kontaktat systerorganisationer i Italien. Enstaka medlemmar ansågs kunna komma att företa sig i stort sett vad som helst, om tillfälle gavs. Samtidigt konstaterades att NRP var en obetydlig sekt med mellan 500 och 1 000 medlemmar utan möjlighet till politisk påverkan. Dess möjligheter att under överskådlig tid störta det svenska samhället med våld bedömdes i realiteten som obefintliga. Partiet skulle dock utan tvekan kunna orsaka stora skador för samhället och människor skulle kunna komma till skada eller dödas. Denna bild torde ha förstärkts genom uppgifter under decenniets senare del om att en terrorgrupp bildats i Stockholm och om att partiet hade kontakter med tyska nazistpartier, med vilka man planerade gemensamma aktioner, bl.a. vapenanskaffning. År 1978 konstaterade säkerhetspolisen att NRP beslutat att satsa på ungdom, en aktivitet som närmast skulle skötas av aktionsgrupperna, och att hetspropaganda hade förekommit mot judar och invandrare i vissa skolor.

NSR och SNF utgjorde närmast ett ordningspolisiärt problem med hänsyn till de bråk som brukade uppstå med vänstergrupper i samband med t.ex. 30 novembermötena vid Karl XII-statyn i Kungsträdgården i Stockholm. I början av 1970-talet uppgav dock meddelare att det inom NSR fanns en radikalare grupp om 25-50 personer som sökte göra sig gällande genom våldsaktioner och att det förekom kontakter mellan NSR och den kroatiska terroristororganisationen Ustasja. Någon dokumentation av hur säkerhetspolisen värderade dessa uppgifter har inte påträffats. År 1980 valdes NSR:s ordförande till ordförande också i SNF, vilket medförde att SNF splittrades.

Som ett svar på den radikala vänsterns aktiviteter bildades år 1967 Demokratisk Allians (DA). Organisationen sade sig motarbeta alla former av totalitär diktatur och sådana organisationer som motarbetade demokratin men såg i första hand som sin uppgift att motverka kommunismen och FNL-rörelsen. De ofta unga medlemmarna störde FNL-rörelsens aktioner, exempelvis genom motdemonstrationer. År 1970 var organisationen inblandad i en brand i FNL-tryckeriet i Stockholm. Och år 1973 avskedades en värnpliktig fänrik och medlem i DA efter en sprängämnesstöld från P 10 i Strängnäs. Organisationen fick tidigt rykte om sig att vara positivt inställd till nazism och uppgavs ha visat antisemitiska tendenser. Säkerhetspolisen bedömde i slutet av år 1974 att DA genomgått en viss självsanering men att organisationen visat prov på omognad och brist på omdöme. Något tecken på att man med våld önskade omskapa det svenska samhället hade emellertid inte framskymtat.

Några utåtriktade aktiviteter från organisationens sida torde inte ha förekommit sedan mitten av 1970-talet.

År 1979 bildades den främlingsfientliga organisationen Bevara Sverige Svenskt (BSS). En av organisationens initiativtagare hade kontakter med ledarna för NRP. Kopplingar fanns även till personer som haft anknytning till DA.

Inget i säkerhetspolisens kvartalsöversikter från slutet av 1970-talet och början av 1980-talet tyder på att säkerhetspolisen uppmärksammade de nya framväxande främlingsfientliga organisationerna, t.ex. BSS, och de kopplingar som kunde finnas mellan dem och de äldre nazistiska och högerextremistiska organisationerna. Däremot konstaterades under de sista åren av 1970-talet ökande antisemitism och främlingsfientlighet inom de etablerade organisationerna. År 1980 framhöll byråchefen P G Näss vid ett internt möte att någon högerextremism av betydelse inte verkade finnas i landet.

Inte heller inom försvaret såg man under denna tid med något större allvar på högerextremismen. I en orientering om försvarsfientlig verksamhet som chefen för försvarsstabens säkerhetsavdelning år 1969 gav försvarsområdesbefälhavare och förbandschefer i armén konstaterades dock beträffande vissa nazistiska rörelser, t.ex. NSR, SNF och NRP, att ett genomgående drag hos dessa var ”att de är försvarspositiva och i en del fall så pass positiva att de efter infiltration i krigsmakten kan vara betydligt mer till skada än sina socialistiska motståndare på vänsterkanten”.¹²³ I en orientering från år 1975 beskrev säkerhetsavdelningen de extrema högerorganisationerna som små och med ett mycket ringa inflytande. Utåtriktade aktiviteter var sällsynta och propagandamaterial utsändes inte kontinuerligt. Det förekom emellertid att några av organisationerna vid något tillfälle sänt tidningar till officersmässar.¹²⁴

6.4.3 Åren 1980-2002

I en halvårsrapport om subversion år 1981 delade säkerhetspolisen in de högerextremistiska rörelserna i tre kategorier. Den första utgjordes av ”de gamla partierna med gamla medlemmar”, främst SNF och NSR. Dessa småpartier ansågs leva kvar i ”Hitler- och Mussolinivärlden” och sakna förmåga att anpassa sig ”till dagens högerextremistiska krav”. Den andra kategorin utgjordes av NRP

¹²³ KU 300/02, Ö IV, vol. 164, MUST:s arkiv

¹²⁴ Orientering om aktuella politiska organisationer, 9.9.1975, Ö IV, vol. 450, MUST:s arkiv

som inte heller hade följt med i utvecklingen men som under trycket av de nya högerextremistiska rörelserna kunde förväntas undergå en viss modernisering. Den tredje gruppen representerades främst av BSS och Öppet Forum, vilka spelade på människors missnöje ”med den bild som skapats av invandrare och invandringen”. Dessa organisationer ansågs inte stå för en rent fascistisk eller nazistisk åskådning utan för en ”nationalrevolutionär” inriktning.¹²⁵

Utvecklingen inom SNF och NSR bekräftade säkerhetspolisens bedömning. Samgåendet medförde inte något uppsving för organisationen. År 1992 bedömdes medlemsantalet uppgå till ett hundratal personer och någon utåtriktad verksamhet har sedan dess inte förekommit.

Beträffande de övriga högerextremistiska organisationerna kom säkerhetspolisens hotbild snabbt att skärpas. I en begäran om telefonkontroll mot en ledande högerextremist år 1982 var tonen mer oroad än föregående år.

På grund av de högerbetonade organisationernas rasistiska och våldsbetonade inriktning och tendens att i betydande omfattning finna anhängare bland personer med psykotiska drag, bedöms dessa organisationer som samhällsfarliga. Det är därför mycket betydelsefullt – bl.a. ur brottspreventiv synpunkt – att de myndigheter som har att skydda det demokratiska samhället mot våld, redan så tidigt som möjligt har en minutiös uppföljning av sådana ”rörelser” förberedelser till samhällsfarliga brott.¹²⁶

Farhågorna besannades snart. NRP uppmärksammades i början av 1980-talet främst i samband med våldsamma konfrontationer med motdemonstranter. I maj 1985 satte företrädare för RAG i Göteborg eld på VPK:s lokaler på Hisingen, enligt uppgift som en hämnd för att kommunister kort dessförinnan med våld förhindrat ett NRP-möte i Växjö. Partisympatisörer var även inblandade i annan grov kriminalitet. En ledande person inom partiet misstänktes för samhällsfarlig brottslighet och kontakter med utländska högerextremister. Partiet har sedan mitten av 1980-talet fört en tynande tillvaro. I 1985 års val erhöll partiet färre än 500 röster.

¹²⁵ Subversion gällande tiden 1.10.1981-30.4.1982, SH 857-82, 5:721d/1-28, löpnummer 28, SÄPO:s arkiv

¹²⁶ Framställning om telefonkontroll 15.4.1982 i den misstänktes personakt, C 1, löpnr. 1, SÄPO:s arkiv

Men främst var det personer med anknytning till de nybildade högerextremistiska rörelserna som säkerhetspolisen fick anledning att intressera sig för. Innan några av de från säkerhetssynpunkt intressanta rörelserna kortfattat presenteras finns det anledning att betona att kännetecknande för dessa rörelser är att samma personer, ibland samtidigt, kan återfinnas i skilda men likartade miljöer.

BSS med kanske några hundra medlemmar gick år 1986 samman med det invandringskritiska missnöjespartiet Framstegspartiet till Sverigepartiet. Några år senare bröt sig emellertid BSS-falangen ur partiet och bildade Sverigedemokraterna. Sverigepartiet torde i praktiken ha upphört omkring år 1994.

Sverigedemokraterna deklarerade i sitt program att man var ett demokratiskt parti men att man motsatte sig den liberala invandringspolitiken. I början av 1990-talet hade partiet enligt egen uppgift omkring 5 000 medlemmar och i 1994 års riksdagsval erhöll man nästan 14 000 röster. Partiet uppger sig numera vara ett helt vanligt parti utan nazistiska, fascistiska eller rasistiska kopplingar.

En annan högerextremistisk organisation var Föreningen Sveriges Framtid, från år 1992 benämnd Riksfronten och från år 1996 Folksocialistisk samling, som beskrev sig som "ett öppet national-revolutionärt svensksocialistiskt parti". Kort därpå lades organisationen ned och en del av de tidigare medlemmarna sökte sig till den nybildade Svenska Motståndsrörelsen med ett starkt rasistiskt och homofobt budskap.

Den dominerande nazistiska organisationen i Sverige idag torde vara Nationalsocialistisk Front, som bildades år 1984, och som enligt egen uppgift skall ha mellan 300 och 400 medlemmar.

Ytterligare ett antal obetydliga högerextremistiska organisationer uppträdde under 1990-talet, t.ex. Kreativistens kyrka, Hembygdspartiet (senare Konservativa Partiet) och Nationella Alliansen.

Vid sidan av dessa organisationer utvecklades från slutet av 1980-talet mer eller mindre fristående nätverk av kriminella och våldsfixerade ungdomsgrupper, ofta med inslag av s.k. skinheads, som gick under samlingsbeteckningen Vitt Ariskt Motstånd (VAM). VAM torde ha upphört i mitten av 1990-talet och personer med anknytning därtill ha sökt sig till Riksfronten.¹²⁷ En annan rörelse är Blood & Honour som bl.a. sprider s.k. vit makt-musik. Det finns också ett par rent kriminella organisationer, som har uppstått i fängelse-

¹²⁷ I ett flygblad år 1993 deklarerades att VAM utkämpade "ett regelrätt inbördeskrig mot förrädarna vid makten, för att återerövra vår rasliga familjs suveränitet och självbestämmanderätt". Försättningsvis skulle man ägna sig enbart åt "underjordisk verksamhet".

miljö, nämligen Ariska Brödrskapet och Brödrskapet Wolfpack med starka kopplingar till kriminella MC-gäng.

Personer med anknytning till dessa nya högerextremistiska grupperingar har trakasserat och hotat meningsmotståndare och även gjort sig skyldiga till mycket allvarlig våldsbrottslighet. Några exempel kan nämnas. Personer med kopplingar till den s.k. vit makt-miljön och VAM genomförde år 1991 bl.a. en vapenstöld från en polisstation i Lidingö och bankrån, sannolikt för egen vinning. En ledande person inom Sveriges Framtid/Riksfronten dömdes för förberedelse till allmänfarlig ödeläggelse sedan han påträffats med en handgranat vid ett första majtal som hölls av VPK:s ledare 1993. En person med koppling till Blood & Honour dömdes år 1995 för mord på en utländsk medborgare i Klippan. Samma år mördades en pojke på västkusten av högerextremister. År 1999 sprängdes en bilbomb i Nacka riktad mot ett journalistpar som ägnat sig åt att kartlägga högerextremister, tre poliser sköts ihjäl i Malexander i samband med en rånarjakt och en syndikalistisk fackföreningsman mördades i Sätra. För de båda sistnämnda brotten har nazister dömts.

Också på andra sätt har högerextremisterna framstått som en fara. Det förekom misstankar mot en ledande person inom BSS för samhällsfarlig brottslighet och kontakter med utländska högerextremister. Och Sverigedemokraternas hatpropaganda mot flyktingar och invandrare antogs ha påverkat gärningsmännen bakom attentat mot flyktingförläggningar i början av 1990-talet.

Flera av de ofta mycket små högerextremistiska grupperna bedömdes mot denna bakgrund av säkerhetspolisen som starkt antidemokratiska och invandrarfientliga och mycket vålds- och vapenfixerade. År 1992 anförde chefen för SÄPO i en skrivelse till regeringen att högerextremistiska grupperingar som t.ex. VAM, Kreativistens kyrka och Föreningen Sveriges Framtid blivit "allt mer racistiska, högljudda, våldsbenägna och militanta i sin framtoning och propagandautformning". De som tagit initiativ till bildandet av dessa nya grupper bedömdes ofta ha en ambition att skapa ett nationellt och kanske internationellt nätverk av högerextremistiska celler. Detta mål hade dock på intet sätt uppnåtts. Grupperna var få till antalet och var och en av dem hade få medlemmar och sympatisörer. De saknade en genomtänkt och fungerande organisationsstruktur. Vissa av gruppernas aktiviteter var sådana att "det kan konstateras, eller i vart fall befaras, att gruppen i praktiken bedriver omstörtande verksamhet med våldsamma medel".

Men någon reell fara för det demokratiska statsskicket ansågs dessa grupper inte utgöra. Deras idéer bedömdes som alltför extrema för att kunna tänkas vinna gehör hos allmänheten. De ansågs också sakna förmåga att sluta sig samman inbördes och bilda en homogen organisation. Däremot befarades att personer inom gruppen skulle begå våldshandlingar mot politiker, poliser och andra representanter för samhället liksom mot enskilda som motarbetat dem.

Också på militärt håll bedömde man i början av 1980-talet de nazistiska och högerextremistiska organisationerna som betydelselösa.¹²⁸

Snart började emellertid oroande tecken på en ökande aktivitet från dessa håll att uppmärksammas. År 1981 dömdes således ett antal personer, bland dem åtskilliga med anknytning till försvaret eller frivilliga försvarsorganisationer, för stölder av militär utrustning, sprängningar m.m. En del av personerna hade kontakter med högerextremistiska kretsar.¹²⁹ Och samma år rapporterades om nynazism bland hemvärnsungdomar.¹³⁰ År 1983 rapporterades om en f.d. officer som utpekats som involverad i en nynazistisk organisation, vilken skulle disponera vapen och bedriva stridsövningar med skarp ammunition.¹³¹ År 1984 framkom att en ledare inom NRP:s ungdomsorganisation tidigare hade varit aktiv inom hemvärnet och FBU.¹³² Tidningsuppgifter samma år gjorde gällande att 60-70 svenska hemvändande FN-soldater och f.d. legosoldater sökt medlemskap i International Voluntary Aid for Freedom (IVAF), en organisation vars medlemmar såg sig som ”korsriddare mot alla former av terrorism och kommunism”. Det uppgavs att IVAF hade skaffat sig ett ansevärt lager av vapen, ammunition, sprängämnen och annan utrustning, som gömts på olika platser i Sverige och Norge.¹³³ Högerextremistisk propaganda rapporterades i ökad utsträckning inom försvaret.¹³⁴

¹²⁸ Specialorientering 1981, 15.10.1981, Säk H 901:7029:6, D 1, vol. 1, MUST:s arkiv

¹²⁹ HPM 5.6.1981, 262 H, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

¹³⁰ KU 046-103-812, Handlägningsmissiv 24.2.1981, Ö IV, MUST:s arkiv

¹³¹ KU 001-115-83, Säkerhetsrapport 17.6.1983, Ö IV, MUST:s arkiv

¹³² HPM 406, 20.9.1985, Årsöversikt SäkU/S 1984, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

¹³³ HPM 378, 22.11.1984, Säk/U HPM, MUST:s arkiv

¹³⁴ T.ex. Centrumdemokraternas kampanj med krav på bl.a. bättre beväpning av hemvärnet, KU 004-022-83, Säkerhetsrapport 31.1.1983, ÖIV, BSS:s flygbladsutdelning vid militära förband, HPM 317 H, 26.8.1981, Säk/U HPM, MUST:s arkiv. Säkerhetsavdelningen intresserade sig även för stiftelsen Contra och hur den kunde finansiera sin tidskrift, varav ett provexemplar tillställts en militär skola, liksom för Folkkampanjen för NATO (FFN), som ansågs stå nära Contra, HPM 5.10.1980, 162, Säk/U HPM, och HPM 576, 19.9.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

Alltjämt i slutet av 1980-talet intog de högerextremistiska organisationerna, enligt militär bedömning, en låg profil. Den enda organisation som föreföll ha vind i seglen var Sverigepartiet. Företrädare för partiet hade i många sammanhang gett prov på våldstendenser och varit inblandade i grov brottslighet. De intog en extremt försvarsvänlig hållning. Många ynglingar med nynazistiska sympatier sökte sig till försvarsmakten och frivilligorganisationerna. Ett stort intresse för vapen, vapenbruk och militär verksamhet syntes vara de främsta drivkrafterna. De kunde förväntas utnyttja lärdomar från militärtjänstgöringen för politiska eller kriminella syften och därmed utgöra en direkt samhällsfara. Slutsatsen var att det fanns flera skäl att se upp med högerextremisternas framfart på de militära utbildningsförbanden. Förutom att de utgjorde säkerhetsrisker under och efter utbildningen kunde ”dylika våldstillvända element” orsaka försvarets anseende stor skada.¹³⁵

I början av 1990-talet konstaterades att en ny typ av grupper under de senaste åren blivit dominerande på den yttersta högerkanten. Det rörde sig om aktionsgrupper eller snarare kamratkretsar av unga skinheads, ofta med kriminell bakgrund. Personer med anknytning till VAM gjorde flera försök att bryta sig in i militära vapenförråd. De högerextrema militanta grupperna ansågs emellertid inte heller av den militära säkerhetstjänsten utgöra något hot mot rikets säkerhet, eftersom det rörde sig om en liten grupp människor utan organisatorisk förmåga. Rörelsen kunde dock utgöra ett hot mot vissa individer och grupper samt genom våld och hot i viss mån störa den demokratiska processen.¹³⁶ Det ansågs viktigt att försvaret följde upp de nynazistiska och liknande grupperna, eftersom det var en förtroendefråga för försvaret gentemot samhället i övrigt.¹³⁷ Inom ett par hemvärnsförband förekom i början av 1990-talet misstänkt kriminell verksamhet med högerextremistiska förtecken. Förbanden upplöstes. Och i mitten av 1990-talet uppmärksammades ett delvis nytt hot mot försvaret genom kopplingar mellan MC-organisationer och högerextremister, huvudsakligen i form av personsamband och ömsesidig hjälp med vapenanskaffning.¹³⁸

¹³⁵ Specialorientering 7/87, Grundverk vissa organisationer, F 1, vol. 261, MUST:s arkiv

¹³⁶ HPM 080, 16.3.1992, och HPM 181, 25.5.1993, SäkU PM, MUST:s arkiv

¹³⁷ HPM 104, 2.4.1992, SäkU PM, MUST:s arkiv

¹³⁸ HPM 147, 29.11.1995, SäkU PM, MUST:s arkiv

6. 5 Europeiska Arbetarpartiet ¹³⁹

Under förra hälften av 1970-talet etablerade sig Europiska Arbetarpartiet (EAP) i Sverige. Partiet är en del av en internationell politisk rörelse grundad av amerikanen Lyndon LaRouche. Rörelsen utgav sig vid denna tid för att vara en sovjetvänlig och prokommunistisk organisation och sökte samverka med svenska vänsterextremistiska organisationer. Dessa uppfattade emellertid EAP som en provokatör och avvisade samarbetsinbiterna. Partiets program framstod som antirevolutionärt och företagsvänligt med en klar inriktning på teknik (kärnkraft) och tillväxt. I början av 1980-talet gjordes säkerhetspolitiken till en av partiets huvudfrågor. Man propagerade för fortsatt svensk neutralitet stödd på ett starkt svenskt försvar. Några år senare ändrade man sig och förordade i stället ett svenskt NATO-medlemskap. Mycket av verksamheten bedrevs under täckmantel av andra organisationer såsom Föreningen för kärnkraftens utveckling, Shillerinstitutet och Antidrogkoalitionen. Vad som främst kännetecknade partiet var skruvade konspirations-teorier och grova personangrepp riktade inte minst mot Olof Palme, som beskyldes för att vara agent, än för CIA, än för Sovjetunionen. Partiet har i allmänna val som mest erhållit knappt 400 röster.

Säkerhetspolisen placerade i mitten av 1970-talet EAP bland de internationella kommunistiska organisationerna men konstaterade att organisationen var "minst sagt diffus både beträffande storlek och målsättning". Man spekulerade i om verksamheten finansierades av USA, Sovjetunionen, Kina eller något arabland. Verksamheten bedömdes vara inriktad på mötesstörningar, förtal, ärekränkningar, våld och hot om våld. I mitten av 1980-talet uppfattades partiet som proamerikanskt och alltmer högerinriktat. Partiet och dess täckorganisationer bedöms numera knappast ha något inflytande.

Också den militära säkerhetstjänsten betraktade EAP som ett svårgripbart fenomen. Under 1970-talet bedömdes det som socialistiskt men kom sedan att uppfattas som högerextremistiskt och antisemitiskt. I exklusiva publikationer som i mitten av 1980-talet tillställdes officerare och andra personer med anknytning till försvaret varnade EAP för hotet från Sovjetunionen och propagerade för strålvapen, neutronbomber och en svensk anslutning till

¹³⁹ Avsnittet grundas på Magnus Hjort: Hotet från vänster (SOU 2002:91)

NATO.¹⁴⁰ Rörelsens extremistiska och aggressiva idéer ansågs som oförenliga med svensk säkerhets- och försvarspolitik.¹⁴¹ Försvarsanställda avråddes därför från att delta i EAP:s eller därmed associerade organisationers verksamhet för att undvika missuppfattningar om att försvaret i något avseende stödde partiet.¹⁴² Försvarsanställda tycks också generellt ha ignorerat inbjudningar från EAP och rapporterat om kontaktförsök.¹⁴³

6. 6 Sammanfattning och bedömning

Kommissionen skall enligt sina direktiv värdera de hotbildsanalyser som legat till grund för regeringarnas och säkerhetstjänsternas ställningstaganden. Särskilt hos säkerhetspolisen har emellertid bearbetning och analys av hotbilder varit en eftersatt uppgift. Först under 1990-talet inrättades en analysenhet vid säkerhetspolisen och det är först från denna tid som hotbildsanalyser i egentlig mening upprättats. Det finns emellertid förutsättningar för att rekonstruera säkerhetspolisens hotbilder under tiden dessförinnan. Säkerhetspolisens kvartalsöversikter ger således en bild dels av den samlade rapporteringen, dels av vad som ansågs vara viktigt att meddela sektionerna. Värderingar och kommentarer förekommer ibland i vanliga promemorior med spaningsuppgifter, i sammanställningar över vissa ärenden och i de promemorior som legat till grund för framställningar om telefonavlyssning. Ytterligare källor är protokollen från de chefskonferenser som hållits inom säkerhetspolisen liksom de sammanställningar som gjorts inför förändringar av de hemliga tjänsteföreskrifterna. Inte heller de militära arkiven innehåller särskilt många exempel på hotbildsanalyser för tiden fram till början av 1960-talet, då en särskild bearbetningsdetalj inrättades vid försvarsstabens inrikesavdelning. Till regeringens syn på de inrikes säkerhetshoten återkommer kommissionen i kapitel 10. Det skall dock redan här nämnas att några översikter med bedömningar av hoten mot den inre säkerheten, upprättade inom regeringskansliet, över huvud taget inte påträffats.

När det gäller studiet av hotbilder kan det finnas anledning att skilja mellan *föregiven hotbild* och *faktisk hotbild*. Med föregiven

¹⁴⁰ Specialorientering 7/87, Grundverk vissa organisationer, F 1, vol. 261, och HPM 576, 19.9.1989, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁴¹ HPM 269, 12.3.1987, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁴² HPM 533, 6.11.1985, Säk/U HPM, och HPM 1025, 10.12.1986, Utg HPM, MUST:s arkiv

¹⁴³ HPM 158, 19.2.1988, Utg HPM, MUST:s arkiv

hotbild avses här hotbilden som den kommit till uttryck i säkerhetstjänsternas kontakter med andra myndigheter, t.ex. regeringen och åklagare, dvs. den hotbild som säkerhetstjänsterna uppgett sig ha. Med faktisk hotbild avses naturligtvis den hotbild som säkerhetstjänsterna verkligen haft. Dessa hotbilder kan, men behöver inte, vara sammanfallande. I vissa fall skulle en säkerhetstjänst kunna tänkas ha haft intresse av att framställa hotbilden som mer alarmerande än vad man i själva verket ansåg den vara, t.ex. i anslutning till anslagsaskanden eller i samband med telefonavlyssningsärenden. I praktiken är det dock svårt att i efterhand fastställa om så har skett. I det följande utgår därför kommissionen från att dessa teoretiskt åtskilda hotbilder sammanfallit.

Den officiella uppfattningen vid krigsslutet var att det svenska *kommunistpartiet* inte utgjorde något hot mot rikets säkerhet. Säkerhetspolisen ägnade under tiden fram till Pragkuppen år 1948 inte heller kommunisterna någon större uppmärksamhet. På militärt håll ansåg man visserligen att flertalet svenska kommunister var nationellt pålitliga. Men SKP:s tidigare officiellt proklamerade hållning att partimedlemmarnas uppgift främst var att kämpa för arbetarklassens och partiets intressen ledde till uppfattningen att vissa kommunister vid ett krig med Sovjetunionen inte skulle delta i försvaret av riket utan tvärtom understödja angriparen med spioneri och sabotage. Vid denna bedömning kunde man stödja sig på finländska kommunisters förrädiska uppträdande under vinterkriget. På militärt håll bedömde man också att Sovjetunionen i fredstid bland kommunistiska sympatisörer i Sverige kunde värva agenter för underrättelseuppdrag. Under andra världskriget hade också avslöjats att ett antal svenskar med anknytning till den kommunistiska rörelsen bedrivit underrättelseverksamhet i och mot Sverige för Sovjetunionens räkning. Också i Finland hade före och under kriget ett stort antal kommunister gripits för spioneri. Det fanns, enligt den militära bedömningen, skäl att tro att kommunister för Sovjetunionens räkning sökte infiltrera från försvarets synpunkt viktiga anläggningar i syfte att skaffa upplysningar. Det framhölls att Sovjetunionen som agenter sökte anlita personer som inte var registrerade medlemmar av SKP för att undvika att kompromettera partiet.

Det kalla krigets ”utbrott” och sovjetblockets homogenisering gav nytt liv åt uppfattningen att den globala kommunismen strävade efter världsherravälde. Antikommunistiska stämningar och ”rysskräck” växte i det kalla krigets polariserade debattklimat och under intryck av Berlinblockaden och Koreakriget och senare Ung-

ernrevolten och Kubakrisen. Den militära säkerhetstjänstens bedömningar av kommunisterna som potentiella landsförrädare fick genomslag också inom säkerhetspolisen. Avslöjanden om kommunistiskt spioneri för östblockets räkning utomlands och i Sverige (Hilding Andersson och Fritiof Enbom) liksom rapporter om annan kriminell och/eller subversiv verksamhet bidrog till att befästa denna bild. SKP:s återkommande förlustval ansågs inte minska partiets subversiva effektivitet, eftersom partiet därigenom bedömdes ha blivit en homogen och fast disciplinerad enhet. Polisens inställning till rapporter om landsförrädisk verksamhet var dock inte okritisk. Men det förekom att polisen utnyttjade alarmerande uppgifter om kommunistisk kriminalitet för att underbygga t.ex. framställningar om tvångsmedel, trots att man internt ställde sig ganska skeptisk till uppgifternas sanningshalt.

En möjlig förklaring till detta kan vara att man i byråkratisk expansionsiver önskade motivera den egna existensen och ökade anslag. En annan och troligare förklaring är att man i brist på mera bärkraftiga belägg för en landsförrädisk verksamhet, om vars förekomst man var övertygad, kände sig tvingad att söka skrapa ihop de, låt vara "skakiga", bevis som man hade. Dessa kunde utgöra medel att få gehör för framställningar om författningsändringar, tvångsmedelsanvändning och ökade resurser, som skulle göra det möjligt att förhindra och avslöja brott mot rikets säkerhet.

Ännu en bit in på 1960-talet fanns misstankar om att SKP förberedde att, för det fall partiet förbjöds eller en krissituation uppstod i landet, övergå till *illegalt arbete*. Endast en liten grupp inom partiet bedömdes vara informerad om dessa planer. Säkerhetstjänsterna misstänkte särskilt sådana partimedlemmar som undergått utbildning i kommunistiska länder för att höra till denna grupp. Uppfattningen var att de vid sidan av ideologisk skolning och undervisning i "vanliga ämnen" också bibringades kunskaper i underrättelsetjänst, sabotage och subversiv verksamhet. Några säkra belägg för riktigheten av denna uppfattning fanns inte. Till uppfattningen bidrog emellertid det hemlighetsmakeri som omgav utbildningarna. Tydligt fäste säkerhetspolisen inte någon vikt vid de inte alltför långsökta förklaringar till hemlighetsmakeriet, som meddelare inom partiet lämnat. Dessa förklaringar gick ut på att partiet ansåg att utbildningen, om den blev allmänt känd, kunde utgöra en opinionsmässig belastning för partiet och även ha en negativ inverkan på deltagarnas utsikter på den svenska arbetsmarknaden. Ett ytterligare skäl skulle vara att sekretessen i första hand tillkommit på sovjetisk begäran för att skydda elever som kom från länder där

kommunistiska partier var förbjudna.¹⁴⁴ Den omständigheten att åtskilliga av dessa kommunister efter återkomsten till Sverige inte ägnade sig åt någon offentlig partiverksamhet skärpte misstankarna. Möjligheten av att mötet med "realsocialismen" fått entusiasmen hos deltagarna att svalna togs tydligen inte i beaktande.

Säkerhetstjänsterna hyste också misstankar om att Sovjetunionen ekonomiskt bidrog till SKP:s och den kommunistiska parti-pressens finansiering och att företrädare för partiet således gjorde sig skyldiga till brottet tagande av utländskt understöd. Trots stora ansträngningar fann man emellertid inte några bindande bevis för detta. Senare forskning har dock gett belägg för att SKP under åren 1951-63 regelbundet fick bidrag från Sovjetunionen via den s.k. Rumänska fackföreningsfonden med belopp som i dagens penningvärde uppgått till flera miljoner kronor årligen.¹⁴⁵ Kommunistiska affärsmän torde också ha getts tillfälle att göra förmånliga affärer med öststater mot att de levererade en del av vinsterna till partiet. Också andra former av subventioner förekom, som t.ex. stödprenumerationer på och stödannonsering i kommunistisk press.

SKP arbetade också genom s.k. *front- eller täckorganisationer*. Därmed avsågs ideella rörelser utan formell partianknytning, vilka fungerade som täckmantel för kommunistisk politik och som sökte manipulera den allmänna opinionen i för Sovjetunionen gynnsam riktning. Genom dessa kunde partiet vidga kontaktytorna mot radikalt och idealistiskt sinnade personer. Regelmässigt var ordföranden i organisationer av dessa slag en icke-kommunist men den verkliga makten låg hos sekreteraren som var en kommunistisk partifunktionär. Medlemmarna bedömdes av säkerhetstjänsterna medvetet eller omedvetet ställa sig i den sovjetiska propagandans tjänst och även utgöra rekryteringsunderlag för sovjetisk underrättelseverksamhet. Exempel på sådana organisationer var vänskapsförbunden med olika öststater, t.ex. Samfundet Sverige – Sovjetunionen, och Svenska Fredskommittén.

Säkerhetstjänsterna ansåg att SKP försökte infiltrera även andra ideella organisationer, såsom Svenska freds- och skiljedomsföreningen, anti-kärnvapenrörelsen och Amnesty International. Till inräkning härför tog man det förhållandet att organisationerna ibland drev uppfattningar som sammanföll med partiets (och Sovjetunionens)

¹⁴⁴ Denna förklaring vinner stöd i Jonni Krekola: Praise for Learning. Finnish Communists in the Moscow Party School from 1950s to 1970s, i Tanno Saarela and Kimmo Rentola (ed.): Communism. National & International, s. 317.

¹⁴⁵ Lars Björlin: Russisk guld i svensk kommunisme, i Morten Thing (red.): Gullet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990.

nens). Otivivelaktigt förekom det kommunister i dessa sammanhang men beläggen för en av partiet styrd infiltration är svaga.

SKP hade visserligen redan år 1943 bekänt sig till en nationell linje och uttalade under de följande åren att en fredlig revolution var möjlig och att varje förändring i landets inre förhållanden måste ske i enlighet med folkets uttryckta vilja. Men partiet hade fortfarande täta kopplingar till kommunistdiktaturerna i Östeuropa och avvisade all kritik av sovjetsystemet. Höga partiföreträdare hade frekventa kontakter med tjänstemän vid dessa länders beskickningar i Sverige, personer som säkerhetstjänsterna, sannolikt på goda grunder, i stor utsträckning bedömde vara underrättelseofficerare. Kommunistiskt sinnade personer hade avslöjats som spioner för Sovjetunionens räkning. Säkerhetstjänsternas bedömning att det inom SKP och bland dess sympatisörer i ett skymningsläge fanns en betydligt större potential till förrädisk verksamhet än inom andra grupper i samhället framstår, enligt kommissionens uppfattning, i vart fall fram till början av 1960-talet mot denna bakgrund naturlig. Ett slutligt svar på frågan om denna hotbild var korrekt kan måhända aldrig ges. Viktiga pusselbitar för denna bild torde finnas i de alltså sekretessbelagda, tidigare sovjetiska arkiven.

De interna motsättningar om den framtida vägen till socialismen som kom till uttryck inom SKP efter Ungernrevolten år 1956 ägnades föga uppmärksamhet från säkerhetstjänsternas sida. Då Hilding Hagberg år 1964 efterträdde som partiordförande av C H Hermansson bedömdes detta endast som en taktisk förnyelse, syftande till att ”ge partiet bättre möjligheter att tjäna den subversiva krigföringens syfte”. Först år 1966 började man inom säkerhetspolisen, bl.a. mot bakgrund av en IB-rapport, att ta till sig uppfattningen att skiljelinjen mellan de nationella demokraterna och ”de proletära internationalisterna” inte gick mellan SKP och de övriga partierna utan inom det kommunistiska partiet. Men även efter 1967 års program med dess principiella bekännelse till den parlamentariska demokratin och efter de tydliga avståndstagandena från den existerande socialismen tycks inom delar av säkerhetstjänsterna en stark misstro mot SKP/VPK ha fortlevat.

Man kan säga att VPK officiellt avfördes som ett hot mot rikets säkerhet i slutet av 1960-talet. Utfärdandet av personalkontrollkungörelsen år 1969 innebar att ingen fick registreras i säkerhetspolisens register enbart på grund av sin politiska åskådning. Och som senare kommer att framgå beslöt regeringen att engagemang i VPK inte längre skulle utgöra något hinder mot placering i säkerhetskänsliga befattningar. Striderna inom partiet hade emellertid inte upphört i och med antagandet av 1967 års

inte upphört i och med antagandet av 1967 års program. Att de ledande maoisterna bröt sig ur partiet och bildade KFML var inte nog för att skapa enighet. De mer traditionellt inriktade medlemmarna, främst inom Norrbottensfalangen, stod alltså för en pro-sovjetisk linje. Säkerhetstjänsterna släppte därför inte helt VPK ur blickfånget förrän i början av 1980-talet, då flertalet av stalinisterna lämnat partiet och bildat APK.

En möjlig förklaring till säkerhetstjänsternas – åtminstone fram till år 1969 – mycket begränsade intresse för den livliga debatt som kommunisterna förde om vägen till socialism, proletariats diktatur och den proletära internationalismen kan vara att man tänkte sig att de farligaste individerna hade sin inställning klar, oberoende av att partiets program ändrades i en mer demokratisk riktning. Dessa fanatiker utgjorde en fara för landet, även om partiet som helhet inte var det. En annan förklaring till ointresset kan vara föreställningen om partiet som en fasad för en hemlig, illegal verksamhet; föreställningen att precis som partiet arbetade genom täckorganisationer som SFK och vänskapsföreningarna, så var det självt en täckorganisation för den dolda, Moskvastyrda kommunismen.

Den bristande kunskapen om partiets interna debatter ledde till att man negligerade den anpassning till demokratiska principer som kom till uttryck i åsikterna om vägen till socialismen och proletariats diktatur.

I mitten av 1960-talet skedde en radikaliserings av det allmänna opinionsläget i västvärlden, särskilt bland studenter och yngre akademiker. En viktig utgångspunkt här för var att USA drogs allt djupare in i inbördeskriget i Sydvietnam. Men det förelåg även ett missnöje med det sätt på vilket kommunismen kommit att förverkligas i Sovjetunionen och dess europeiska vasallstater. Som ett ideal kom i stället att betraktas utvecklingen i Mao Zedongs Kina där genom kulturrevolutionen de gamla hierarkierna raserades och ersattes med ett föregivet antiauktoritärt samhälle. Dyrkan av Mao Zedong förenades med ett engagemang för det vietnamesiska folket och dess lidanden, trots den traditionella fientligheten mellan Kina och Vietnam och trots att Nordvietnam ideologiskt stod Kreml närmare än Peking och fick materiellt stöd främst från Sovjetunionen.

I Sverige bröt sig som nämnts den Kinavänliga falangen ut ur VPK år 1967 och bildade KFML. Detta utgjorde början till den splittring av den programmatiskt *revolutionära vänstern* som kom att prägla utvecklingen under det närmaste årtiondet. Trots att det genomgående var fråga om numerärt begränsade rörelser (det

sammanlagda antalet sympatisörer kan som mest ha uppgått till några tiotusental), kom de genom sin revolutionära iver och det stöd som de åtnjöt bland radikala opinionsbildare i massmedier och kulturliv att sätta sin prägel på den offentliga debatten. En bidragande orsak till framgångarna var att flera av dessa rörelser utnyttjade sig av den klassiska, kommunistiska enhetsfrontsmetoden. Genom att fånga upp och ge uttryck åt olika opinioner skapade man kontaktytor gentemot ofta idealistiskt sinnade personer och grupper, vilka knappast var intresserade av revolutionära teorier men vars uppfattningar man hoppades kunna radikaliserar. Det främsta exemplet härpå var FNL-rörelsen, vars ledning i stor utsträckning utgjordes av personer med anknytning till KFML (senare SKP) men i vars breda lager fanns såväl socialdemokrater som folk- och centerpartister. De vänsterrevolutionära organisationerna sökte även och inte utan framgång att kanalisera arbetares missnöje med löner och arbetsvillkor, vilket ledde till en våg av vilda strejker åren 1969-72. På liknande sätt arbetade flera av organisationerna bland värnpliktiga under grundutbildning med tendenser till disciplinupplösning vid de militära förbanden som följde. KFML/SKP – och inledningsvis även KFML(r) – misstänktes erhålla ekonomiskt stöd från Kina. Flera av organisationerna hade kontakter med företrädare för utländska terroriströrelser.

För många inom säkerhetstjänsterna framstod denna radikaliseringsvåg som närmast obegriplig. De tolkade den som en ny konspirativ strategi från den kommunistiska världen som gick ut på att genom subversiva medel söka skapa kaos i samhället och därigenom undergräva den liberal-kapitalistiska samhällsordningen och försvaga västmakternas militära kapacitet. Måltavlorna för revolutionärerna konstaterades främst vara det statsbärande socialdemokratiska partiet och dess fackliga gren, storföretagen (vilda strejker), polisen (våldsamma konfrontationer i samband med demonstrationer) och det militära försvaret (först vapenvägran senare ”politisk värnplikt”), dvs. väl i linje med det program som Komintern lagt fast redan år 1928. Den omständigheten att revolutionärerna fördömde kommunismen i Sovjetunionen påverkade endast marginellt detta synsätt. Motsättningarna mellan Sovjetunionen och Kina ansågs vara, om inte fiktiva så dock underordnade ett gemensamt intresse, nämligen krossandet av den västerländska, parlamentariska demokratin.

Mot denna bakgrund betraktade säkerhetstjänsterna de vänsterrevolutionära rörelserna som hot mot rikets säkerhet. Under tiden fram till omkring år 1975 var det hotet om en inre omvälvning som

stod i förgrunden. Det fanns dock de inom säkerhetstjänsterna som intog en mindre alarmistisk attityd till situationen. Sålunda hävdade en befattningshavare vid säkerhetspolisen att i "utvecklingshänseende utgör engagerade ungdomar en större tillgång för ett land än mängder av oengagerade, håglösa och likgiltiga".

I efterhand har det gjorts gällande att vänsterextremisterna endast ägnade sig åt "revolutionsromantik" och att de saknade såväl vilja som förutsättningar för att hota den bestående samhällsordningen. Kommissionen finner det också sannolikt att säkerhetstjänsterna under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet över-skattade organisationernas styrka och risken för att de revolutionära tankegångarna skulle förverkligas. Organisationerna lyckades aldrig etablera någon verklig kontakt med "de arbetande massorna" utan sågs tvärtom med misstro av flertalet medborgare, som avskräcktes av t.ex. KFML(r)s militanta hållning. Misstankarna att värnpliktiga sympatisörer saboterade militär materiel tycks ha varit ogrundade. I efterhand har det visat sig att KFML/SKP visserligen mottog ekonomiskt stöd från Kina, men att det av allt att döma rörde sig om tämligen obetydliga belopp.

Redan organisationernas programmatiskt revolutionära karaktär motiverade emellertid enligt kommissionens uppfattning säkerhetstjänsternas uppmärksamhet. Vuxna människor har rätt att bli tagna på orden och här rörde det sig ofta om begåvade, välutbildade och engagerade personer, vilket gjorde att de framstod som särskilt farliga. Några konkreta belägg för misstankarna om brottsliga förberedelser för en våldsam omstörtning av samhället, t.ex. i form av vapenutbildning eller vapenlager, kunde visserligen inte påträffas. Men uppmaningarna till medlemmarna att fullgöra värnplikt som mönstersoldater gav vid handen att organisationerna tänkte i dessa banor. Organisationernas strävanden att skapa oro på arbetsmarknaden kunde uppfattas som ett sätt att åstadkomma ett kaos ur vilket en revolutionär situation kunde uppstå. Och i ett mer långsiktigt perspektiv fanns risken för att en kris- eller krigssituation skulle utnyttjas för revolutionär verksamhet. Också säkerhetstjänsternas oro för att svenska vänsterextremister skulle hjälpa utländska terrorister, t.ex. med passhandlingar, framstår som befogad. Särskilt KFML(r) intog en ambivalent inställning till terrorn som medel.

Under senare delen av 1970-talet undergick säkerhetstjänsternas hotbild såvitt avsåg de vänsterextremistiska organisationerna en viss förskjutning. Risken för att de under fredsförhållanden skulle söka skapa kaos och iscensätta en revolution tonades ned. Men allt-

jämt bedömdes de kunna bli farliga i krig. SKP:arna bedömdes nog vara beredda att delta i rikets försvar vid ett krig med Sovjetunionen, men då angreppet avväjts förutsågs de, i enlighet med partiets uttalanden, söka utnyttja situationen för en revolution. SKP misstänktes också för att systematiskt bedriva underrättelseverksamhet inom försvaret. KFML(r) hade vid denna tid alltmer närmat sig Sovjetunionen och man tvivlade på partiets nationella pålitlighet. Detsamma gällde den dominerande trotskistiska organisationen RMF/KAF. För säkerhetstjänsterna var det därför angeläget att söka förhindra att vänsterextremister placerades i säkerhetskänsliga befattningar, så mycket mer som man ansåg sig ha indikationer på infiltrationsförsök.

Kommissionen finner inte heller skäl att invända mot rimligheten i denna hotbild. Den byggde väsentligen på organisationernas egna uttalade syften. Det kunde också, som senare skall framgå, konstateras att framför allt värnpliktiga SKP:are visade intresse för befälsutbildning och i några fall anställdes som reservofficerare.

Den nu angivna hotbilden bestod ända fram till 1980-talets senare del. Och detta trots att de vänsterextremistiska organisationerna under detta decennium förde en tynande tillvaro. En ändring inträdde i spåren av att SKP år 1986 antog ett nytt partiprogram, valde en ny partistyrelse och ändrade namnet till Solidaritetspartiet. Partiet sade sig arbeta för en demokratisk revolution och framstod närmast som ett vänsterradikalt missnöjesparti. Säkerhetspolisen menade inledningsvis att partiet även fortsättningsvis borde vara föremål för övervakning och åberopade som skäl härför bl.a. att partiet inte "tagit klart avstånd från kommunismen". Som säkerhetspolisen konstaterade i en PM något år senare hade emellertid partiet redan under 1980-talets första hälft strävat efter att uppnå ett socialistiskt styre "genom användandet av demokratiska metoder och inom ramen för de regler som gäller för vårt demokratiska statsskick". Först efter ytterligare nästan ett år begärde RPS att regeringen skulle avföra partiet från förteckningen över de organisationer som det ålåg säkerhetspolisen att ägna särskild uppmärksamhet. Rimligtvis borde en fortlöpande bearbetning och analys av uppgifterna om partiet ha kunnat leda fram till en sådan framställning i varje fall några år tidigare.

KPML(r) bedömdes mot slutet av 1980-talet inte längre utgöra något revolutionärt hot. Faran låg i stället i att medlemmar och sympatisörer antogs kunna uppträda illojalt i ett skymningsläge eller då en militär konflikt utbrutit. Några år senare framhölls KPML(r) som en subversiv organisation som "söker och kan skapa

oro i samhället genom att organisera vilda strejker och annan oro i en tid med nedskärningar” och därmed skapa svårigheter för den borgerliga regeringen.

År 1998 framhöll säkerhetspolisen att partiet ofta misskrediterade den svenska demokratin och dess institutioner, använde sig av osaklig argumentation, faktaförvrängning samt personangrepp och smutskastning. Samtidigt påpekades att ”inom ramen för ett öppet demokratiskt samhälle kan det dock vara problematiskt att dra gränsen mellan å ena sidan subversion och å andra sidan legitim politisk agitation”.

Säkerhetspolisen bedömde i början av 1990-talet att inte heller SP (tidigare RMF/KAF) längre utgjorde något hot mot rikets säkerhet. Trots detta och ehuru partiet år 1994 antagit ett nytt parti-program som enligt säkerhetspolisen inte innehöll något ”som direkt talar för att de metoder partiet förespråkar för att uppnå socialismen strider mot vår nuvarande lagstiftning”, motsatte sig säkerhetspolisen ett initiativ från regeringens sida att avföra SP från förteckningen över de organisationer som polisen skulle ägna särskild uppmärksamhet. Först fyra år senare ansåg sig säkerhetspolisen kunna konstatera att utomparlamentariska aktioner inte förekommit i någon ökad utsträckning, varför partiet kunde avföras från förteckningen.

Enligt kommissionens mening ger säkerhetspolisens egna bedömningar vid handen att varken KPML(r) eller SP under 1990-talet utgjorde några hot mot rikets säkerhet. Det är därför förvånande att de ända fram till år 1998 fanns kvar på den förordning över organisationer som säkerhetspolisen hade att ägna särskild uppmärksamhet. En annan sak är att enskilda medlemmar av och sympatisörer med dessa organisationer kunde och alltjämt kan vara beredda att begå brott. Det kan noteras att Carl Lidbom redan år 1989 konstaterade att säkerhetspolisens verksamhet inom kontra-subversionsområdet alltmer fått karaktär av en rutinmässig politisk registrering som var av tvivelaktigt värde för säkerhetsskyddet. Han föreslog därför att den hemliga förordningen skulle upphävas. Säkerhetspolisen skulle därmed ges möjlighet att koncentrera sina resurser på att finna de personer som verkligen utgjorde ett hot mot säkerheten.¹⁴⁶

Det moskvatrogna APK, som bildades som en utbrytning ur VPK år 1977, kom inte att tas upp i den hemliga förordningen, trots en programmatiskt revolutionär inställning. Partiföreträdares

¹⁴⁶ SOU 1989:18 s. 55 f.

kontakter med öststatsdiplomater föranledde emellertid misstankar om brott mot rikets säkerhet. Säkerhetspolisen antog också, sannolikt på goda grunder, att partiet åtnjöt ekonomiskt stöd från Sovjetunionen.

APK ansågs också ha "tagit över" SFK som tillsammans med andra fredsorganisationer drev frågor om nedrustning, kärnvapenmotstånd och stöd till befrielseströrelser. Säkerhetstjänsterna uppfattade under 1980-talet att detta var ett uttryck för en sofistikerad sovjetisk subversionsverksamhet. Några säkra belägg för detta kunde man dock inte finna. I och med Sovjetunionens sammanbrott ansågs naturligtvis risken för att de svenska fredsströrelserna skulle utnyttjas av främmande makt drastiskt ha minskat.

Anarkistiska grupper bedömdes under första hälften av 1970-talet av säkerhetspolisen inte som något hot mot rikets säkerhet. Då svenska anarkister åren 1976 och 1977 visade sig vara inblandade i förberedelser för att "kidnappa" statsrådet Anna-Greta Leijon och annan allvarlig kriminalitet, blev säkerhetspolisen uppmärksam på risken för att vissa anarkistiska grupper kunde vara beredda att ta till våld för att uppnå politiska syften liksom på deras kopplingar till utländska terroristorganisationer. Under 1980-talets första hälft tonades hotet från anarkisterna ned på nytt för att sedan åter aktualiseras med anledning av husockupationer, kravallartade demonstrationer, vandalism och sabotage. Efter hand tillkom aktioner av militanta djurrättsaktivister och andra nätverk. Särskilt s.k. antifascister och miljöaktivister har utgjort problem, inte minst från ordningspolisiär synpunkt. I Göteborgskravallerna i samband med EU-toppmötet 2001 hörde anarkistiska "anti-globalister" till de särskilt aktiva.

Anarkisterna anses inte utgöra något egentligt hot mot rikets säkerhet. Däremot sätter de genom våld, hot och skadegörelse andras hälsa, egendom och grundlagsskyddade rättigheter, t.ex. yttrande- och demonstrationsfriheten, i fara.

Under tiden fram till början av 1980-talet bedömde säkerhetstjänsterna de *högerextremistiska rörelserna* som väsentligen betydelselösa som hot mot rikets säkerhet. Detta hindrade inte att säkerhetspolisen i mitten av 1970-talet ansåg att NRP var en ytterst våldsbenägen rörelse med kontakter med likasinnade utländska grupper och medlemmar som inte tvekade att begå mycket grova brott. Säkerhetstjänsterna tycks ha överraskats av framväxten under 1980-talet av nya nazistiska och främlingsfientliga grupperingar. Högerinriktade organisationer med rasistiska och våldsbetonade inslag ansågs i betydande omfattning ha anhängare med "psyko-

tiska drag” och bedömdes därför som samhällsfarliga. Farhågorna kom snart att besannas genom att flera personer med anknytning till sådana grupperingar under 1980- och 1990-talen gjorde sig skyldiga till mycket allvarlig kriminalitet (mord, mordbrand, grovt rån, etc.) Någon reell fara för rikets säkerhet anses dock dessa grupper inte utgöra, eftersom de inte kan påräkna något allmänt stöd och är dåligt organiserade. Däremot riktar de angrepp mot politiker och andra företrädare för demokratiska institutioner.

Inom försvaret har man ansett att anställda och värnpliktiga högerextremister utgör en fara för Försvarsmaktens och de frivilliga försvarsorganisationernas anseende. Det har också av naturliga skäl bedömts olämpligt att sådana personer med kriminellt förflutet ges tillgång till vapen och utbildning i vapnens bruk.

Enligt kommissionens mening brast säkerhetstjänsterna i början av 1980-talet i uppmärksamhet såvitt avsåg de högerextremistiska organisationerna. De nya nazistiska, rasistiska och främlingsfientliga grupper som sedermera växt fram tycks ha hämtat inspiration från de äldre föregångarna, främst NRP som alltså visat mycket oroande tendenser. Det sagda visar på svårigheten för säkerhetstjänsterna att bedöma när det finns anledning att hålla en ytterlighetsorganisation under uppsikt. Ur extrema politiska uppfattningar växer lätt bristande respekt för andra människor, vilket kan ta sig uttryck i våld och annan kriminalitet. Övertygelsen om sakens rättfärdighet gör att mänskliga hänsyn kastas åsido.

Säkerhetstjänsterna hade uppenbara svårigheter att få något grepp om *EAP*, vilket låter sig förklaras bl.a. av partiets växlande uppfattningar i olika frågor. Teorier framfördes om att partiet erhöll ekonomiskt stöd från främmande makt, oklart vilken. Partiet väckte mest uppmärksamhet genom den hatkampanj som under 1980-talet drevs mot statsminister Olof Palme. Numera bedöms det knappast ha något inflytande.

7 Säkerhetspolisens författnings- skyddande verksamhet

7.1 Åren 1945-1965¹

7.1.1 Allmänt

De första åren efter andra världskrigets slut koncentrerade den polisiära säkerhetstjänsten sina krafter på omorganisation och ”uppstädning” efter beredskapsåren. Till sistnämnda uppgifter hörde förhör med 160 officerare, underofficerare och officersaspiranter på deras egen begäran om deras nazistiska inställning. Flertalet förhör hölls år 1947. Förhören resulterade i de flesta fall i att vederbörande friades från misstankar om bristande medborgerlig pålitlighet och antogs till tjänst eller utbildning efter beslut av försvarsministern. I några fall överlämnades ärendet till den s.k. Bedömningsnämnden före beslut.²

¹ Detta kapitel grundas huvudsakligen på Ulf Eliasson: Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969 (SOU 2002:88), densamme: Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002 (SOU 2002:89), Magnus Hjort: Den farliga fredsrörelsen (2002:90), densamme: Hotet från vänster (2002:91), Magnus Hjort, Alf W Johansson och Karl Molin: Övervakningen av ”SKP-komplexet” (SOU 2002:92), Lars Olof Lampers: Säkerhetspolisens övervakning av svensk högerextremism efter 1980 i SOU 2002:94, densamme: Överskottsinformation från telefonkontroll i SOU 2002:95, och Evabritta Wallberg: Säkerhetstjänst, nazism och högerextremism 1946-1980 i SOU 2002:94.

² Regeringen hade i maj 1946 tillsatt en nämnd med uppgift att biträda med bedömning av ärenden rörande statliga tjänstemän som befarades brista i lojalitet mot samhället. Nämnden för bedömning av vissa befattningshavares pålitlighet (Bedömningsnämnden). Nämndens uppgift var ”att i befordringsärenden rörande särskilt militära och polisiära befattningshavare, där fråga kunde föreligga om bristande lojalitet på grund av nazistisk åskådning, verkställa en allsidig och objektiv utredning och till ledning för avgörande uttala sig om vederbörandes pålitlighet”. Ärenden upptogs av nämnden på begäran av vederbörande departementschef och det var denne som på grundval av nämndens utredning hade att fatta beslut i ärendena. Nämnden kunde även på eget initiativ ta upp och undersöka vissa fall. Nämnden handlade totalt ett hundratal ärenden, flertalet rörande militär personal. Nämnden skapade sig en bild av de anmälda personerna genom att hålla omfattande förhör, begära in utlåtanden från överordnade och hämta in uppgifter från statspolisen. Nämndens bedömning var i de allra flesta fall att en person, även om han varit eller alltjämt var nazist, skulle uppträda lojalt mot

Övervakningen av SKP och dess medlemmar låg nere under några år och återupptogs först efter Pragkuppen våren 1948.³ Statspolisen lade emellertid ned betydande resurser på utredningar av ett stort antal industribränder, som – obefogat visade det sig – misstänktes vara anlagda av kommunister. Sovjetunionen och några av dess satellitstater bedrev spionage mot och olovlig underrättelseverksamhet i Sverige. Åren 1951-1956 dömdes flera svenska medborgare för grovt spioneri för sovjetisk räkning ("marinspionen" Hilding Andersson, "Enbomligan" och "radarspionen" Anatole Ericsson). Sommaren 1963 greps översten i flygvapnet Stig Wennerström och dömdes sedermera för bl.a. grovt spioneri för Sovjetunionens räkning. Detta fall, det allvarligaste fallet av spioneri som dittills avslöjats i Sverige under modern tid hade, såvitt framkommit, inga som helst ideologiska kopplingar till kommunismen.

I den följande framställningen behandlas endast den del av statspolisens arbete som avsåg kartläggning av svenska politiska ytterlighetsorganisationer och grupperingar som bedömdes utgöra eller kunna komma att utveckla sig till ett hot mot rikets säkerhet. Här dominerade helt övervakningen av kommunister medan nazister och andra högerextremister ägnades jämförelsevis lite uppmärksamhet. Framställningen är indelad i ett avsnitt om inhämtningsmetoder, varefter följer avsnitt om samarbete med utländska tjänster och om bearbetning av inhämtade uppgifter, särskilt registrering. Avslutningsvis behandlas statspolisens delgivning av uppgifter inom ramen för personalkontrollsystemet. Härvid behandlas även, för sammanhangets skull, de militära bestämmelserna om personalkontroll.

sitt land i en krigssituation. I flera fall framhölls att personen i fråga var naiv och hans politiska uppfattning föga genomtänkt. Endast beträffande några enstaka personer uttryckte nämnden tvekan om deras pålitlighet. I några av dessa fall avstod regeringen från en utnämning. I övrigt befordrades eller antogs personen till aktuell befattning. Nämndens verksamhet upphörde i december 1948; se vidare Wallberg a.a.

³ Däremot fortsatte övervakningen av Sällskapet Sverige-Sovjetunionen, eftersom dess verksamhet i första hand ansågs röra rikets förhållande till främmande makt.

7.1.2 Inhämtning

Inre spaning

Med inre spaning avses registerslagningar och kontakter mellan säkerhetspolisens centrala organisation och sektionerna liksom mellan sektionerna. Genom sammanställningar av befintliga uppgifter kunde värdefull information inhämtas och spridas inom polisen. I den inre spaningen ingick också studium av *öppna källor*, vilket innebär att polisen läste och gjorde urklipp eller avskrifter av tidningar och tidskrifter, böcker och andra tryckalster. Det var denna del av övervakningen, som kvantitativt avkastade det största resultatet. Särskilt de övervakade organisationernas egna pressalster gav möjlighet att i stora drag följa organisationernas verksamhet. De utgjorde också en värdefull källa för samlandet av namn på funktionärer och medlemmar. Exempelvis kan nämnas att nyårshälsningar i de kommunistiska tidningarna kunde läggas till grund för registrering. I vissa fall inskränkte sig statspolisens övervakning av en organisation helt eller väsentligen till att samla tidningsurklipp. Det förekom att statspolisen under täckadresser beställde information och trycksaker från de övervakade organisationerna.

I oktober 1964 sände säkerhetspolisen en cirkulärskrivelse till sektionerna angående en samordning av pressgranskningen, i vilken man hemställde om uppgifter om vilka tidningar och tidskrifter som bearbetades vid respektive sektion. Varje sektion borde ha de kommunistiska och nazistiska tidningar som utkom inom sektionens arbetsområde. I Göteborg, Malmö och Luleå, "där ytterlighetspartiernas verksamhet är av större omfattning, bör även kommunistiska och nazistiska kvinno-, ungdoms- och studenttidningar granskas." Det upplystes också att man för att bättre tillgodose kravet på aktuell information inom kort på prov veckovis skulle sända ut sammandrag av pressuppgifter till sektionerna.

Yttre spaning

Med yttre spaning förstås skuggning av personer, spaning från fasta observationslokaler, övervakning av demonstrationer (inbegripet fotografering) och offentliga möten (innefattande bandinspelning). Ytterlighetspartiernas offentliga möten liksom demonstrationer var i stor utsträckning föremål för övervakning. Detsamma gällde i viss

omfattning sammankomster med vänskapsföreningar och fredsoorganisationer, vars verksamhet i stor omfattning var helt öppen. Iakttagelser om t.ex. talare, anföranden innehåll, antalet deltagare, fanbogar, flygbladsutdelning och eventuella intermezzon rapporterades. Det förekom att polisen fotograferade demonstrationsdeltagare för senare identifiering.⁴ Också interna möten, t.ex. SKP:s centralkommittémöten, kongresser och liknande, var ofta föremål för polisövervakning, varvid man försökte identifiera dem som gick ut ur och in i lokalen. Också i dessa sammanhang fotograferades personer och polisen kunde ibland få hjälp med identifieringen av personal vid de hotell där delegaterna var inkvarterade. Polisen antecknade också registreringsnummer på bilar som var parkerade i anslutning till någon sammankomst, exempelvis vid en kongresshall, för att senare identifiera ägarna med hjälp av bilregistret.

Statspolisen hade fast spaning mot SKP:s högkvarter på Kungsgatan 84 i Stockholm från en observationspost i en närbelägen fastighet från mars 1948 och under hela perioden. Härigenom kunde man följa vilka personer som besökte högkvarteret och hur länge de stannade. Det kunde hända att personer skuggades efter sådana besök, ofta i syfte att fastställa vilka den övervakade träffade. Noteringar gjordes om den skuggades allmänna beteende, t.ex. om han uppträtt ”konspirativt”. Vid flera tillfällen bevakades SFK:s expedition i Stockholm, bl.a. åren 1958 och 1962.

Ibland kunde omfattande spaningsinsatser sättas in mot en person. Hösten 1948 var exempelvis ett par kommunister föremål för en intensiv övervakning i samband med att de företog resor till Danmark och Norge. Och våren 1954 skuggades en funktionär inom NSR under en resa och hans hotelltelefon avlyssnades, troligen genom hotellets växel.

Förtroliga meddelare

Med förtroliga meddelare avses allt från personer som lämnar uppgifter till polisen rörande förhållanden som de av en händelse har erfarit till personer som mer eller mindre kontinuerligt rapporterar inifrån en organisation som de av övertygelse tillhör eller har tillhört eller i vilken de har infiltrerats av polisen.

⁴ P G Vinge har i sina memoarer Säpochef 1962-70 s. 77-85 gjort gällande att säkerhetspolisen inte fotograferade demonstrationsdeltagare, vilket alltså är felaktigt.

Den kommunistiska rörelsen täcktes av ett nät av meddelare. De fanns i pressen, på partikanslier, inom ungdomsrörelsen och inom vänskapsförbunden. Ett stort antal personer lämnade under längre eller kortare tid (i vissa fall under ett par decennier) mer eller mindre regelbundet information om det kommunistiska Sverige till statspolisen direkt eller indirekt via försvarsstabens inrikesavdelning.

Inga meddelare tycks ha funnits inom SKP:s centralkommitté. Däremot fick statspolisen under senare delen av 1940-talet och början av 1950-talet uppgifter från en krets av meddelare, som arbetade vid eller hade nära förbindelser med partihögkvarteret. Uppgifterna avsåg bl.a. personer, som sades syssla med "illegal verksamhet" eller "verksamhet för rysk räkning", möten med partiets arbetsutskott, interiörer från den kommunistiska ungdomsrörelsen och interna stridigheter inom de skandinaviska kommunistpartierna. Det förhållande att man inom statspolisen ofta förhöll sig skeptisk till uppgifterna om illegal verksamhet hindrade inte att dessa kunde läggas till grund för ansökningar om telefonkontroll.

En meddelare, som var aktiv inom SKP och därtill anknutna organisationer, lämnade under tiden från andra världskrigets slut och några decennier framåt initierade rapporter till statspolisen. De sammanlagt över 4 000 rapporterna rörde situationen inom SKP och Ny Dags redaktion liksom det nätverk av organisationer som var knutna till partiet, t.ex. Förbundet Sverige-Sovjetunionen, Svenska kvinnors vänsterförbund, Clarté och Svenska Fredskommittén. Bland det material som meddelaren överlämnade kan nämnas interna dokument som förteckningar över personer (ibland kompletterade med fotografier), korrespondens, protokoll, ekonomihandlingar, utskick m.m. Dessutom lämnade meddelaren muntligt eller skriftligt inblickar i olika kommunistiska miljöer, t.ex. från SKP:s kongresser, som fram till år 1964 inte var offentliga, och om enskilda personer. Sistnämnda rapporter kunde innefatta mycket intima och utlämnande detaljer om kärleksaffärer och alkoholproblem.

En annan meddelare, "Esbjörn"⁵, som från slutet av 1940-talet och fram till år 1970 via försvarsstaben rapporterade till statspolisen, hade visserligen inga kontakter med kommunistpartiets kärna. Men meddelaren kunde på grund av sina språkkunskaper obehindrat röra sig i de socialistiska ländernas vänskapsföreningar och liknande kretsar och utgav sig där för att vara kommunistympatisör

⁵ Fingerat källnamn

och sovjetvän. Huvuddelen av den synnerligen detaljrika och konspirativt anlagda rapporteringen, som totalt omfattar över 600 rapporter, utgörs av beskrivningar av sammankomster, referat av tal vid möten, samtal etc. En stor del av uppgifterna rör några aktiva, om än inte särskilt framträdande kommunister, vilka räknade meddelaren som en nära vän. Rapporteringen om övervakningsobjektens och deras familjers personliga förhållanden är mycket ingående och tycks delvis syfta till att framställa dem som moraliskt tvivelaktiga personer. Statspolisen betraktade meddelarens tillförlitlighet som god.

Andra meddelare med anställning vid öststatsbeskickningar eller liknande rapporterade om kontakter mellan ledande svenska kommunister och befattningshavare hos arbetsgivarna. En meddelare, som på eget initiativ tycks ha infiltrerat en kommunistisk ungdomsklubb i Stockholmstrakten, arbetade som brevbärare och lämnade bl.a. listor över prenumeranter på Ny Dag till statspolisen. Ofta var rapporterna av mycket trivial karaktär.

Flera av meddelarna tycks på eget initiativ ha vänt sig till säkerhetstjänsterna. I något fall stod en meddelare, då han kontaktade statspolisen, i begrepp att lämna sin anställning, men övertalades av polisen att stanna kvar på denna från övervakningssynpunkt intressanta arbetsplats. Vissa meddelare mottog regelbundet en fast ersättning från statspolisen. Det gällde exempelvis de båda meddelare, vilkas rapportering från SKP och därtill anknutna organisationer respektive från vänskapsföreningarnas verksamhet nyss beskrivits. Den sistnämnde erhöll 200 kr per rapport, vilket i dagens penningvärde motsvarar ett mångdubbelt större belopp.

Det fanns naturligtvis en mängd personer utanför den kommunistiska rörelsen som kunde informera statspolisen om förhållanden som rörde kommunister. Under 1950-talets första år hade statspolisen mer eller mindre tillfälliga kontakter med något tiotal socialdemokratiska fackföreningsmän, vilka rapporterade om kommunister på från försvarssynpunkt känsliga arbetsplatser, bl.a. SJ och vissa befästningar i övre Norrland. Det förekom att statspolisen fick tillgång till avlöningslistor, av vilka framgick vilka som betalade "partiavgift" till SKP. Personer med anknytning till Folkets Hus-rörelsen informerade polisen om kommunistiska möten som skulle hållas i dess lokaler. Gymnasieungdomar, bl.a. sådana med anknytning till SSU, lämnade uppgifter om lokala kommunistiska aktiviteter vid respektive skola. Bland meddelarna märktes också, särskilt i Norrland, fjärdingsmän, tullpersonal och – främst socialdemokratiska – kommunala förtroendemän.

Polisen hade förtroliga meddelare också inom några av de högerextremistiska organisationerna. Någon gång kan det ha rört sig om en person som på polisens initiativ infiltrerade en organisation. Genom sådana meddelare kunde polisen få rapporter om vad som förevarit vid interna möten, även om sådana rapporter sällan förekommer i materialet. Förtroliga meddelare kunde även bidra med allmänna uppgifter om organisationernas verksamhet och lämna uppgifter som bidrog till att personer kunde identifieras. En utländsk medborgare med stora kunskaper om europeisk nazism var en särskilt värdefull meddelare. Tips kunde även inkomma från allmänheten.

Telefon- och postkontroll

Telefonkontroll innebar att telemeddelanden som befordrades till eller från ett telefonnummer i hemlighet avlyssnades eller togs upp genom ett tekniskt hjälpmedel för återgivning av innehållet i meddelandet. Som framgått av den rättsliga översikten (kap. 5) fick detta tvångsmedel användas endast i samband med förundersökning rörande allvarigare brott och efter beslut av allmän domstol. Åtgärden fick utnyttjas endast då någon var skäligen misstänkt för brottet och åtgärden var av synnerlig betydelse för utredningen. Och den fick endast avse en teleadress som innehades eller annars kunde antas komma att användas av den misstänkte.

Genom telefonavlyssning fick naturligtvis statspolisen in en mängd uppgifter som låg vid sidan om förundersökningen rörande det brott som motiverat telefonkontrollen. Sådan information kunde röra såväl den person som förundersökningen avsåg som andra personer. Den kunde avse annan brottslig verksamhet eller förhållanden som inte var brottsliga. En samlingsbeteckning för sådana uppgifter är *överskottsinformation*. Andra beteckningar är *sidoinformation* eller *spillinformation*.

Som framgått av den rättsliga översikten var också polisens möjligheter att ta del av postförsändelser, s.k. postkontroll, strikt reglerade i lagstiftningen. Vid sidan härav förekom det att statspolisen genom kontakter med postpersonal fick uppgifter t.ex. om prenumeranter på vissa tidningar.

I början av 1950-talet övergick statspolisen från direkt avlyssning av telefonsamtal till en ”manuellt-mekanisk upptagning” av samtalen. Vid Televerkets centrala driftkontroll i Stockholm byggdes en speciell avlyssningsanläggning för statspolisens räkning, den s.k.

Px-anläggningen. Inledningsvis möjliggjorde anläggningen kontroll av endast tolv telefonabonnemang men den byggdes efter hand ut så att år 1961 75 linjer kunde avlyssnas samtidigt. Samtalen spelades ursprungligen in på dimafonplattor, vilka levererades till statspolisen. Televerkets personal utförde "medlyssning" för att, om något alarmerande framkom, omedelbart kunna underrätta statspolisen om detta. I början av 1960-talet övergick man till en automatiserad mekanisk telefonkontroll med tonbandsinspelning och en medlyssningsanläggning installerades hos statspolisen.

Statspolisen avlyssnade upptagningarna och gjorde skriftliga referat. I inledningen av ett ärende gjordes tämligen utförliga referat i syfte att kartlägga den misstänktes "vanor, hans umgänge och bekantskapskrets m.m." Senare i utredningen gjordes i regel endast korta sammanfattningar av samtalen. Ordagranna utskrifter av samtalen gjordes sällan. Till följd av den stora mängden inspelade samtal var avlyssningen ofta summarisk, särskilt då den misstänkte hade kartlagts eller då den eller de kontrollerade telefonerna var kontors- eller arbetsplatstelefoner, som nyttjades även av andra än den misstänkte. Uppteckningar som bedömdes sakna betydelse för utredningen skulle efter granskningen omedelbart förstöras i enlighet med rättegångsbalkens bestämmelser. I en PM, som troligen författats i början av 1960-talet, framhölls emellertid att vid beslut om förstöring "måste hänsyn tagas till under åren vunna erfarenheter. Det har sålunda bedömts vara säkrast att ge stadgandet en vidsträckt tolkning. Till synes ovidkommande saker har längre fram under utredningens gång visat sig vara av synnerligen stor betydelse".

Det förekom i betydande utsträckning att telefonkontroll användes som ett medel att skaffa information även om andra personer än den misstänkte och/eller förhållanden av allmänt intresse rörande den organisation som han tillhörde. I en intern utredning från år 1964 framhölls således att man inte skulle tillämpa det nyssnämnda systemet med "summarisk avlyssning" av kontors- och arbetsplatstelefoner i sådana fall där kontrollen var "upphängd" på en viss person men man avsåg att kontrollera inte endast dennes samtal utan även andra samtal på samma apparat. I samma rapport konstaterades att telefonkontroll i ytterst få fall varit avgörande för avslöjande av spioneri- och sabotagebrott. Sin stora betydelse hade telefonkontrollen i stället som en "arbetsavlastande och personalbesparande faktor, då den ju lämnar upplysningar och anvisningar för spaningen och övervakningen, och personal i enlighet med des-

sa anvisningar kunnat sättas in för ett visst tillfälle eller övervakningen eller skuggningen helt kunnat inställas”.

Statspolisen lade upp överskottsinformationen i särskilda meddelarakter med *fiktiva källbeteckningar*. Kopior av materialet fördes regelmässigt till person- eller sakakter och tillställdes berörda sektioner. Liksom i fråga om övriga meddelare var meddelarens ”identitet” känd endast inom en mycket liten krets av befattningshavare vid statspolisen.

Genom telefonkontroll mot ett mycket begränsat antal *kommunister* kunde statspolisen från början av 1950-talet avlyssna telefonsamtal inom stora delar av vad statspolisen kallade ”parti- eller kommunistkomplexet”.

Från januari 1952 till omkring 1967/68 var således växeln hos SKP:s förbundskansli på Kungsgatan 84 i Stockholm avlyssnad i stort sett utan uppehåll. Det första tillståndet gällde en person, som var mycket aktiv inom SKU, med anledning av misstanke om delaktighet i grovt spioneri. Redan i juli 1951 hade Stockholms rådhusrätt - inom ramen för förundersökningen mot den sedermera dömda spionen Hilding Andersson – gett tillstånd till telefonkontroll innefattande avlyssning bl.a. av två telefoner hos SKU på nyssnämnda adress. Eftersom den misstänkte enligt åklagaren kunde förväntas begagna även SKP:s växelnummer kom tillståndet en kort tid i början av år 1952 att avse även detta. I januari samma år kom tillstånd till avlyssning av växeltelefonen att lämnas i en annan förundersökning mot en person som misstänktes för att förmedla pengar från öststater till SKP. Inom ramen för den förundersökningen gav rådhusrätten också tillstånd till avlyssning av tidningen Ny Dags telefon.⁶ Samma abonnemang kunde alltså samtidigt vara föremål för telefonkontroll enligt flera, parallella beslut.

Avlyssningen av SKP:s växeltelefon kom omgående att fortsätta inom ramen för förundersökningen mot en av de misstänkta i Enbomsligan, ett tillstånd som förlängdes fram till oktober 1952. Därefter överflyttades tillståndet till en förundersökning mot några personer, bl.a. en kommunistisk riksdagsman, som misstänktes för spioneri, en förundersökning som i praktiken kom att fortgå fram till slutet av 1960-talet, även om de personer som var föremål för misstanke skiftade. Flertalet misstänkta var kommunistiska funk-

⁶ P 389, C 1 1, SÄPO:s arkiv. I akten finns även en framställning om avlyssning av sex ledande kommunisters bostadstelefoner i syfte att kartlägga den misstänktes kontakter med dessa. En sådan avlyssning skulle ha varit i strid med reglerna om telefonkontroll. En genomgång av Stockholms tingsrätts arkiv och de berördas personakter ger vid handen att något beslut i enlighet med framställningen inte fattades.

tionärer. Tillstånd till avlyssning gavs beträffande såväl de misstänkta bostads- som arbetstelefoner. Härigenom kom, förutom växeltelefonen, bl.a. följande telefoner att kunna avlyssnas: fyra abonnemang hos Stockholms Kommunistiska Arbetarkommun under tiden oktober 1952 – oktober 1955 (och senare i en annan förundersökning från oktober 1961 – december 1964), ett abonnemang hos Förbundet Sverige-Sovjetunionen, med ett kortare avbrott, under tiden november 1954 – juni 1964 och ett abonnemang hos Svensk-Kinesiska Föreningen under tiden augusti december 1954. Under ett par månader i slutet av år 1952 gavs tillstånd till avlyssning även av den telefon som fanns i SKP-gruppens rum i riksdagshuset.

På motsvarande sätt pågick avlyssning av telefoner hos det kommunistiska ungdomsförbundet med undantag för ett kortare uppehåll i januari 1963 från sommaren 1951 till och med december 1966. Avlyssningen hade som nämnts inletts i juli 1951 mot förbundets två telefoner på Kungsgatan 84. Efter ca ett halvår kunde statspolisen summera vad som dittills framkommit. Dagligen hade 60-80 samtal utväxlats på de båda telefonerna och utskrifterna från samtalen omfattade ca 670 sidor. Statspolisen konstaterade att genom avlyssningen ”visserligen inget framkommit som direkt giver stöd åt misstanken om brott mot 8 kap SL, men en del telefonsamtal äro mycket diffusa och det är svårt att bilda sig någon uppfattning om vad som avhandlats”. En mängd viktiga upplysningar hade emellertid kunnat inhämtas rörande SKU, bl.a. namn på ett stort antal medlemmar och uppgifter om arbetet med att bilda DU-klubbar.

I juli 1952 beviljade domstolen tillstånd till telefonkontroll även mot ett abonnemang i DU:s lokaler vid Mälartorget i Stockholm, eftersom den misstänkte uppgavs ofta vistas i den lokalen, och i januari 1953 utsträcktes tillståndet till att avse ytterligare ett abonnemang där. År 1955 fördes det ena abonnemanget över till DU:s tidskrift Dagens Ungdom, vars redaktionstelefon därmed kom att avlyssnas. I mars 1958 upphörde avlyssningen av den misstänkte. Samma månad hade emellertid förundersökning inletts mot en annan kommunist, som hade en stark koppling till DU, med anledning av misstanke om spioneri för sovjetrisk räkning. Till följd härav kunde avlyssningen av DU:s båda telefoner i lokalen på Mälartorget fortsätta liksom av ett abonnemang på Floragatan, där DU hade lokaler fram till våren 1958. I december 1958 flyttade DU:s förbundsexpedition till Kungsgatan 84, vilket föranledde domstolen att medge avlyssning av ett abonnemang där (liksom av

SKP:s växeltelefon). Då DU i februari 1961 öppnade ytterligare ett abonnemang hos förbundsexpeditionen, gavs tillstånd att avlyssna även detta. Avlyssningen av de två telefonerna hos DU avbröts i januari 1963, sedan den misstänkte ej längre var aktuell i utredningen, men återupptogs redan efter någon månad, nu med anledning av misstankar mot en annan inom förbundet verksam person för olovlig underrättelseverksamhet. Trots att den misstänkte efter någon tid övergick till annan verksamhet (där ett par telefoner också avlyssnades) fortsatte avlyssningen av DU:s båda telefoner. Avlyssningen av det ena abonnemanget upphörde i maj 1965 och av det andra i december 1966. Vidare avlyssnades ett hemligt abonnemang tillhörigt SKU åren 1963-66.

Den information som framkom genom avlyssningen torde ha haft sitt främsta värde för säkerhetspolisens allmänna övervakning av "kommunistkomplexet" och som ett sätt att få fram namn på kommunister. Däremot gav den inga konkreta belägg för brottsmisstankarna och i intet fall väcktes åtal mot någon av de misstänkta.

Överskottsinformationen sorterades i särskilda meddelarakter, t.ex. "E. Hilding" som huvudsakligen avsåg uppgifter om förhållanden och personer inom SKP. I andra sådana akter samlades information om t.ex. SKA, DU, VUF och Förbundet Sverige – Sovjetunionen. Senare tillkom meddelarakter för bl.a. resande till Bad Doberan och Svenska Kvinnors Vänsterförbund. Genom avlyssningen av ett begränsat antal nyckelpersoner fick statspolisen en mycket omfattande och bitvis detaljerad bild av den kommunistiska rörelsen. Bara meddelarakten "E. Hilding", som visserligen var den i särklass största, omfattade ca 2 000 rapporter från åren 1954-67. Rapporterna blir i allmänhet mindre frekventa efter 1960-talets första år.

Även på andra håll i landet förekom att kommunister var föremål för telefonkontroll. I Göteborg avlyssnades åren 1952 och 1953 fem personer med anledning av misstankar om brottsliga kontakter med östtysken Wollwebers sabotageorganisation, varvid även ett abonnemang hos stadens kommunistiska sjömansklubb avlyssnades under ca ett halvt år. I februari 1953 inleddes förundersökning mot en ombudsman vid Göteborgs kommunistiska arbetarkommun som misstänktes för spioneri. Förundersökningen kom så småningom att omfatta ytterligare en person. Inom ramen för denna förundersökning avlyssnades fram till årsskiftet 1966/67 efter hand fem abonnemang hos arbetarkommunen och två abonnemang hos DU. Under tiden mars-oktober 1955 avlyssnades också en telefon

hos Hisings-Posten, där en kommunistisk funktionär med internationella kontakter arbetade. Enligt en uppgiftslämnare skall under 1950-talet abonnemang hos tidningen Norrskensflammas redaktionslokal ha avlyssnats.

Också telefonkontroll mot utländska ambassader gav upplysningar om förhållanden och personer inom det ”kommunistiska komplexet”.

Inga tecken tyder på att högerextremistiska organisationer eller fredsorganisationer (undantagandes SFK som en del av ”kommunistkomplexet”) skulle ha varit utsatta för telefonavlyssning.

I allmänhet avbröts telefonkontroll på initiativ av statspolisen, ofta med hänvisning till att kontrollen inte längre uppfattades som meningsfull. Några exempel på att domstolen vägrat förlängning av ett tillstånd har inte påträffats. Det hindrar inte att domstolen kan ha haft underhandskontakter med åklagaren om att ett visst tillstånd inte skulle komma att förnyas, såvida inte något material som stärkte misstankarna framkom. Det kan också ha förekommit att åklagaren återkallade en ansökan, sedan domstolen under hand gjort klart att den inte skulle komma att bifallas.

Buggning och andra former av teknisk avlyssning

Med buggning, eller ”mikning” som man tidigare kallade metoden inom polisen, avses hemlig avlyssning eller teknisk upptagning av tal i enrum, samtal eller förhandlingar vid sammanträde eller annan sammankomst som allmänheten inte har tillträde till.⁷ Avlyssning utan tekniska hjälpmedel, exempelvis från ett angränsande rum eller via en ventilationstrumma är alltså inte att anse som buggning. Inspelningar från öppna sammankomster liksom inspelningar av samtal där en av deltagarna i hemlighet installerat eller bär på sig en mikrofon faller också definitionsmässigt utanför begreppet buggning.

Det äldsta efterkrigstida fall av buggning som kommissionen stött på hänför sig till sommaren och hösten 1945. Avlyssningsutrustning installerades då i en arbetslokal i Stockholm som disponerades av en kommunist misstänkt för olovlig underrättelseverksamhet. Två polismän lyssnade i lägenheten ovanför och antecknade vad som framkom.

Ett annat fall där buggning användes var i samband med förundersökningen mot den tidigare nämnde kommunist som misstänk-

⁷ SOU 1998:46 s. 13

tes för att förmedla pengar från öststater till SKP. Från juli 1951 till april 1952 var hans kontorslokaler utsatta för avlyssning. Polisen hade kontakter med en granne till den misstänkte, med en anställd hos denne liksom med en portvakt i en av fastigheterna, vilka kan ha medverkat vid installation av mikrofoner.

En serie rapporter från 29 kommunistiska sammankomster, bl.a. fyra möten med partiets centralkommitté, på olika håll i landet från åren 1950-53, vilka med något undantag är samlade i en meddelarakt, grundas tydligtvis på ljudupptagningar. Rapporterna innehåller således långa citat samt kommentarer som "ohörbart efternamn". Även om det inte helt kan uteslutas att statspolisen kommit över de inspelningar som SKP vid denna tid lät göra av sammanträdena med centralkommittén eller att ljudupptagningarna skett av deltagare vid mötena, vilka medfört portabla bandspelare, talar omständigheterna starkt för att det är fråga om buggningsoperationer. Således tyder inget på att partiet lät spela in andra sammanträden än möten med centralkommittén och ingen deltagare kan knytas till samtliga de rapporterade sammankomsterna. Vidare är de flesta rapporterna sammanställda av den befattningshavare som var ansvarig för statspolisens arbete med "speciella arbetsmetoder". Rapporterna saknar uppgifter om möteslokal (i ett fall har denna uppgift klippts bort), vilket inte hindrat att kommissionen med användande av annat material har kunnat fastställa var en del av sammankomsterna hållits, nämligen i HSB-huset i Stockholm. Där torde polisen haft mikrofoner fast installerade eller utnyttjat sig av möjligheten att koppla in sig på en befintlig ljudanläggning.⁸

Efter år 1953 finns inga säkra belägg för att buggning skulle ha använts mot svenska medborgare före mitten av 1960-talet även om det i några fall förekommer uppgifter om att statspolisen övervägt att nyttja denna metod.

År 1962 anskaffade statspolisen ny avlyssningsutrustning från utlandet då den gamla materielen ansågs föråldrad. Den nya utrustningen till trots ansågs metoden komplicerad, då den krävde omfattande och noggranna förberedelser och tekniskt förfaren personal. Den ansågs även ställa stora psykiska och fysiska krav på befatt-

⁸ Förutom sammanträden med centralkommittén 7-9.9.1951, 26-27.1, 9-10.8 och 13-15.12.1952 var det bl.a. fråga om lokala konferenser i Skövde 7-8.1.1950, i Eskilstuna 4-5.3.1950, i Stockholm 10-11.3.1951, 11.12.1951, 16-17.2.1952 och 24-25.1.1953, i Karlstad 18-19.8.1951 och 13-14.4.1952, i Östergötland 9-10.2.1952, i Västerås 2.3.1952, i Örebro 22-23.3.1952, SKU:s kongress i Stockholm 27-29.5.1951, årsmöte med Stockholms lokalavdelning av SKV 29.11.1951, Förbundets Sverige-Sovjetunionen kongress i Stockholm 22-23.11.1952, konferenser med samarbetskommittén för statstjänstemän 28.4 och 10.12.1951, och fraktionsmöten med kommunisterna inom Byggnadsarbetareförbundet 2.7 och 26.10.1952.

ningshavarna. Enligt uppgifter som lämnats till kommissionen skall buggning under åren 1962-68 ha förekommit endast vid mellan fem och femton tillfällen, varav nästan samtliga riktats mot utländska mål i Sverige. Under tiden fram till år 1964 skall buggningsoperationerna ha varit sanktionerade av statspolisintendenten.⁹

Under 1950- och 1960-talen fick säkerhetspolisen genom Försvarets radioanstalts (FRA:s) fjärrspaning del av vissa uppgifter bl.a. rörande Svenska Fredskommitténs internationella kontakter, t.ex. angående svenska medborgares visumansökningar inför utlandsresor.

Samarbete med andra myndigheter

Statspolisen hade ett nära samarbete med flera statliga myndigheter när det gällde inhämtning av uppgifter. Televerket och Postverket var ju direkt inkopplade vid telefon- respektive postkontroll. År 1955 fick statspolisen genom Postens kontrollavdelning kännedom om en nazistisk ungdomsorganisations postfack och kom därigenom över ett antal brev ställda till organisationens ledare. Genom kontakter på postkontor kunde polisen också få uppgifter om vilka som prenumererade på exempelvis Ny Dag.

Åtskilliga demonstrationer bevakades i samarbete mellan statspolisen och ordningspolisen. Genom passpolisen fick statspolisen uppgifter om deltagarna i de s.k. fredskryssningar runt Östersjön som SFK arrangerade åren 1954 och 1958. Och statspolisens sektion i Malmö samverkade åren 1960-67 med passpolisen i Trelleborg vid insamlandet av uppgifter om de personer som deltog i de s.k. Östersjöveckorna, dvs. den östtyska statens årligen återkommande kultur- och propagandaevenemang. I samband med vanliga brottsutredningar kunde polisen ibland komma över material av intresse för statspolisens verksamhet. Exempel härpå är då Malmöpolisen år 1962 vid ett par husrannsakingar föranledda av misstankar om förmögenhetsbrott påträffade ett stort material om nazister.

Det förekom också ett regelbundet informationsutbyte med utrikesdepartementet. Statspolisen tillställde UD uppgifter bl.a. om svenska kommunister som rest till och från Sovjetunionen eller som undergått partiutbildning i Moskva. UD vidarebefordrade des-

⁹ PM 20.6.1962 "Några synpunkter på den särskilda polisverksamhetens tekniska hjälpmedel samt förslag till organisation av en teknisk enhet, placerad vid riksavdelningen, HSC 60/63, SÄPO:s arkiv

sa uppgifter till ambassaden i Moskva.¹⁰ Ambassaden inkom i retur med uppgifter om svenska kommunister, som den diplomatiska personalen i olika sammanhang stött ihop med, liksom om kommunisters resor till och från Moskva.¹¹ Ambassaden i Washington skickade kopior av offentliga rapporter om den internationella kommunismen och rapporter om tidningsartiklar rörande internationell och skandinavisk kommunism.¹² Den samlade dokumentationen av detta samarbete upphörde år 1952.

Statspolisens kontakter med den viktigaste samarbetspartnern, försvarsstabens inrikesavdelning, och med T-kontoret beskrivs i kap. 8 och 9.

Andra metoder

I maj 1952 stals en portfölj tillhörig en kommunistisk ombudsman. Innan polisen återställde portföljen till ägaren kopierades på initiativ av statspolisens sektion i Malmö merparten av handlingarna i portföljen, bl.a. brev och en adressförteckning. I oktober 1955 kom Malmösektionen på okänt sätt över ett stort antal handlingar tillhörande DU i Malmö och dess regionala sektion för södra Sverige, bl.a. adressregister, mötesprotokoll och verksamhetsberättelser. Materialet fotograferades.

I Stockholm fick statspolisen åren 1955-59 genom en hyresvärdinna tillgång till en hos henne inneboende kommunisters privata handlingar och fotograferade regelbundet sådant material som antogs ha med kommunistisk verksamhet att göra, bl.a. medlemsförteckningar, protokoll och korrespondens. Materialet innehöll uppgifter om såväl SKP som DU i Stockholm och i andra delar av landet.

7.1.3 Samarbete med utländska tjänster

Redan före andra världskriget hade det förekommit ett samarbete mellan de svenska säkerhetstjänsterna och deras motsvarigheter i vissa andra länder.

¹⁰ P.M. u. Stockholm 24.11.1948; Bratt t. Barck-Holst 24.11.1952; telegram Cabinet t. Tersmeden, 13.5.1952; telegram Cabinet t. Moskva 3.6. 1952, HP 1462, UD:s arkiv, RA

¹¹ Barck-Holst t. Dahlman, Moskva 8.12.1948; telegram Moskva t. Sohlman, 22.4.1952; telegram Sohlman t. Stockholm, 9.5.1952; Sohlman t. Stockholm 31.5.1952; HP 1462 UD:s arkiv, RA

¹² T.ex. Strength of the International Communist Movement, Oct. 1953, och Aminoff t. Dahlman, 12 juli 1949, HP 1462, UD:s arkiv, RA

I en PM från år 1950, som sannolikt upprättats inom inrikesdepartementet, beskrivs säkerhetspolisens samarbete med motsvarigheterna i *Danmark och Norge*. Omedelbart efter det att den tyska ockupationen av Danmark och Norge hävts våren 1945 upptogs ett samarbete mellan dessa länder och Sverige beträffande den särskilda polisverksamheten för uppdagande av spioneri m.m. Samarbetet var till en början försiktigt. Efter Pragkuppen i februari 1948 fick samarbetet efter godkännande av den svenska regeringen en annan karaktär och fasta former. Enligt regeringens beslut skulle samarbetet i princip vara oförbehållsamt. Vid ett sammanträde i Köpenhamn i april 1948, dit statspolisintendenten på inrikesministerns uppdrag inställde sig, fastslogs såsom en förutsättning för samarbetet att de utväxlade uppgifterna skulle stanna inom vederbörande land.¹³

Efter Köpenhamnsmötet kom enligt 1950 års PM uppgifter regelmässigt att utväxlas mellan länderna i fråga. En kopia tillställdes statssekreteraren i inrikesdepartementet för vidare befordran till inrikesministern. Fyra, fem gånger per år sammanträffade företrädare för respektive polisorganisation för konferenser i de olika huvudstäderna. Samarbetet bedömdes som givande. Sedan Danmark och Norge anslutit sig till NATO beslöt regeringen den 19 mars 1949 att samarbetet skulle fortsätta som tidigare, dock med den inskränkningen att det inte skulle omfatta sådan illegal verksamhet som utgått från Atlantpaksstaterna.¹⁴

De norska historikerna Trond Bergh och Knut Einar Eriksen har i boken "Den hemmelige krigen" gett följande beskrivning av det nordiska samarbetet under senare delen av 1940-talet och första hälften av 1950-talet.

I 1947-48 møttes de nordiske lands overvåkingssjefer jevnlig. Ganske raskt ble man enig om fire slike årlige sammenkomster. Her diskuterte man rammene for det nordiske samarbeidet, konkrete samarbeidstiltak, fremmed etterretningsvirksomhet og hvordan man rent praktisk løste overvåkingsoppgavene og organiserte tjenestene. Samtidig ble det opprettet personlige kontakter på tjenestemannsnivå som fremmet den gjensidige informasjonsutvekslingen om østlig etterretning og de nasjonale

¹³ PM om "Polisen" hemligstämplad inom inrikesdepartementet 10.2.1950, Tage Erlanders arkiv, vol. F XXII, ARAB. Inför Köpenhamnsmötet eller kanske snarare inför regeringens ställningstagande till frågan om omfattningen av ett fortsatt skandinaviskt samarbete införades tydligtvis synpunkter från två kommissarier vid statspolisens tredje rotel, nämligen Erik Lönn och Otto Danielsson, se PM 9.3.1948 och skrivelse 8.3.1948, B 2B, vol. 1, SÄPO:s arkiv

¹⁴ PM om "Polisen", hemligstämplad inom inrikesdepartementet 10.2.1950, Tage Erlanders arkiv, vol. F XXII, ARAB

kommunistpartierne.

De nordiske overvåkingstjenestene ytet hverandre også service, bl a skygging, når overvåkingsobjekter deltok på nordiske kommunistmøter eller av andre grunner reiste gjennom, eller hadde opphold i et naboland. Når nordiske kommunistledere møttes, distribuerte gjerne "vertslandet" opplysninger om hvem som hadde vært til stede, og hva som hadde blitt diskutert. Mange av disse bemerkelseverdige detaljerte rapportene vitner om at slike hemmelige sammenkomster ble infiltrert eller avlyttet av de nordiske lands tjenester. De nordiske tjenester gav hverandre også bistand i forbindelse med sikkerhetssjekker av mistenkelige statsborgere som arbeidet eller oppholdt seg i et av nabolandene.

På de nordiske sjefsmøtene ble Skyddspolisen inkludert, trolig fra sist på 1940-tallet. Rapporter av overvåkingsmessig interesse tilfløt POT fra Helsinki i stigende omfang fra 1948 og fremover. På det bilaterale plan var imidlertid det svensk-finske samarbeidet tettest. Det var i pakt med historiske tradisjoner og geografisk og kulturell nærhet. --- Säkerhetspolisen var på mange måter storebror i det nordiske samarbeidet.¹⁵

Det bevarade svenska arkivmaterialet ger en liknande bild av det nordiska samarbetet under den här behandlade perioden. Några handlingar som tyder på ett centralt samarbete med *Finland* före år 1954 har emellertid inte påträffats. Däremot upprätthöll statspolisens Luleåsektion en samverkan med sina finländska kolleger även dessförinnan. Det centralt bedrivna samarbetet kom alltså att avse ett utbyte av uppgifter, även sådana som inhämtats genom förtroliga förbindelser. Det var ett omfattande informationsflöde rörande misstänkt olovlig underrättelse- och sabotageverksamhet. Det förekom även säkerhetsklarering av det egna landets medborgare, exempelvis inför anställning i känsliga befattningar. Statspolisen kunde t.ex. hos den finländska skyddspolisen "som ett led i rent rutinmässiga undersökningar angående pålitligheten hos anställda vid vissa svenska företag" begära besked om finskfödda personer. Av intresse i detta sammanhang är emellertid främst den icke obetydliga del av samarbetet som avsåg ytterlighetspartierna och deras medlemmar och sympatisörer.

En hel del informationer lämnades om kommunister i de tre länderna, ofta med anledning av att de företagit resor till de andra länderna eller till öststater eller rentav kunde tänkas företa sådana re-

¹⁵ Bergh och Eriksen: a.a., del 1, s. 516 f

sor. Av särskilt intresse var ledande kommunister och sammanträffanden mellan dem. I sådana situationer kunde övervakningsinsatserna samordnas. Det förekommer också rapporter om kommunistiska konferenser i de skandinaviska länderna och om kommunistisk eller kommunistdominerad verksamhet över huvud taget. Informationsutbytet omfattade även nazister och högerextremistisk verksamhet.

Enligt Bergh och Eriksen var det viktigaste inslaget i det kollektiva nordiska samarbetet de chefsmöten som ursprungligen ägde rum kvartalsvis men sedermera inskränktes till två per år. Cheferna för respektive lands säkerhetstjänst hade också i övrigt kontakter med varandra. Så småningom breddades samarbetet. Redan i slutet av 1940-talet etablerades direkta kontakter mellan finländsk, norsk och svensk säkerhetspolis på Nordkalotten, bl.a. rörande malmtransporterna, och regelbundna Nordkalottenmöten institutionaliserades troligen redan från mitten av 1950-talet. På svenskt initiativ började man år 1960 regelbundet hålla kommissariemöten, vid vilka avhandlades frågor av gemensamt intresse.¹⁶

Därtill kom ett livligt samarbete på *regional* nivå. Luleåsektionen fortsatte samarbetet med sina motsvarigheter i norra Finland och norra Norge och Göteborgs- och Malmösektionerna med sina danska kolleger.

Samarbetet byggde på ett samfällt intresse. Det befrämjades av att man i huvudsak hade samma hotbilder, huvuduppgifter och arbetsmetoder. Särskilt den finska skyddspolisen kunde förmedla mycket känslig information om förtroliga och interna samtal, möten och liknande mellan nordiska kommunister.

Det täta samarbetet mellan de nordiska ländernas säkerhetspoliser hade ingen motsvarighet vad gällde statspolisens kontakter med *icke-nordiska* motsvarigheter. Chefen för T-kontoret, Thede Palm, försökte visserligen år 1951 med viss framgång intressera statspolisintendenten Georg Thulin för ett samarbete med engelsmännen.¹⁷ Thulin begärde emellertid anvisningar från statssekreteraren i inrikesdepartementet om hur han skulle förfara och fick synnerligen snäva direktiv. Han ämnade inte agera utan ett politiskt beslut.¹⁸ År 1955 företog emellertid Thulin tillsammans med chefen för försvarsstabens inrikesavdelning en tjänsteresa till London.¹⁹ Och år 1958 besökte han på nytt England,²⁰ vilken resa

¹⁶Ibid., del 1 s. 516 ff och del 2, s. 516 f. Uppgifterna bekräftas av kommissionens egna arkivstudier.

¹⁷Thede Palms dagbok 21.3, 11.7, 3 och 15.10.1951, KrA

¹⁸Ibid. 2.1.1952

¹⁹Ibid. 9.5 och 4.7.1955

Och år 1958 besökte han på nytt England,²⁰ vilken resa tycks ha medfört att ett visst samarbete kom igång.²¹ Samarbetet utvecklades dock inte på det sätt som engelsmännen förutsett, eftersom statspolisen höll på principen att inte lämna ut något om svenska medborgare.²²

CIA-kontoret i Stockholm försökte tidigt etablera kontakt med statspolisens tredje rotel. Ett första förslag i den riktningen hade framställts av försvarsstabens inrikesavdelning men avvisats av inrikesminister Eije Mossberg.²³ Palm var också amerikanerna behjälplig med att söka få till stånd ett samarbete med Thulin, något som visade sig vara än mer komplicerat än då det gällde engelsmännen.²⁴ Amerikanerna tycks inte ha fått fram någonting ur Thulin.²⁵

Statspolisens inställning till samarbete utanför den nordiska kretsen torde fångas väl av följande replik. ”Det är så svårt att begära någonting, för då måste man ju ge någonting i stället.”²⁶

Det sagda hindrar inte att statspolisen fick del av de promemori- or som producerades av västliga säkerhetstjänster rörande den globala kommunismen och dess strävan efter världsherravälde. Kartläggningen av hemliga kommunistiska organisationer spelade här en viktig roll. I materialet finns översättningar från engelskan utan härkomstuppgifter, som innehåller detaljerade uppgifter om kommunismens illegala organisation, och även frågeformulär på samma tema, som ger intryck av att den svenska polisen förväntas lämna bidrag till en internationell översikt. Genom en av försvarsstabens

²⁰ Ibid. 9.10.1958 varav framgår att Thulin nyligen varit i England ”och då blivit mottagen synnerligen vänligt, fått se allting och träffa alla och tydligen kommit till en klarare förståelse av deras synpunkter, även om han inte gett efter på några av sina egna”.

²¹ Ibid. 20.5.1959 och 14.3.1960

²² Ibid. 20 och 28.3.1962, varav framgår att en sammanställning över Världsfredsrådets sammanträde i Stockholm i december 1961, som Thulin överlämnat, var ”helt purgerad i fråga om svenska namn” och att intendenten Andermark förklarat detta med ”att det som alltid var deras princip att inte lämna ut något om svenskar”. Och enligt en anteckning 10.5.1962 klagade en brittisk företrädare över Thulins bristande samarbetsvilja.

²³ Ibid. 2.3.1951, KrA

²⁴ Ibid. 12.7.1951, 14.3.1953, 22 och 24.3.1954, 11.2.1955. I sistnämnda anteckning anges att Thulin bestämt sig för att säga nej till det amerikanska förslaget. ”Thulin hade gått den enda väg på vilken han var 100 % säker att få det nej han ville ha. Han hade gått till Hedlund och bett honom tala med Undén.” En anteckning 8.11.1955 ger vid handen att amerikanerna försett Thulin med visst material, men att han avstängts från vidare information sedan han inte besvarat amerikanska förfrågningar. Han hade inte varit ”helpful and cooperating”. Och av en anteckning 2.1.1957 framgår att amerikanerna ansåg det ”inte lönt att spilla någon tid på fortsatt samvaro” med Thulin.

²⁵ Ibid. 6.12.1962 och 13.1, 27.1 och 19.2.1964

²⁶ Ibid. 25.10.1963. Repliken skall ha fällt av Andermark men Palm kommenterar: ”Detta är den typiska inställningen från Thulins sida.” Enligt Bergh och Eriksen skall dock statspolisen år 1959 genom norsk förmedling ha etablerat ett formaliserat samarbete med det västtyska Bundesamt für Verfassungsschutz.; a.a., del 1, s. 498.

inrikesavdelnings utländska samarbetspartner fick statspolisen också ingående informationer om nazismens utveckling i Europa.

I svenska massmedier har det förekommit påståenden om att svenska myndigheter till USA skulle ha lämnat uppgifter om svenska medborgare som var medlemmar i kommunistiska partier eller organisationer eller i andra mot USA fientliga sammanslutningar.²⁷ Sådana uppgifter skulle bl.a. ha legat till grund för prövning av visumansökningar till USA. I svenska arkiv har inte påträffats något material som ger stöd för påståenden av detta slag.

Kommissionen har låtit företa en undersökning även av tillgängliga amerikanska arkiv.²⁸ Det kan konstateras att de arkiv där sådan dokumentation främst skulle kunna tänkas påträffas, t.ex. CIA:s arkiv, inte är åtkomliga. CIA har visserligen avhemligat en del handlingar, men inte sådana som rör frågor om informationsutbyte och i synnerhet inte vad gäller utländska medborgare. Däremot är det möjligt att ta del av det amerikanska utrikesdepartementets (State Department) kartläggning av svensk kommunism och dess registrering av svenska kommunister hos National Archives. Av dessa handlingar framgår i huvudsak följande.

USA:s Stockholmsambassad påbörjade i slutet av 1940-talet en kartläggning av svensk kommunism. Med ledning av svenska kommunistiska tidningar och andra öppna källor följdes och analyserades den kommunistiska verksamheten och ett kortregister över svenska kommunister upprättades. Detta register, som år 1953 omfattade ca 10 000 namn, var användbart för olika ändamål, något som framhölls i en rapport till State Department våren 1951.

The existence of this index, as pointed out in the despatch, is not only of very frequent use for several purposes, but it might well prove to be invaluable in the event of war.²⁹

Några år in på 1950-talet konstaterade ambassaden att det blivit allt svårare att få namn på svenska kommunister via pressen, eftersom de kommunistiska tidningarna efter spionavslöjandena blivit mer återhållsamma med namnpublicering. Registret bedömdes ändå för en tid vara användbart, bl.a. för den konsulära avdelningen, vilket ger vid handen att det användes vid behandling av just visumansökningar.³⁰

²⁷ T.ex. TV-programmen Dokument inifrån 8 och 15.12.1999

²⁸ Undersökningen har utförts av fil.dr. Thomas Jonter

²⁹ Ambassadör Butterworth till Raynor, SD, 16.3.1951, 758.001/3-1651, National Archives (NA)

³⁰ Card index of Swedish Communists, 758.001/5-453, NA

Naturligtvis kan ambassaden haft tillgång även till andra källor rörande svenska kommunister än den egna pressbevakningen. Vad däremot gäller ett dokument med namn på 1 200 svenska kommunistiska fackföreningsmedlemmar, som ambassaden skickat till State Departement och som i svenska medier påståtts ha överlämnats till företrädare för USA av en svensk fackföreningsman, anges dock i missivet uttryckligen följande.

This account, attached as Enclosure No. 1, lists the names and assumed importance of over 1,000 Communist activities by unions, locals, sections, workshops, as well as by the degree of Communist infiltration and geographic positions and interunion classification. The list is based on three years of systematic study by this Mission of overt sources, particularly the Communist press.³¹

I samma missiv uppges att den svenske fackföreningsmannen Paul Björk till en av ambassadens tjänstemän överlämnat en rapport om det kommunistiska arbetet i svenska fackföreningar. Denna rapport, som är mycket allmänt hållen, innehåller en redogörelse för hur olika fackföreningar är uppbyggda, vilka politiska fraktioner som finns i olika lokala fackföreningsstyrelser, etc. Den innehåller inga namn.³²

En tidigare befattningshavare vid säkerhetspolisen har för kommissionen uppgett att det förekom rykten inom avdelningen om att en kopia av säkerhetspolisens register från 1950-talet skulle ha överlämnats till CIA. Med anledning härav frågade han år 1984 chefen för CIA:s nordeuropeiska avdelning om CIA hade tillgång till en sådan kopia, vilket denne förnekade. Ett visst stöd för ryktena finns dock i en dagboksanteckning år 1957 av den amerikanske Stockholmsambassadören Cabot. Där nämner denne att statspolisen några år tidigare försett ambassaden med listor över svenska kommunister, något som avslöjats i ett visumärende.³³ Med hänsyn till den utomordentligt restriktiva inställning till samarbete med ut-

³¹ Communist influence in Swedish labor, 14.2.1951, 758.001/2-1451, NA

³² Survey of the Communist situation in certain important trade unions throughout Sweden, 758.001/2-1451, NA

³³ Dagboksanteckningen 18.1.1957 lyder: "Birdsall and Cockram in re: Washington's desire that we interrogate Hungarian refugees here who were formerly connected with AVH. The Swedes are very sensitive re this, so our first move will be to see if Birdsall can for the first time get in direct contact with the State Police, who were put off some years ago by the revelation that they had given us lists of Swedish commies (?!). It came out through a visa case." Cabots dagboksanteckningar har ställts till kommissionens förfogande av forskaren Simon Moores.

ländska säkerhetstjänster (vid sidan av de nordiska) som statspolisintendenten Georg Thulin intog, framstår det emellertid för kommissionen som osannolikt att ett sådant utlämnande skulle ha skett under hans tid som chef för säkerhetspolisen. Det mesta talar för att Cabot syftade på de uppgifter som en officer vid försvarsstabens inrikesavdelning i början av 1950-talet lämnat till en företrädare för CIA.³⁴

7.1.4 Bearbetning och registrering

Statspolisen tillämpade efter militärt mönster ett system för bedömning av uppgifter av agentkaraktär. Källornas tillförlitlighet angavs i en skala A-E, där t.ex. A stod för en "länge prövad pålitlig källa, som brukar leverera förstahandsuppgifter såsom telegram, kodböcker, fotokopior av originalhandlingar", C för en "bra, vanligen korrekt källa, vars tillförlitlighet dock icke helt kan bedömas på grund av att kontakten med vederbörande ej varit långvarig eller liknande omständigheter" och E för en "tvivelaktig källa ibland levererande riktiga ibland mera dubiösa uppgifter". X markerade att det var fråga om en "okänd eller oprövad källa, uppgift i andra eller tredje hand eller rykte". På motsvarande sätt bedömdes underrättelserna i en skala från 1-6, där 1 stod för "mycket trolig", 5 för "otrolig" och 6 för "okänd, omöjlig att bedöma".³⁵

Eftersom analyskapaciteten var bristfällig bestod bearbetningen av det insamlade materialet huvudsakligen i registrering av organisationer och personer. Sammanställningar, ofta av en allmänt orienterande karaktär, gjordes om ytterlighetspartierna och därtill knutna organisationer. Från och med år 1955 upprättade statspolisen "Översikter över spionage och sabotage o.d." som gällde höger- och vänsterextremistiska organisationer, fram till och med år 1957 månadsvis och därefter kvartalsvis. Dessa översikter överlämnades som orientering inom säkerhetspolisen centralt och lokalt och till den militära säkerhetstjänsten. Ett syfte med dessa översikter var att de lokala avdelningarna i större utsträckning än tidigare skulle inrapportera händelser och förhållanden för bearbetning. Underlag för översikterna utgjordes av uppgifter som inkommit från de lokala statspolisavdelningarna, från förtroliga meddelare, från andra källor och från pressen.

³⁴ Se nedan, avsnitt 8.1

³⁵ Skrivelse 7.2.1946 från Fst/In till statspolisintendenten, serie E 1, vol. 19, Allmänna säkerhetstjänstens arkiv, RA

Statspolisens register

Bakgrund ³⁶

Vid säkerhetstjänstens Stockholmsavdelning, den s.k. 6:e roteln, fördes under andra världskriget ett centralt spaningsregister. Dessutom fördes där specialregister över kommunister, nazister och andra grupper som bedömdes kunna utgöra säkerhetsrisker, såsom syndikalister och medlemmar i och sympatisörer med Förbundet Kampande Demokrati. Registren hade byggts upp på grundval av de lokala polisregistren och tillfördes efter hand uppgifter som rapporterades från de lokala polisorganen och andra myndigheter, anmälningar från allmänheten och uppgifter från den omfattande trafikmedelskontrollen (post- och telefonkontroll m.m.). Ett omfattande underlag för registrering erhöles i februari 1940 vid en landsomfattande husundersökning mot ett tusental kända kommunister, partiexpeditioner och redaktionslokaler, då förteckningar över medlemmar i kommunistpartiet påträffades.

Närmare föreskrifter för registreringen gavs efter hand genom cirkulärskrivelser av säkerhetschefen. I fråga om kommunister och nazister föreskrevs att de skulle klassificeras enligt ett bokstavssystem, där A betecknade särskilt farliga personer, exempelvis personer med nyckelpositioner i partiet och funktionärer i den illegala partiapparaten, B betecknade aktiva partimedlemmar såsom agitatorer och representanter i politiska församlingar, C betecknade övriga organiserade partimedlemmar, prenumeranter på partilitteratur m.fl. samt D betecknade sympatisörer i övrigt. I november 1944 var antalet registrerade kommunister ca 58 000, varav fler än 7 000 under beteckningarna A och B, och antalet registrerade nazister nästan 13 000, varav ca 1 300 under beteckningarna A och B. Uppgifterna i säkerhetstjänstens spaningsregister tjänade förutom att tillhandahålla spaningsorganen erforderligt material även som underlag för personalkontrollen.

³⁶ Historiken grundas på betänkandet Säkerhetstjänstens verksamhet (SOU 1948:7) s. 265-310 och den sammanfattning därav som finns i rapporten SÄPO – Säkerhetspolisens arbetsmetoder (SOU1989:18) s. 121 f.

Centralregistret

Efter samråd med statsrådet Tage Erlander, som inom regeringen var ansvarig för polisfrågor, lämnade säkerhetschefen Eric Hallgren i *cirkulärskrivelse den 16 mars 1945* övervakningscheferna bl.a. följande direktiv i fråga om en sanering av registret.

Klassificering av medlemmar, tillhörande kommunist- och nazistpartierna skulle upphöra. Förut verkställd klassificering fick behållas för internt bruk men inte åberopas eller omnämnas. I specialregistren rörande kommunister och nazister skulle hädanefter som nya namn endast antecknas personer som intog en ledande ställning i partiet (dvs. i stort sett sådana som tidigare klassificerats med A eller B), hade förbindelser med främmande makt, utövade verksamhet som stred mot rikets säkerhet eller eljest företog åtgärd, som med hänsyn till rikets säkerhet kunde anses vara anmärkningsvärd. Från registren skulle de tidigare med C och D klassificerade personuppgifterna tas bort.

Det angavs vara av synnerlig vikt att de uppgifter som tillfördes registren i alla hänseenden var objektiva, korrekta och grundade på saksak. Det borde särskilt anges om vederbörande var anställd vid det militära eller civila försvaret, polisen, den centrala statsförvaltningen, kraftföretag, industriföretag av synnerlig vikt för försvaret eller folkförsörjningen, vid järnvägar, post-, telegraf- eller tullverk m.m.

I en *cirkulärskrivelse den 3 maj 1945* till övervakningscheferna förklarade säkerhetschefen att specialregister över kommunister inte längre fick föras. I centralregistret fick inte längre tas upp svenska medborgare uteslutande av den anledningen att vederbörande tillhörde eller sympatiserade med det kommunistiska partiet eller prenumererade på dess tidningar. Den registrering som redan gjorts skulle dock bestå.

Under tiden maj 1945 – september 1948 förekom av allt att döma heller inte någon registrering av personer på grund av deras anslutning till SKP. Och flertalet nazister var vid denna tid redan registrerade hos den allmänna säkerhetstjänsten. Samtliga svenskar som under kriget kämpat på tysk sida registrerades liksom de svenskar som upplåtit bostäder åt eller förfalskat pass till utländska nazister på flykt.

Efter Pragkuppen våren 1948 sågs bestämmelserna om statspolisens centrala register över. I september 1948 informerade statspolisintendenten genom ett cirkulär landsfogdarna och vissa lokala polisenheter om vad som skulle gälla vid införande i det centrala

registret. Det betonades att statspolisens uppgift var att bekämpa landsskadliga brott. Verksamheten angavs inte innefatta övervakning av politiska partier som sådana. Å andra sidan framhölls att övervakningen måste rikta sig inte endast mot enskilda personer utan även mot organisationer, som kunde misstänkas för att i ett kritiskt läge komma att inta "en hållning, varigenom rikets säkerhet sättes i fara". Det betonades att resultaten från övervakningen skulle rapporteras till statspolisens tredje rotel. Det gällde exempelvis misstänkta organisationers mål, metoder, möten och andra sammankomster, utbildningsövningar, medlemmar och sympatisörer. Uppgifter om personer skulle "för undvikande av rättsförluster" vara "objektiva, korrekta och grundade på saksak." De borde lämnas "med synnerlig omsorg och efter noggrann prövning". Även uppgifter om yrke, värnpliktsnummer och vad som var känt om personen i politiskt hänseende skulle rapporteras.

På den blankett som utgjorde underlag för registreringen skulle noteras om vederbörande kunde misstänkas för att

- a) öppet eller fördolt intaga eller ha intagit ledande ställning i organisation, varom här är fråga (namngives) eller eljest i högre grad åtnjuta sådan organisations förtroende
- b) ha eller ha haft förbindelse med främmande makt
- c) utöva eller ha utövat verksamhet, som strider mot rikets säkerhet eller
- d) eljest företaga eller ha företagit åtgärd, som ur synpunkten av rikets säkerhet kan anses vara av anmärkningsvärd art.

Även uppgifter som inte var av "så kvalificerad art" som de nämnda borde rapporteras på blanketten. En sådan uppgift kunde vara att "vederbörande är passiv medlem eller sympatisör". Det framhölls att högre myndighet inte utfärdat några inskränkande direktiv, varför registrering fick ske av "alla fakta och omständigheter, som polisen anser nu eller framdeles kunna få betydelse för spaningsverksamheten".³⁷

Bestämmelserna gav således statspolisen i stort sett fria händer och i praktiken kom också registreringen av (misstänkta) *kommunister* att bli mycket extensiv. SKP:s förtroendevalda och medlemmar liksom all personal som i någon egenskap arbetade för SKP eller därtill knutna organisationer och företag kunde registreras. Det samma gällde i hög grad medlemmar i och sympatisörer till vän-skapsföreningar och Svenska Fredskommittén. Även studier i

³⁷ Cirkulär nr 1 till polismästarna, 22.9.1948

kommuniststater, deltagande i sammankomster med svenska och internationella "täckorganisationer" och i Östersjöveckorna var registreringsgrundande. Också prenumeranter på kommunistiska tidningar, deltagare i SKP:s 1 maj-demonstrationer, undertecknare av kommunistiska upprop, bidragsgivare till insamlingar och personer som besökte Kungsgatan 84 registrerades. Någon nedre åldersgräns fanns inte, vilket innebar att även skolbarn kunde registreras. I många fall härrörde de uppgifter som lades till grund för registrering från förtroliga meddelare och telefonkontroll. I registret antecknades namn, adress, födelsedatum och, i förekommande fall, bilnummer. För åtskilliga registrerade lade statspolisen upp en akt, i vilken rapporter och andra uppgifter om personen samlades. Normalt anskaffades fotografier av de registrerade genom passregistret.

Också partiet som sådant, dess kvinno- och ungdomsförbund, kommunistiska arbetarkommuner, tidningar och andra företag, vänskapsföreningar och andra organisationer med anknytning till partiet registrerades och särskilda akter upprättades. Övervakningen av partiets olika organ minskade dock från mitten av 1950-talet.

Engagemang i någon annan *fredsorganisation* än SFK torde i sig inte ha varit registreringsgrundande. Men även personer vars "politiska status" var okänd eller som rentav var verksamma inom borgerliga partier kunde registreras, om de t.ex. deltog vid världsfredskongresser eller samlade in namn till fredsappeller. Personer i ledande ställning inom Världsmedborgarrörelsen registrerades liksom de som i samband med organisationens aktioner åtalades för uppvigling till lydnadsbrott eller gjort sig skyldiga till förargelseväckande beteende. Under tidigt 1950-tal förekom det att religiöst motiverade värnpliktsvägrare, t.ex. Jehovas vittnen, registrerades. Däremot tycks varken underskrivande av AMSA:s upprop mot svensk anskaffning av kärnvapen eller deltagande i av AMSA arrangerade marscher ha varit registreringsgrundande.

Kommissionen har även stickprovsvis undersökt i vad mån och, i så fall på vilka grunder, statspolisen registrerade opinionsbildare, författare och politiker, vilka inte var direkt knutna till SKP men på olika sätt gjort sig kända för radikala politiska ståndpunkter. Bland de personakter som kommissionen undersökt finns sådana som avser s.k. tredje ståndpunktare,³⁸ vänstersocialdemokrater, kulturra-

³⁸ Tredje ståndpunkten var i början av 1950-talet en opinionsströmning som sökte hävda en ideologiskt neutral ställning mellan stormaktsblocken. Företrädarna för denna uppfattning, särskilt en rad yngre författare och poeter, reagerade vid tiden för Koreakriget på vad de uppfattade som ensidigt i den svenska opinionsbildningen och protesterade mot det svart-

dikaler och fredsaktivister. Det förhållandet att en person var engagerad i debatten om tredje ståndpunkten var i sig inte registreringsgrundande, vilket inte hindrar att flera av dem som omfattade denna uppfattning var registrerade, men då på andra grunder. Också andra radikala kulturpersonligheter liksom socialdemokratiska politiker på partiets vänsterflygel finns registrerade, men inte på grund av sina åsikter utan som en följd av sina kontakter med öststatsdiplomater eller engagemang i vänskapsföreningar och andra "täckorganisationer".

Personer med anknytning till de *nazistiska* organisationerna SSS och NRP registrerades nästan undantagslöst. Detsamma gällde personer med anknytning till Carlbergsska stiftelsen och ungdomsorganisationen Viking. En något mer restriktiv hållning intog statspolisen i fråga om registrering av personer med anknytning till andra högerextremistiska organisationer. Ledande personer inom NSR och SNF, t.ex. styrelseledamöter på central och lokal nivå liksom ombud i organisationernas beslutande organ, antecknades i statspolisens register. Så skedde även beträffande försvarsanställda medlemmar. Registreringarna kunde grundas på omnämnanden i partipressen, prenumerantförteckningar till sådana tidningar, identifiering i samband med mötesverksamhet eller upplysningar från förtroliga meddelare.

Statspolisen tycks ha strävat efter att ha en så heltäckande information som möjligt om de nazistiska och högerextremistiska organisationerna. Ett särskilt skäl härtill var att medlemmarna i stor utsträckning rörde sig mellan organisationerna.

1948 års bestämmelser om förandet av statspolisens centrala register ersattes våren 1963 av tjänsteföreskriften HA 30. Innehållet i denna överensstämde i stort sett med de tidigare reglerna med det undantaget att fortsättningsvis även andra förhållanden än politisk övertygelse skulle beaktas vid bedömningen av en persons pålitlighet. Det gällde personliga förhållanden som t.ex. missbruksproblem, homosexualitet, påtagligt dålig ekonomi, längre tids utlandsvistelse och släktskap eller närmare bekantskap med utlänning.

Statspolisens centralregister innehöll år 1953 uppgifter om närmare 450 000 personer och vid mitten av 1960-talet var ca 500 000 personer registrerade däri.

Uppgifterna i registret liksom omfattningen därav omgavs med sträng sekretess. Registret var sedan år 1944 upplagt enligt det s.k.

vita åsiktsmönster som det kalla kriget skapade, se närmare Alf W Johansson: Tingsten och det kalla kriget, Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946-1952.

JWK-systemet (uppkallat efter upphovsmannen, kommissarie J W Karlsson) i form av en nummer- och teckenkod.³⁹ Sökningar i registret genomfördes med hjälp av ett s.k. flexoregister, uppfört på rotundor. På flexoremsorna fanns noteringar om de registrerade personernas namn, födelsedatum, nationalitet, yrke och adress, kod enligt JWK-systemet samt hänvisning till det personärende eller den sakakt där dokumentationen var samlad. Av beredskapsskäl fotograferades flexoregistret under perioden vid tre tillfällen, nämligen i samband med Koreakriget år 1952, Ungernrevolten år 1956 och Berlinkrisen år 1961. Fotografierna förstördes på order av avdelningschefen år 1972.

Andra register

Vid sidan av centralregistret förde enskilda rotlar vid säkerhetsavdelningen ett antal specialregister som användes i den löpande verksamheten. I mitten av 1960-talet fördes vid "svenskroteln" inom byrå B bl.a. ett register över personer i Stockholms stad och län med extrem politisk inställning omfattande ca 50 000 namn, fördelade på grupperna aktiv, medlem och sympatisör. Även äkta makar till sådana personer registrerades. Registret användes för identifiering och kompletterades löpande. Där fördes också ett beredskapsregister (även kallat krigsfallsförteckningen) över personer i Stockholmsområdet som var aktuella för omhändertagande i ett skärpt läge. Vid personalkontrollroteln fördes sedan år 1948 register över samtliga personer beträffande vilka utfall förekommit vid personalkontroll, oavsett om uppgifterna lämnats ut (75 000 st). Dessutom fördes vid olika rotlar och detaljer ett flertal mindre register över personer och organisationer, ofta med likartad inriktning, t.ex. över aktiva kommunister i Sverige, över aktiva kommunister och pacifister, över prenumeranter på kommunistisk press, över ledande kommunister i Norden och övriga Europa, över aktiva

³⁹ I JWK-systemet betecknades t.ex. nazism med 50 och kommunism med 15. Till dessa grundvärden fogades alltså ytterligare beteckningar på sätt som följande citat exemplifierar:
"(15:13:52)=kommunist sympatisör år 1952;
(15:13+:50)=stark kommunist sympatisör år 1950;
(15:13:-49)=om ej utpräglad kommunist sympatisör så har vederbörande dock visat tendenser, vilka tyda på att han i vart fall 1949 gillade och anslöt sig till den kommunistiska ideologin;
(15:13?:51)=1951 förelåg viss anledning misstänka att vederbörande hade sympatier för kommunistiska företeelser och skeenden, ehuru konkreta bevis härför icke kunnat förebibras." Ang grundmaterial för vissa arbetsgrupper i enlighet med de riktlinjer som framkom vid informationssammankomst ordnad av AgDataSäk 20.9.1965, bilaga 5, HSC 340/65, SÄPO:s arkiv (cit. efter Eliasson)

nazister i Sverige, över företag ägda av SKP, dess medlemmar och sympatisörer samt över svenska kommunistiska och pacifistiska organisationer och svenska, utländska och internationella nazistiska organisationer.

Också vid sektionerna ute i landet fördes diverse personregister. I många fall fanns de personer som var antecknade i sådana specialregister även antecknade i centralregistret, men så var inte alltid fallet. Ett skäl till detta var att personen i fråga inte kunnat fullständigt identifieras, ett annat att personens politiska belastning tills vidare inte ansågs motivera en registrering i centralregistret. Det förekom även en viss eftersläpning vad avser sektionernas rapportering till centralregistret.

Därtill kom att enskilda befattningshavare eller i vissa fall grupper av befattningshavare såväl vid statspolisen i Stockholm som ute på sektionerna kunde föra anteckningar över personer som var föremål för intresse.

Beredskapsregistret

Under andra världskriget upprättade den allmänna säkerhetstjänsten på regeringens uppdrag förteckningar över nazister, kommunister och s.k. Englandsympatisörer, som kunde bli föremål för åtgärder i krislägen av olika slag. Huruvida 1940 års tvångsmedelslag kunde åberopas för ett allmänt omhändertagande i preventivt syfte var emellertid tveksamt. Denna lag upphörde att gälla den 30 juni 1945. Och det hemliga regeringsdirektiv som reglerat förfarandet med omhändertaganden upphävdes den 1 november 1945.⁴⁰

När den inre beredskapen mot kommunisterna skärptes våren 1948 föreslog statspolisintendenten i en PM till inrikesministern att "lagliga möjligheter böra tillskapas att i ett ytterst farligt läge omhändertaga farliga medlemmar av ´femte kolonnen´". Statspolisen aktualiserade hösten 1950, sedan stora delar av den kommunistiska rörelsen kartlagts, frågan på nytt. Vid ett möte med landsfogdarna (dvs. länspolischeferna) i november detta år diskuterades hur det inhämtade registermaterialet skulle bearbetas och klassificeras för att förbereda en s.k. beredskapsförteckning. Från statspolisens sida förordades att de viktigare kommunisterna skulle inplaceras på en glidande skala enligt bedömningar av deras nationella opålitlighet. De skulle delas in i två eller tre grupper med olika prioritetsgrad. Ett omhändertagande skulle därmed kunna anpassas till till-

⁴⁰ Se närmare SOU 1948:7 s. 257 ff

gängliga resurser. Till de kategorier som föreslogs tas upp i förteckningen hörde riksdagsmän, medlemmar i partistyrelsen, personer som dömts för brott mot rikets säkerhet, kända kommunister som deltagit som frivilliga i spanska inbördeskriget och utbildats i sabotage och partisankrigföring samt andra särskilt aktiva kommunister.

I en PM till regeringen våren 1951 förklarade statspolisintendenten att det var angeläget att regeringen utfärdade direktiv om den planläggning ”som erfordras för att i ett skärpt läge vidtaga åtgärder mot den s.k. femte kolonnen”. Under hösten 1952 återkom han i ärendet och meddelade samtidigt att vissa förberedande åtgärder redan vidtagits, men att arbetet inte kunde drivas längre utan att regeringen tog ställning ”till vissa spörsmål i samband med denna fråga”. I februari 1955 påminde han på nytt regeringen om önskemålet om en lagstiftning som möjliggjorde ett ”tillfälligt omhändertagande av svenska medborgare, som under krig kunna antagas vara till fara för rikets säkerhet”.

Trots avsaknaden av lagstiftning kom mötet med landsfogdarna att bli startpunkten för förandet av den s.k. B-förteckningen över kommunister. Bearbetningen kunde dock inte skötas tillfredsställande. I början av 1960-talet gavs emellertid denna uppgift hög prioritet. I en PM till inrikesministern i maj 1962 informerade statspolisintendenten om de beredskapsåtgärder som vidtagits och framhöll att ”vissa förberedelser har även vidtagits, som bygger på ännu ej promulgerade lagar angående processuella tvångsmedel m.m.”

Ifråga om svenska medborgare, som kan anses utgöra en säkerhetsrisk i sådan grad att de böra omhändertagas, har statspolisintendenten i avvaktan på legal grund för sådant omhändertagande utarbetat vissa riktlinjer samt uppgjort namnförslag. Dessa riktlinjer och namnförslag skall underställas Kungl. Maj:t för godkännande.⁴¹

Någon lagstiftning av det slag som statspolisintendenten förutsåg kom inte att utfärdas. Oavsett att så inte blev fallet fastställdes inom statspolisen hösten 1962 en förteckning över 113 personer i Stockholmsområdet, vilka skulle omhändertas. Till förteckningen var fogade fotografier av personerna i fråga, information om familjemedlemmar och inneboende, fotografier och ritningar över bostäder, uppgifter om arbetsplatser och sommarstugor samt ritning-

⁴¹ Skrivelse 9.5.1962 från statspolisintendenten till inrikesministern, HK 65/62, SÄPO:s arkiv. Cit. efter Eliasson.

ar och fotografier över lokaler som disponerades av SKP och de kommunistiska "täckorganisationerna". Det är att märka att förteckningen, till skillnad mot vad som planerats år 1950, inte upptog kommunistiska riksdagsledamöter. Skälet härtill var det särskilda rättsskydd som parlamentariker åtnjöt enligt § 110 i 1809 års regeringsform. De kommunistiska riksdagsledamöterna liksom samtliga Moskvautbildade kommunister, som inte varit aktiva efter avslutad partiskola, upptogs i stället i ett s.k. reservregister.⁴²

7.1.5 Personalkontroll

Personalkontrollen under andra världskriget⁴³

Under det andra världskriget växte det fram ett system för att kontrollera pålitligheten från säkerhetssynpunkt i fråga om vissa anställda och arbetssökande vid myndigheter och företag. Uppgifterna i den allmänna säkerhetstjänstens spaningsregister tjänade förutom att tillhandahålla spaningsorganen erforderligt material även som underlag för personalkontrollen. Kontrollsystemet fungerade så att säkerhetstjänsten till vissa myndigheter, i första hand försvarsstaben och länsstyrelserna, lämnade ut uppgifter om personer som var inkallade till militärtjänstgöring eller som var anställda eller sökte anställning vid myndigheten. Också vid vissa företag förekom personalkontroll. Förfarandet var inte författningsreglerat.

Personalkontrollen kunde medföra att personer inte anställdes eller antogs till befälsutbildning, avskedades, avstängdes eller förflyttades. Vissa till beredskapstjänstgöring inkallade kommunister sammanfördes till arbetskompanier med särskild förläggning och tjänstgöring.⁴⁴

Säkerhetschefen angav i sin *cirkulärskrivelse den 16 mars 1945* till övervakningscheferna att säkerhetstjänsten fortsättningsvis till de militära och civila myndigheter, som "enligt sakens natur eller av säkerhetschefen meddelat tillstånd" ägde rätt att på begäran erhålla upplysningar ur registren, i regel endast skulle lämna ut uppgifter

⁴² Vad som avsågs med reservregistret är oklart. Möjligen räknade statspolisen med att i ett krisläge lagstiftning skulle utfärdas som skulle göra det möjligt att vidta åtgärder också mot de personer som fanns upptagna i detta register.

⁴³ Historiken grundas på SOU 1948:7 s. 265-310 och den sammanfattning därav som finns i SOU 1989:18, s. 121 f.

⁴⁴ Se Karl Molin: Hemmakriget

om anslutning till kommunist- eller nazistparti beträffande sådana personer som förekom i registren. Om det kom till säkerhetstjänstens kännedom att en person som antecknats i ett specialregister anställdes vid ett sådant tidigare nämnt företag, som inte var statligt, kunde polisen samråda härom med företagets ledning, förutsatt att sekretessen inte äventyrades. Och i *cirkulärskrivelse den 18 maj 1945* meddelade säkerhetschefen att man inte längre ur registren fick lämna ut upplysningar om att en person tillhörde SKP, utom i sådana fall då registrering fortfarande skulle äga rum, dvs. då misstanke förelåg om illegal verksamhet av något slag.

Regelsystemet åren 1945-1948

Kort efter krigsslutet, den 29 juni 1945, utfärdade försvarsministern en generalorder med nya bestämmelser rörande personalkontroll inom *försvarsväsendet*.⁴⁵ Syftet med kontrollerna angavs vara att

förhindra att olämpliga personer vinna anställning inom försvarsväsendet samt att illasinnade eller opålitliga personer nyttjas i sådana befattningar, att de beredas tillfälle att skada rikets försvar eller i övrigt menligt inverka på upprätthållande av god disciplin inom försvarsväsendet.

Kontrollen skulle omfatta fast anställd personal, värnpliktiga, frivilliga, civilmilitär personal, försvarstjänstemän och civila befattningshavare. Kontroll skulle genomföras i ett stort antal särskilt angivna situationer. Fast anställd militär personal skulle kontrolleras bl.a. före anställning, aspirantantagning, befordran eller förordnande till officer eller underofficer, viss utbildning och freds- och krigsplacering. (Det innebar alltså att personalkontroll skulle genomföras flera gånger beträffande sådana befattningshavare som gjorde en militär karriär.) Civil personal skulle kontrolleras före antagning vid vissa högre staber, före placering vid central förvaltningsmyndighet och därunder lydande fabriker, verkstäder och anläggningar och i vissa känsliga befattningar i övrigt, t.ex. kassatjänst och fältpolistjänst. Värnpliktig personal tilldelad pansartrupperna och flygvapnet skulle kontrolleras före första tjänstgöring. Även

⁴⁵ Go 858/45 29.6.1945 och i anslutning därtill av ÖB utfärdade tillämpningsföreskrifter, Fst/In 11.7.1945, H 55:10, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv. Samma dag utfärdade socialdepartementet regler till säkerhetschefen som angav vilka uppgifter som kunde utlämnas till Fst, Å.s. 29.6.1945, ib.

värnpliktiga uttagna till underofficersutbildning och till vissa specialbefattningar, ofta med anknytning till kameral eller teknisk tjänst, skulle kontrolleras. Personalkontroll fick dessutom ”verkställas beträffande enstaka eller flera personer, då särskilda skäl till dylik kontroll anses föreligga”.

Från den allmänna säkerhetstjänsten skulle, beroende på vilket slags befattning (motsv.) som kontrollen avsåg, inhämtas två typer av uppgifter, nämligen uppgifter om personer som ”överhuvud tagit befattning med s.k. illegal verksamhet”⁴⁶ och om politisk ytterlighetsuppfattning. Bestämmelsen om politisk verksamhet var utformad enligt följande.

Personer, vilka intaga eller intagit ledande ställning eller efter 1/10 1940 på annat sätt varit verksamma inom ytterlighetsparti, beträffande vilket registrering hos polisen sker, få icke anställas, antagas, befordras, förordnas eller konstitueras, ej heller beordras till [vissa] skolor eller kurser. Personer, vilka äro eller vid uppnådd ålder av 20 år varit medlemmar i sådant ytterlighetsparti, som i första stycket nämnts, få icke beredas fast anställning inom krigsmakten, ej heller antagas i sådan befattning som föregår dylik anställning.

Eftersom kommunister sedan den 3 maj 1945 inte längre registrerades enbart på grund av åsikter eller organisationstillhörighet, kom den citerade bestämmelsen om politisk verksamhet att träffa endast nationalsocialister.⁴⁷

ÖB (försvarsstaben) skulle inom försvarsväsendet fungera som centralorgan för personalkontrollen såväl vad avsåg inhämtningen av uppgifter från vederbörlig polismyndighet som delgivning till försvarsgrenscheferna och andra försvarsmyndigheter av de uppgifter som framkommit vid kontrollen. Om en försvarsgrenschef (motsv.) av särskilda skäl ändå ville antaga någon som omfattades av restriktionerna, skulle ärendet underställas försvarsministern. För vad som framkommit i ett personalkontrollärende gällde sekre-

⁴⁶ Härmed torde ha avsetts uppgifter i säkerhetstjänstens register som avsåg att en person hade förbindelser med främmande makt, som utövade verksamhet som stred mot rikets säkerhet eller eljest företog åtgärd som från synpunkten av rikets säkerhet kunde anses vara av anmärkningsvärd art. Beträffande personer som uttagits till befattningar som var förenade med ekonomiskt ansvar skulle statspolisen därutöver lämna ut uppgifter ur ”Polisunder rättelser” om vederbörande dömts för vissa brott såsom förmögenhetsbrott och ämbetsbrott.

⁴⁷ Cirkulär 3.5.1945, 58, från chefen för den allmänna säkerhetstjänsten till övervakningscheferna, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv

tess även gentemot lägre myndighet och i förhållande till den av personalkontrollen berörde.

Personal, som icke låter sig nöja med ett av denna go föranlett beslut, äger icke få ta del av de genom kontrollen erhållna uppgifterna, ej heller erhålla besked om den uppgiftslämnande myndigheten. Personen skall i sådant fall endast erinras om möjligheten att direkt hos chefen för försvarsdepartementet överklaga beslutet.

Det angavs vidare att personalkontroll endast fick handläggas i den ordning som föreskrivits i generalordern och att inhämtning av uppgifter inte fick ske på annat sätt. I den mån för den militära personalrekryteringen relevanta uppgifter lämnats till försvarsstaben från annat håll än den allmänna säkerhetstjänsten, skulle ärendet underställas försvarsministern.

Den allmänna säkerhetstjänsten, från år 1946 statspolisens tredje rotel, lämnade ut uppgifter ur registren inte endast till försvarsmyndigheterna. Registerslagningar beträffande viss personal gjordes också på begäran av utrikesdepartementet, civilförsvarsstyrelsen (personal inom atomforskningen och ordningstjänsten) och polismyndigheterna (poliser). Så skedde även på begäran av överståthållarämbetet i vissa ansökningsärenden (pass, vapenlicenser, amatörradiotillstånd etc.) Detta uppgiftsutlämnande reglerades inte av några skriftliga regeringsinstruktioner utan torde ha baserats på ett muntligt besked från den tidigare socialministern Gustav Möller till säkerhetschefen. Vid sidan av det officiella regelsystemet skall det under åren 1945-48 också ha funnits en muntlig överenskommelse mellan statspolisintendenten och chefen för kontraspionage-detaljen vid inrikesavdelningen om att statspolisen skulle lämna ut uppgifter till inrikesavdelningen om svenskar som var anställda vid försvarsviktiga industrier. Detta informella samarbete tillgick så att inrikesavdelningen sporadiskt sammanställde listor över personer, vilka listor översändes till statspolisen för registerslagning, varefter statspolisen yttrande sig direkt till inrikesavdelningen. Omfattningen av denna kontroll är svår att uppskatta.

Regelsystemet 1948-1961

Från *militär sida* var man starkt missnöjd med att bestämmelsen om politisk verksamhet endast avsåg nationalsocialister. ÖB Helge Jung framhöll i en PM år 1946 till regeringen

att t.ex. kommunister med utpräglade sympatier för utländsk makt kunna erhålla tillgång till de mest ömtåliga befattningar inom försvarsväsendet utan att man genom personalkontrollen kan göra något häråt. Detta är ägnat att väsentligt minska tryggheten för riksförsvaret.⁴⁸

Sommaren 1946 ingav ÖB till regeringen ett förslag till regler om personalkontroll inom försvaret, som innebar att den politiska kontrollen skulle omfatta även kommunister och att alla uppgifter om brott i strafflagen skulle utlämnas. Statspolisintendenten Georg Thulin anförde invändningar mot statspolisens medverkan i den militära personalkontrollen. Han påpekade att tredje rotelns register var avsett för polisiär spaning och därför föga lämpat för att användas som grund för att pröva personers pålitlighet, främst på grund av att uppgifterna i många fall inte var aktuella. Han framhöll vidare att ”utrönande av svenska medborgares politiska förhållanden under mera normala tider är en för polisväsendet i en demokratisk stat helt främmande uppgift”, varför statspolisen helt borde befrias från skyldigheten att över huvud taget lämna uppgifter om politisk verksamhet. Han kom emellertid redan efter något år att förorda att statspolisens skyldighet att i samband med personalkontroll lämna ut uppgifter även skulle avse kommunister.

Också regeringen förhöll sig inledningsvis kallsinnig till tanken att även uppgifter om kommunister skulle lämnas ut vid personalkontroll. SKP:s starka ställning i opinionen och det förhållandet att partiet i stort sett slutit upp krig socialdemokraternas efterkrigsprogram torde ha bidragit till regeringens inställning.

Efter den kommunistiska kuppen i Tjeckoslovakien i februari 1948 lyckades ÖB emellertid övertyga regeringen om att kommunistövervakningen skulle återupptas. Den 30 juni 1948 utgick nya direktiv till statspolisintendenten om vilka uppgifter som fick lämnas ut vid personalkontroll för försvarsmyndigheternas räkning, nämligen

⁴⁸ UPM ang. personalkontroll inom försvarsväsendet, bilaga till skr. från ÖB till Konungen 11.4.1946, H 2:13, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv

- 1) person, som är misstänkt för eller inblandad i sådana handlingar eller förberedelser därtill, vilka innefatta brott mot rikets säkerhet eller som eljest äro ägnade att undergräva det demokratiska statsskickets bestånd eller rikets ställning såsom oberoende stat;
- 2) person, som är misstänkt för eller inblandad i sådana handlingar eller förberedelser därtill, vilka innefatta brott mot 19 kapitlet 4, 6 och 7 §§ strafflagen;
- 3) person, vilken öppet eller fördolt intager en ledande ställning i en organisation, som kan misstänkas för att i ett kritiskt läge komma att intaga en hållning, vilken kan sätta rikets säkerhet i fara, så ock person inom dylik organisation, vilken genom sin utbildning eller eljest i högre grad åtnjuter organisationens förtroende;
- 4) person, vilken är medlem i organisation, som under 3) sägs, därest han innehar eller avses tillträda befattning eller uppdrag i allmän tjänst av särskild betydelse med hänsyn till rikets säkerhet;
- 5) utlänning.

Frågan om utlämnande av registeruppgifter skulle underställas den nämnd, som inrättats år 1946, med vilken statspolisintendenten skulle samråda i politiskt känsliga ärenden. Nämnden förstärktes med två ledamöter. För att en uppgift skulle lämnas ut krävdes ett enigt beslut i samrådsnämnden. Om nämnden inte kunde enas, gavs statspolisintendenten möjlighet att på eget initiativ låta regeringen pröva ärendet. I de fall då det förelåg registeruppgifter som inte omfattades av nyssnämnda kriterier för utlämnande men ändå gjorde att statspolisintendenten kunde misstänka att personen i ett kritiskt läge kunde ägna sig åt landsskadlig verksamhet, skulle utlämnandefrågan underställas regeringen.⁴⁹

Genom en ämbetsskrivelse från Försvarsdepartementet samma dag gjordes vissa ändringar i bestämmelserna i 1945 års generalorder.⁵⁰ I de nya bestämmelserna återfanns med ett undantag (värnpliktiga vid pansartrupperna) samtliga de personalgrupper som upptagits i generalordern jämte ytterligare några. Dessutom skulle entreprenadarbetare som skulle arbeta med "befästnings- eller därmed jämförligt arbete av hemlig natur för försvarsväsendets räkning" under vissa omständigheter omfattas av personalkontroll. För fast anställd militär personal inskränktes kontrollkraven i prin-

⁴⁹ Å.s. InD 30.6.1948, InD:s arkiv (H), koncept, RA

⁵⁰ Å.s. FöD HD 80/46 och 101/48 och Fst/In 24.8.1948, H 55:4, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv

cip till före anställning eller antagning och första ”befaringstillfälle” liksom före antagning till vissa tjänster av teknisk eller kameral natur. Personalkontroll beträffande civil, kollektivanställd personal skulle ske endast om vederbörande avsågs för tjänstgöring i ledande ställning eller inom militärt betydelsefullt arbetsområde. Andra nyheter var att uppgifter rörande kriminalitet kunde utlämnas i något större utsträckning än tidigare, att det inte längre angavs hur de lägre myndigheterna skulle bemöta eventuella klagomål från personer som utsatts för någon åtgärd med anledning av personalkontroll samt att, om militära myndigheter fått upplysningar från annat håll än statspolisen som kunde föranleda personalkontrollåtgärd, ärendet skulle underställas försvarsstabschefens prövning.

Inte heller de nya bestämmelserna om personalkontroll tillgodosåg fullt ut de militära önskemålen. Enligt försvarsstaben var bestämmelserna alltför snävt formulerade beträffande såväl vilka personalgrupper som skulle kontrolleras som vilka uppgifter som fick lämnas ut från statspolisen. Man var också kritisk mot handläggningstiderna. På förslag av ÖB utfärdade Försvarsdepartementet en ny ämbetsskrivelse den 3 februari 1950.⁵¹ Denna skrivelse innebar bl.a. att även värnpliktiga tilldelade signaltrupperna, militära ordonnanser och postbud samt, efter försvarsstabschefens prövning, all personal ”inom militärt särskilt betydelsefullt arbetsområde” fortsättningsvis skulle omfattas av personalkontroll. Inrikesdepartementet utfärdade samma dag en ämbetsskrivelse till statspolisintendenten vari föreskrevs något vidgade möjligheter att lämna ut såväl uppgifter om kriminalitet som uppgifter av politisk natur till försvarsstaben vid personalkontroll.⁵² Om en person skulle tillträda eller innehade en tjänst av särskild betydelse för rikets säkerhet, kunde således uppgifter lämnas ut om denne inte endast om det konstaterats att han var medlem i en ytterlighetsorganisation utan även då det fanns sakligt grundad misstanke om att så var fallet. Med hänvisning till 1948 års ämbetsskrivelse angavs vidare att uppgifter kunde lämnas ut om en person ”om vars verksamhet eljest sådana upplysningar föreligga, att han på bärande skäl kan befaras i ett kritiskt läge vara beredd att delta i sådana handlingar som i 1) och 2) sägs.”

Med understöd från Dagens Nyheters politiske huvudredaktör Leif Kihlberg, som i en serie artiklar riktade kritik mot Sveriges inre beredskap, och oppositionsledaren Bertil Ohlin (fp), som i en interpellation framhöll vikten av att de militära befälskårerna, poli-

⁵¹ Ä.s. FöD HD 136/49, och Fst/In 6.4.1950, H 55:2, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv

⁵² Ä.s. InD 3.2.1950, InD:s arkiv (H), koncept, RA

sen, hem- och driftvärnet samt försvars- och försörjningsviktiga industrier så långt möjligt hölls fria från ”fanatiska kommunister” lyckades ÖB driva fram bl.a. skärpta bestämmelser om personalkontroll. Försvarsdepartementet utfärdade den 2 februari 1951 en ämbetsskrivelse till ÖB.⁵³ De nya bestämmelserna innebar bl.a. att även värnpliktiga uttagna till jägarskolan eller för tjänstgöring i hemvärnet skulle personalkontrolleras och att inskränkningen att kollektivanställd personal skulle kontrolleras endast inför placering i ledande befattning togs bort. I en samma dag av Inrikesdepartementet utfärdad ämbetsskrivelse till statspolisintendenten ålades polisen en skyldighet att, om det inkom nya uppgifter om en person som varit föremål för personalkontroll, i viss utsträckning lämna ut dessa till försvarsstaben (”spontanutlämning”). Så skulle ske också beträffande uppgifter av den karaktär som angavs i 1)-3) i utlämnandeföreskrifterna, även om personen inte omfattades av denna kontroll men var värnpliktig eller på annat sätt anlitad av försvaret. Vidare ålades polismyndigheterna i Stockholm, Göteborg, Malmö, Helsingborg och Norrköping att efter förfrågan från hemvärnsnämnd av- eller tillstyrka ansökningar om antagning till hemvärnet.⁵⁴

Den 17 oktober 1952 utfärdade Försvarsdepartementet på ÖB:s initiativ en ämbetsskrivelse som innebar ytterligare några förändringar i regelsystemet.⁵⁵ Antalet befattningar för värnpliktig personal som skulle omfattas av personalkontroll liksom de tillfällen då fast anställd personal skulle kontrolleras utökades och preciserades. Enskilda personer, t.ex. anbudsgivare, som skulle utföra arbete av hemlig natur för försvaret liksom person som begärt tillträde till försvarets anläggningar skulle kontrolleras. Vidare uppdrogs åt ÖB att utfärda bestämmelser angående en klausul om personalkontroll i entreprenadkontrakt. En nyhet var att bestämmelser gavs för hur myndigheterna skulle förfara, om personalkontrollen visat att en person var olämplig för en viss befattning. Värnpliktiga skulle avskiljas från utbildning av kvalificerad natur. Beträffande värnpliktiga uttagna till signaltrupperna, flygvapnet eller jägarskolan borde ändrad tilldelning eller uttagning ske. Beslut härom skulle fattas av försvarsgrenschef efter förslag av försvarsstabschefen. I de fall det var fråga om tilldelning till annan försvarsgren skulle dock för-

⁵³ Ä.s. FöD HD 7, och Fst/In 8.6.1951, H 55:2, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv. Genom sistnämnda order föreskrevs bl.a. rapporteringsskyldighet beträffande underlydande som misstänktes tillhöra ”organisation, som kan i ett kritiskt läge komma att inta en hållning, vilken kan sätta rikets säkerhet i fara.”

⁵⁴ Ä.s. InD 2.2.1951, InD:s arkiv (H), koncept, RA

⁵⁵ Ä.s. FöD HD 302/52 och Fst/In 14.2.1953, H 55:2, F VIII a, vol. 1, MUST:s arkiv

svarsministern besluta i saken. För övrig personal skulle ärendet underställas försvarsministerns prövning. För samtliga skulle krigsplaceringen ändras. Sekretessen lättades något i och med att försvarsgrenschef gavs rätt att meddela innehållet i de uppgifter som erhållits från försvarsstaben till lägre myndighet – men inte till den kontrollerade.

Sammanfattningsvis kan konstateras att ÖB och försvarsstaben under åren 1948-52 successivt lyckades få gehör för de militära anspråken på en effektiv personalkontroll. Stegvis hade personalkontroll införts för befattningar vid de krigsviktiga industrierna, för entreprenadarbeten för försvarsväsendets räkning och för hemvärdet i de större städerna. Dessutom hade statspolisen ålagts att ”spontant” lämna nyinkomna uppgifter om värnpliktiga och vissa försvarsanställda till försvarsstaben.

På den *civila sidan* dröjde det till den 10 juni 1949 innan regeringen utfärdade några regler om personalkontroll. Uppgifter ur statspolisens spaningsregister skulle lämnas ut till Utrikesdepartementet och Civilförsvarsstyrelsen. För Civilförsvarsstyrelsens del skulle personalkontroll omfatta all anställd personal och följande kategorier av inskriven personal: högre befäl, manskap inom ordnings- och bevakningstjänst, viktigare befattningar inom observations- och förbindelsetjänst, t.ex. telefonister, samt annan personal med uppgifter av särskilt ömtålig natur. Uppgifter skulle lämnas ut beträffande personer i samma omfattning som från den 3 februari 1950 kom att gälla för det militära försvaret.

Beträffande såväl UD som Civilförsvarsstyrelsen gällde att en framställning till statspolisen fick göras endast om det skulle innebära påtagliga risker att anlita en icke pålitlig person. Även uppgifter ur det ”andrahandsmaterial” som inhämtats av den allmänna säkerhetstjänstens telefon-, brev- och telegramkontroll (dvs. överskottsinformation) fick lämnas ut. Uppgifter om konstaterad ekonomisk brottslighet fick lämnas ut endast om den kontrollerade skulle anställas eller befordras inom UD eller inom civilförsvarsstyrelsen placeras i befattning som innebar ekonomiskt ansvar, bevakningstjänst eller befattning av särskild betydelse för rikets säkerhet. För civilförsvarsstyrelsens del medförde bestämmelserna att antalet befattningar som förutsatte personalkontroll ökade markant. I övrigt innebar de i huvudsak att rådande praxis fastställdes. Hösten 1950 vidgades på förekommen anledning möjligheten för statspolisen att lämna ut uppgifter rörande civilförsvarets bevakningspoliser. Och två år senare utfärdades bestämmelser om att entreprenadarbetare sysselsatta med byggnads-, inrednings- och installa-

tionsarbeten vid civilförsvarets ledningscentraler och uppehållsplatser samt vid skyddsrumsanläggningar för den civila administrationen skulle kontrolleras.

När väl de principiella betänkligheterna mot att även formellt tillåta civila myndigheter att utföra personalkontroll undanröjts låg vägen öppen för en snabb expansion på området. Våren 1950 infördes personalkontroll vid Statens utlänningskommission och i december samma år, efter Koreakrigets utbrott, gavs möjlighet även för ytterligare åtta myndigheter främst inom kommunikationssektorn⁵⁶ samt Radiotjänst att med hjälp av statspolisens register genomföra personalkontroll för tjänster av "(särskild) betydelse för rikets säkerhet". Respektive myndighet ålades att underrätta statspolisintendenten om någon befattningshavare med arbetsuppgifter av betydelse för rikets säkerhet var opålitlig. I övrigt var bestämmelserna likartade dem som utfärdats för UD, civilförsvarsstyrelsen och utlänningskommissionen.

År 1951 utfärdades föreskrifter om personalkontroll inom privata vaktbolag med uppdrag att bevaka från säkerhetssynpunkt viktiga statliga och enskilda anläggningar. Och under de följande åren fick efter hand ännu ett antal myndigheter rätt att utföra personalkontroll beträffande vissa tjänster.⁵⁷ Detta var i hög grad en effekt av det totalförsvarstänkande som växte fram under 1950-talet.

Statspolisen ansåg sig inte kunna spontant lämna ut registeruppgifter till försvarsstaben rörande personer som var anställda vid krigsviktiga industrier, eftersom man inte annat än undantagsvis kunde avgöra om ett arbete var av hemlig natur eller inte. År 1951 kallades emellertid en aktiv kommunist i Motala in till militär befälsutbildning. Statspolisen lämnade då utan anmodan uppgifter om personen i fråga till inrikesavdelningen. Mannen avskedades omgående av sin arbetsgivare, Försvarets fabriksstyrelse, från sitt arbete som svarvare vid Motala centrala torpedverkstad. Sedan mannen utan framgång klagat över beslutet till försvarsministern väckte hans fackförening talan vid Arbetsdomstolen om att han skulle återfå sitt arbete. Arbetsdomstolen fann att det förhållandet att mannen var aktiv medlem i SKP inte i och för sig kunde betraktas som ett objektivt godtagbart skäl för avskedande och förpliktade

⁵⁶ Järnvägsstyrelsen, Generalpoststyrelsen, Telegrafstyrelsen, Lotsstyrelsen, Generaltullstyrelsen, Luftfartsstyrelsen, Riksnämnden för ekonomisk försvarsberedskap och Vattenfallsstyrelsen

⁵⁷ Fångvårdsstyrelsen (1952), Flygtekniska försöksanstalten (1953), Statens sakrevision, Arbetskyddsstyrelsen och Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (1954) Riksåklagarämbetet (1956) samt Rikets allmänna kartverk och Byggnadsstyrelsen (1957).

enhälligt fabriksstyrelsen att återta honom i arbete vid torpedfabriken.⁵⁸

Detta domslut föranledde diskussioner mellan företrädare för regeringen och militärledningen, varvid man bedömde det som utsläpplöst att få till stånd en ändring i kollektivavtalen som skulle möjliggöra att kommunister avskedades från känsliga befattningar. I stället förespråkades att försvaret genom kontakter med fackförbunden skulle försäkra sig om att avskedade kommunister inte skulle få fackligt stöd för att driva sin sak i Arbetsdomstolen. En annan tanke var att skapa en särskild central nämnd med företrädare för SAF och LO som enhälligt skulle kunna besluta om förflyttning av som opålitliga bedömda arbetare från en arbetsplats till en annan. Om vederbörande vägrade godta en förflyttning, skulle han kunna sägas upp. Frågan fick ingen formell lösning förrän genom 1961 års personalkontrollbestämmelser.

Åren 1955-57 avslöjades tre fall av spioneri eller förberedelse därtill för Sovjetunionens eller Tjeckoslovakiens räkning. I två av fallen hade spionerna lämnat ut uppgifter från företag som anlits för att utföra uppdrag för försvaret (bl.a. Anatole Ericsson vid L M Ericsson). Avslöjandena i förening med att Sverige inlett förhandlingar med USA om inköp av kvalificerad krigsmateriel medförde krav på ett mer effektivt säkerhetsskydd inom försvarsindustrin. Regeringen tillsatte den s.k. industriskyddskommittén. Kommitténs förslag resulterade dels i inrättandet av en industriskyddsdetalj vid inrikesavdelningen år 1959, dels i att nya bestämmelser om personalkontroll utfärdades år 1961.

1961 års kungl. brev

Regeringen utfärdade den 30 juni 1961 hemliga ämbetsskrivelser till statspolisintendenten, ÖB⁵⁹ och ett stort antal civila myndigheter och andra instanser med föreskrifter om personalkontroll att gälla fr.o.m. den 1 oktober 1961. Föreskrifterna ersatte de tidigare gällande och omfattade förutom tidigare "personalkontrollberättigade myndigheter" bl.a. samtliga statsdepartement, länsstyrelserna och civilbefälhavarna.⁶⁰ Vidare utsågs företrädare för LO, TCO och

⁵⁸ ADD 1951:38

⁵⁹ Ä.s. FöD till ÖB 30.6.1961, HK 141/61, SÄPO:s arkiv

⁶⁰ Övriga myndigheter som fick rätt till personalkontroll var Arbetsmarknadsstyrelsen, Medicinalstyrelsens sjukvårdsberedskapsnämnd, Statens jordbruksnämnd, Statens kriminaltekniska anstalt, Statens signalskyddsnämnd, Riksrevisionsverket, Styrelsen för statskontoret, Sveriges meteorologiska och hydrologiska institut och Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen.

SAF för att samråda med statspolisintendenten då fråga uppkom att om en person lämna sådana upplysningar som kunde tänkas medföra avskedande eller annan ingripande åtgärd i anställningsförhållande.

För försvarets räkning innebar de nya bestämmelserna att personalkontroll av *värnpliktiga* skulle ske före tilldelning eller uttagning till bl.a. signaltrupperna, luftvärnet, kustartilleriet, flygvapnet och vissa befattningar i flottan samt för vissa specialtjänster såsom militärpolis och handräckningspersonal vid staber. Detsamma gällde samtliga som var avsedda att tas ut till underofficersutbildning. För *fast anställda* skulle personalkontroll äga rum före anställande eller antagande inom försvaret av personal på aktiv stat, civila tjänstemän och kollektivanställda samt före antagning till officers-, instruktörs- eller teknikeraspirant. Vidare skulle kontroll ske före förordnande som reservofficer och underofficer samt före befordran till regementsofficer. Kontroll skulle också ske innan avtal tecknades med personer för FN-tjänst. Detaljerade regler, vars närmare innehåll här förbigås, gavs om personalkontroll före vissa utbildningar, placeringar och kommenderingar, övningar och krigsplaceringar.

Den stora utvidgningen gällde emellertid försvarets personalkontroll av *personer som inte tillhörde försvaret*. Innan en leverantör eller entreprenör anlätades för uppdrag ”i samband med upphandling eller arbete som med hänsyn till rikets säkerhet” skulle hållas hemligt, skulle försvarsmyndigheterna låta personalkontrollera kontaktmän och företagsstyrelser. När väl en leverantör eller entreprenör antagits skulle kontroll ske av den personal som faktiskt skulle arbeta med uppdraget. Dessutom skulle sådan personal som inte kunde hindras från insyn i det hemliga arbetet genom sektionering eller andra säkerhetsåtgärder kontrolleras. Dessa regler skulle också gälla underleverantörer och underentreprenörer. De militära myndigheterna skulle upprätta särskilda säkerhetsavtal, då arbeten beställdes av den civila industrin, s.k. SUA-avtal.⁶¹ Kontroll skulle även ske bl.a. före tillträde till vissa anläggningar och före tillstånd till fotografering från luften.

Förfarandet överensstämde i huvudsak med tidigare regler. Vederbörande chef skulle sända in personaldata via försvarsgrenschef till ÖB. Denne hade att begära personuppgifter från statspolisintendenten. I den mån det förelåg uppgifter i statspolisens register om personen i fråga (utfall), skulle samrådsnämnden pröva om des-

⁶¹ SUA var en förkortning av ”Säkerhetsskydd Upphandling och Arbete”, senare ”Säkerhetsskyddad Upphandling med säkerhetsskyddsAvtal”

sa skulle lämnas ut. Statspolisen skulle redovisa resultatet av kontrollen till ÖB, som hade att vidarebefordra huvuddelen av innehållet i personuppgifterna till försvarsgrenschefen, vid behov kompletterat med förslag till åtgärder. Om försvarsgrenschef inte avsåg att följa ÖB:s förslag, skulle detta meddelas till ÖB. Statspolisen ålades att i ökad utsträckning lämna ”spontanuppgifter” till försvaret.

Beträffande åtgärder vid utfall skedde inga större ändringar av tidigare bestämmelser. Värnpliktiga kunde alltså omplaceras, i regel efter beslut av försvarsgrenschef. I de fall det var aktuellt att vidta en åtgärd som kunde befaras väcka större uppmärksamhet, möjliggöra för utomstående att sluta sig till skälen för åtgärden eller möjligt inverka på den värnpliktiges personliga förhållanden, skulle emellertid ärendet underställas försvarsministerns prövning. Denne hade också att fatta beslut beträffande försvarsanställd personal. Vad angår sekretess och den enskildes möjligheter att överklaga inre bestämnelserna inte någon saklig ändring. I den mån en person, som varit föremål för åtgärd till följd av utfall vid personalkontroll, uttryckte missnöje, skulle han endast informeras om vilken myndighet som fattat beslutet. På direkt förfrågan från vederbörande skulle möjligheten att överklaga beslutet till regeringen anges.

Föreskrifterna för de civila myndigheterna var enhetligt utformade och angav att personer som var tilltänkta för eller innehade en befattning som var av betydelse för rikets säkerhet skulle vara föremål för personalkontroll.⁶² Spontanuppgifter skulle lämnas även till civila myndigheter, personalkontroll inom polisväsendet skulle omfatta all personal och uppgifter också om misstänkt medlemskap i ytterlighetsorganisationer skulle utlämnas beträffande alla tjänster som omfattades av personalkontroll. Om befattningen var av särskild betydelse för rikets säkerhet skulle detta särskilt anges. I sådana fall liksom om personens arbetsuppgifter var förknippade med bevakningsuppgifter, chefskap för förråd eller kassaförvaltning eller uppbördsansvar, skulle uppgifter om tidigare konstaterad brottslighet begäras. Referenser skulle alltid inhämtas innan

⁶² I SOU 1968:4 s. 48 uppges att det hos de flesta civila myndigheter endast var ett fåtal personer, ibland kanske bara två eller tre, som innehade sådana befattningar. Några skriftliga belegg för detta påstående har inte påträffats och torde heller inte ha funnits. En genomgång av statistiken över myndigheters och företags årliga personalkontrollförfrågningar under åren 1962-1968 visar att få civila myndigheter hade färre än 50 förfrågningar, vilket tyder på att det vid flertalet myndigheter fanns många befattningshavare som var föremål för kontroll; SAK 001306-4837, löpnr 1, SÄPO:s arkiv. Kommissionen har vidare kunnat konstatera att vid Sveriges Radio/TV omfattades under 1960- och 1970-talen närmare hälften av befattningarna av personalkontroll. Och enligt en befattningshavare vid Televerkets försvarsbyrå skall alla blivande anställda vid verket ha personalkontrollerats.

en myndighet gjorde framställning till statspolisen om personalkontroll. Om det vid personalkontroll framkom att en redan anlitad befattningshavare kunde betraktas som olämplig, skulle beslut om eventuell åtgärd underställas ansvarigt statsråd. Inte heller nu gavs några bestämmelser om hur eventuellt missnöje från en kontrollerad person skulle hanteras.

I fråga om personalkontroll för befattningar som var av särskild betydelse för rikets säkerhet och då det förelåg misstanke om att vederbörande inte i alla lägen skulle fullgöra sin tjänsteplikt på ett tillförlitligt sätt kunde samrådsnämnden enligt egen bedömning lämna ut alla tillgängliga uppgifter om personen.

Det skall understrykas att statspolisens medverkan vid personalkontrollen liksom tidigare endast avsåg att tillhandahålla utredningsmaterial. Själva personalkontrollen skedde hos myndigheten på dess eget ansvar. Det ankom alltså på respektive myndighet att värdera de inhämtade uppgifternas betydelse i det aktuella fallet och att sammanställa dessa med de upplysningar och kunskaper, som myndigheten själv kunde ha beträffande personen i fråga.⁶³ Det kan dock antas att det många gånger kunde vara svårt för myndigheten att "ta risken" att anställa en person, om vilken lämnats ut uppgifter.

Under 1960-talet gavs ytterligare ett par myndigheter⁶⁴ samt Allmänna bevakningsaktiebolaget (ABAB) rätt att inhämta uppgifter från statspolisen för att kontrollera sin personal.

Utlämnandepraxis

Åren 1945-48 sjönk antalet personalkontroller kraftigt jämfört med krigsåren. Bara för försvarets räkning hade den allmänna säkerhetstjänsten år 1944 gjort ca 115 000 registerslagningar medan antalet år 1947 uppgick till ca 30 000. De uppgifter om politisk belastning som lämnades ut under dessa år avsåg förutom medlemskap i nazistiska organisationer även t.ex. uppgifter om anställning i tysk krigstjänst och aktieteckning i den nazistiska tidningen Dagsposten.⁶⁵ Däremot lämnades inte ut uppgifter om prenumeration på nazistiska tidningar eller om personer som betecknades som sympatisörer. Eftersom uppgifterna i registret kunde vara flera år gamla och av

⁶³ SOU 1968:4 s. 48

⁶⁴ Sveriges geologiska undersökning och Statistiska centralbyrån (1963) och Statens bakteriologiska laboratorium (1966)

⁶⁵ Under tiden den 1 november 1945-den 31 december 1947 lämnade statspolisen ut uppgifter till försvarsstaben i sammanlagt 462 fall.

svårbedömbart tillförlitlighet gavs, då någon form av tvekan förelåg, möjlighet för de berörda personerna att på egen begäran undergå förhör hos statspolisen.

Efter år 1948 ökade antalet personalkontroller. År 1951 uppgick antalet kontroller till ca 87 000, år 1959 till ca 114 000 och år 1962 till ca 169 000. Omkring 80 procent av registerslagningarna gjordes på begäran av försvarsstaben. Drygt tre procent av registerslagningarna resulterade i att den kontrollerade personen återfanns i registret och i en åt två procent av fallen lämnades det ut uppgifter om vederbörande. Därtill kom spontanuppgifterna, vars antal växlade starkt; exempelvis lämnades sådana uppgifter till försvaret år 1952 i 115 fall, år 1958 i 1 053 fall och år 1959 i 529 fall. Med stöd av 1961 års kungliga brev lämnades till civila myndigheter sådana uppgifter år 1962 i 330 fall och år 1964 i 85 fall.

Frågan om utlämnande av uppgifter ur statspolisens register prövades alltså av den till statspolisintendenten knutna samrådsnämnden. Vid varje sammanträde med samrådsnämnden behandlades flera tiotal personalkontrollärenden. Inget tyder på att det skulle ha förekommit någon oenighet inom nämnden beträffande de olika åtgärderna. Det lär således inte ha förekommit att ett ärende kom att underställas regeringen på grund av de parlamentariska ledamöternas avstyrkande.⁶⁶

När en person var föremål för förnyad personalkontroll kunde statspolisen enligt ett beslut av samrådsnämnden i februari 1952, utan att blanda in nämnden, meddela inrikesavdelningen att intet nytt kommit in rörande vederbörande sedan den senaste kontrollen förutsatt att det var "fullt uppenbart" att utlämnandet skulle godkännas av nämnden.

Årligen lämnades uppgifter om politisk belastning ut i några tusen fall. Sammanlagt upprättades under åren 1951-69 ca 26 000 PM rörande kommunister och 1 200 PM rörande nazister och högerextremister.

Eftersom statspolisen och samrådsnämnden efter år 1948 bedömde att kommunister i allt större omfattning försökte hemlighålla sitt medlemskap, lämnade man med början sommaren 1949 ut uppgifter om "misstänkt medlemskap". Avhopp från SKP kunde betraktas som en försvårande omständighet, eftersom vederbörande då kunde misstänkas för att vara en dold medlem av partiet. I praktiken ansågs det som "sakligt grundade skäl" för misstanke om sådant medlemskap räcka att personen i fråga prenumererat på eller

⁶⁶ Jfr statsrådet Rune Johansson i riksdagens första kammare 29.10.1963 och även debatten i andra kammaren samma dag.

fört in en jul- eller nyårshälsning i någon kommunistisk tidning, ibland i kombination med att han reserverat sig mot sin fackförenings beslut om kollektivanslutning till SAP.

Man fäste vikt även vid tämligen ålderstigna uppgifter. Dock skall samrådsnämnden inte ha lämnat ut uppgifter om prenumeration på eller jul- eller nyårshälsningar i kommunistisk tidning eller medlemskap i kommunistisk organisation som var äldre än tio år, såvida det inte dessutom fanns uppgifter av senare datum. I slutet av 1950-talet intog nämnden en restriktiv hållning till uppgifter som var mer än fem år gamla.

Också om personer som själva inte var "politiskt belastade" men var släkt med misstänkta kommunister kunde uppgifter lämnas ut, såvida kontrollen avsåg en befattning av särskild betydelse för rikets säkerhet.

Allmänt kan konstateras att statspolisen och samrådsnämnden i sin praxis stundom gav en synnerligen långtgående tolkning åt begreppet "sakligt grundade skäl" för misstanke om medlemskap i en ytterlighetsorganisation.

Genom 1961 års kungliga brev om personalkontrollen vidgades alltså möjligheterna för statspolisen att lämna ut uppgifter i samband med personalkontroll vad gällde befattningar av särskild betydelse för rikets säkerhet. Inom statspolisen upprättades med ledning av samrådsnämndens praxis en "lathund" för när man kunde förvänta sig ett beslut om utlämnande. I "normalfallen", dvs. då kontrollen avsåg en befattning av betydelse för rikets säkerhet, kunde det för utfall vara tillräckligt att en person prenumererat på en kommunistisk tidning under minst tre år under den senaste tioårsperioden eller varit medlem i SKP för mer än tio år sedan och under den senaste tioårsperioden infört en hälsning i en kommunistisk tidning eller att det under nämnda tid förekommit upprepade uppgifter om att vederbörande var sympatisör.

Frågan om de registeruppgifter som skulle lämnas ut vid personalkontroll var tillförlitliga uppmärksammades tidigt. Redan år 1953 påpekade chefen för personalkontrollenheten att vid minsta tveksamhet skulle sanningshalten i uppgifterna kontrolleras. Och från år 1962 angavs i de PM som statspolisen tillställde samrådsnämnden om uppgifterna i denna kunde betraktas som vaga eller osäkra. I sammanhanget kan nämnas att uppgifter som inhämtats genom telefonkontroll, vilka i allmänhet hade karaktär av överskottsinformation, bedömdes ha ett högt källvärde.

I de fall statspolisen ansåg att ett ärende fordrade en mer omfattande utredning, t.ex. för att kontrollera hållfastheten av register-

uppgifterna, kunde man lämna ett underhandsbesked till den myndighet som begärt personalkontrollen om att utredning pågick. Avsikten var att myndigheten inte skulle fatta beslut om t.ex. anställning utan att avvakta ett eventuellt utfall. Även om det slutligen inte blev något utfall i ärendet, var det oundvikligt att redan ett i sak innehållslöst besked om att utredning pågick var ägnat att skapa misstro mot personen i fråga.

I samband med att personalkontrollen år 1948 utsträcktes till att omfatta även kommunister upphörde i stort sett den tidigare tillämpade rutinen att ge den kontrollerade möjlighet att vid ett personligt samtal yttra sig över och eventuellt tillrättalägga de uppgifter som fanns om honom i statspolisens register. Försvarsminister Allan Vougth skall ha sagt att det var "tämligen utsiktslöst att förmå en kommunist att blotta sina politiska förhållanden". Hösten 1952 beslöt regeringen på förslag av försvarsstaben att förhör i vissa fall kunde genomföras i samband med personalkontroll. Sådana förhör förekom då det förelåg "skälig anledning att vederbörande inte [var] kommunist". Ytterligare förutsättningar var att man inte riskerade att röja källans identitet och att personen tillfogades skada om han inte godkändes för befattningen. Under 1950-talet torde sådana "säkerhetssamtal" ha hållits endast i några enstaka fall.

År 1956 uttryckte statspolisintendenten önskemål om att särskilt noggranna personundersökningar skulle utföras vid rekrytering av polisaspiranter. Registerslagningen borde kompletteras med att omdömesgilla och pålitliga personer som kände sökanden tillfrågades om denne och honom närstående personer. Några liknande instruktioner beträffande andra befattningar som omfattades av personalkontroll har inte påträffats.

Den militära säkerhetsutredningen (MSU) konstaterade år 1964 att statspolisintendentens medverkan vid personalkontroll i regel inskränkte sig till utlämnande av registeruppgifter. Endast då det gällde befattningar av särskild betydelse för rikets säkerhet gjordes i viss utsträckning en kompletterande utredning. MSU föreslog ett ökat referenstagande och personliga samtal vid personalkontroll för befattningar som innebar tjänsteresor utomlands eller som bedömdes vara av särskild betydelse för rikets säkerhet. Förslaget gillades av RPS som i sitt remissyttrande över betänkandet framhöll att detta skulle gagna såväl rikets intressen som den enskildes rättssäkerhet. Sådana samtal kom också till stånd om än i mycket begränsad utsträckning. Under åren 1965 och 1966 hölls sådana samtal med sex personer, varav fyra bedömdes vara kommunister. Efter avslu-

tade utredningar bedömdes ingen av de berörda utgöra någon säkerhetsrisk.

7.2 Åren 1965-1980⁶⁷

7.2.1 Allmänt

Kritik mot säkerhetspolisen

Efter avslöjandet av spionen Stig Wennerström år 1963 utsattes säkerhetspolisen för kritik bl.a. av kommunister och andra vänstersympatisörer. SKP:s arbetsutskott beslutade i maj 1964 att "rikta huvudangrepp mot säkerhetspolisens och militärens åtgöranden". Kritiken gick ut på att säkerhetstjänsterna riktade sin uppmärksamhet mot kommunister snarare än mot personer i befattningar där de fick tillgång till militära hemligheter. Det gjordes vidare gällande att säkerhetspolisens post- och telefonkontroll mot liksom registreringen av personer på vänsterkanten utgjorde ingrepp i yttrande- och föreningsfriheten. Också i Danmark (kartoteksdebatten) och Norge utsattes säkerhetstjänsterna för motsvarande kritik.

Omsider slöt även vissa socialdemokratiska och liberala debattörer upp bakom den kommunistiska kritiken och hösten 1966 publicerade fil. dr. Sven Rydenfelt och journalisten Janerik Larsson boken "Säkerhetspolisens hemliga register" i vilken de redovisade ett antal fall där det misstänktes att personer nekats arbete eller avskedats på grund av personalkontrollen. Kort därpå bildades på kommunistiskt initiativ Föreningen Sveriges Säkerhetsrisker som krävde att säkerhetspolisens registreringsverksamhet skulle upphöra. Föreningen tynade snart bort.

Inom säkerhetstjänsterna misstänktes kritiken vara "fjärrdirigerad" av Sovjetunionen i syfte att undergräva förtroendet för det rådande samhällssystemet. Inte minst oroande var det förhållandet att Sveriges största dagstidning Dagens Nyheter publicerade mot säkerhetstjänsterna kritiska artiklar och även på ledarplats iro-

⁶⁷ Till grund för detta avsnitt ligger, förutom de källor som särskilt anges i not 1 och följande noter, även uppgifter som lämnats till kommissionen av bl.a. Olof Frånstedt, Hans Holmér, P G Näss och P G Vinge

niserade över säkerhetstjänsternas offentligt presenterade bilder av det kommunistiska hotet.⁶⁸

I slutet av år 1967 överlämnade den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären sitt slutbetänkande (SOU 1968:4) till regeringen. Nämnden tog avstånd från mycket av den kritik som riktats mot säkerhetspolisen. Nämndens granskning av de enskilda fall som redovisats i boken Säkerhetspolisens hemliga register föranledde ingen kritik av säkerhetspolisens handläggning av personalkontrollen. Nämnden fann inte skäl att närmare reglera vad som fick föras in i säkerhetspolisens register. Däremot föreslog nämnden att reglerna om utlämnande av uppgifter skulle ändras i vissa hänseenden och att principerna för personalkontroll skulle göras mera öppna. Trots att tunga remissinstanser som JK och JO ställde sig bakom nämndens förslag, valde regeringen att införa vad som kommit att kallas ett förbud mot åsiktsregistrering.

De nya bestämmelserna kom att införas ungefär samtidigt som säkerhetspolisen lade över sitt centralregister på data. Detta utomordentligt omfattande arbete kombinerades med en genomgripande gallring av register och akter.

Maktkamp inom säkerhetspolisen⁶⁹

Förhållandet mellan regeringen med Tage Erlander som statsminister och Herman Kling som justitieminister och Rikspolisstyrelsen hade i stort sett varit friktionsfritt. Olof Palmes tillträde som statsminister och Lennart Geijers utnämning till justitieminister hösten 1969 medförde att relationerna till rikspolischefen Carl Persson och chefen för säkerhetsavdelningen P G Vinge snabbt försämrades. Till detta bidrog en uppgift om att Vinge till en underställd befattningshavare skulle ha yttrat att Palme var en säkerhetsrisk.⁷⁰ Vinge avgick och efterträdades av Hans Holmér. Starka motsättningar uppstod mellan Persson och Holmér. Byråchefen Olof Frånstedt slöt upp bakom Persson och det dröjde inte länge

⁶⁸ Anonym rapport 12.5.1966 med missiv undertecknat av Birger Elmér 17.5.1966, Carl Eric Almgrens arkiv, vol. 46, KrA

⁶⁹ Detta avsnitt bygger delvis på Tore Forsbergs manus "Spioner, sabotörer, revolutionärer, terrorister och kontrapioner".

⁷⁰ Rikspolischefen lät företa en internutredning som helt friade Vinge från denna beskyllning, se Carl Perssons memoarer Utan omsvep s. 201. Se även P G Vinge: SÄPO-chef 1962-70 s. 164 ff. En tidigare befattningshavare vid IB har emellertid för kommissionen uppgett att Vinge till honom i förtroende sagt att Palme var en säkerhetsrisk, en uppgift som han vidarebefordrade till Birger Elmér; sannolikt informerade Elmér därefter regeringen.

förrän personalen vid säkerhetsavdelningen delat upp sig i två läger, ett för Persson och ett för Holmér.

Efter hand fördjupades motsättningarna, vilket i hög grad inverdade menligt på säkerhetspolisens effektivitet. Därtill kom att kontrapionaget började misstänka att det fanns en läcka inom organisationen, eftersom man misslyckades med den ena operationen efter den andra. Våren 1979 avslöjades säkerhetspolisen Stig Bergling som sovjetisk spion och dömdes sedermera till livstids fängelse. Och samma år dömdes kriminalkommissarien Hans Melin vid Stockholmspolisens utlänningsrotel för bl.a. spioneri för Iraks räkning till fängelse i tre år.

Från slutet av 1960-talet började palestinska befrielseströrelser att begå terroristdåd även i Europa. Också separatistiska och/eller vänsterextremistiska grupper, som Irländska Republikanska Armén (IRA), kroatiska Ustasja, Rote Armee Fraktion i Västtyskland och Brigade Rossi i Italien kom att använda sig av terrorn som vapen. Även Sverige drabbades av flera terroristdåd, som följande exempel visar. År 1971 mördade medlemmar av Ustasja den jugoslaviske ambassadören i Stockholm. Följande år kapades ett SAS-plan på Torslanda av kroater, vilka framtvingade frigivning av en av mördarna. År 1975 ockuperade en grupp från den västtyska Baader-Meinhofligan Förbundsrepubliken Tysklands ambassad i Stockholm och mördade två ambassadtjänstemän, varefter ambassaden sprängdes av våda. Som ett svar på utvisningen av gärningsmännen, för vilken statsrådet Anna-Greta Leijon varit närmast ansvarig, planerade en grupp utlänningar med stöd av svenska anarkister att kidnappa henne. Säkerhetspolisen kunde emellertid avslöja brottslingarna innan de hann sätta sina planer i verket.

Till detta kom den revolutionära vänstervåg som svepte över Europa med början i Paris i maj 1968. Det är främst säkerhetspolisens arbete avseende de svenska vänsterextremistiska rörelserna som behandlas i det följande. Det traditionella kommunistpartiet betraktades nämligen vid denna tid inte längre som revolutionärt och övervakningen av VPK upphörde i stort sett omkring år 1970. De nazistiska och högerextremistiska grupperingarna gjorde i vart fall fram till mitten av 1970-talet inte mycket väsen av sig. Arbetet med de extremistiska grupperna utgjorde från början av 1970-talet en mycket begränsad del av säkerhetspolisens totala arbete.⁷¹

⁷¹ Hans Holmér uppskattade vid ett internt möte år 1972 "den totala personella insatsen på extremistsidan" till högst fem procent. Olof Frånstedt har för kommissionen angett arbetsinsatsen på detta område till "omkring 10-15 procent".

7.2.2 Inhämtning

Öppna källor

För säkerhetspolisen fortsatte studiet av press och böcker att vara en viktig inhämtningsmetod, särskilt som den revolutionära vänstern ofta i sina tidningar ganska öppet redovisade uppgifter om medlemmar, sympatisörer och den allmänna verksamheten. Men inte bara organisationernas eget material var av intresse. Så kunde t.ex. matriklar från universitet och högskolor utgöra källor till kunskap om vilka personer som var engagerade i styrelserna för olika politiska föreningar vid sådana utbildningsanstalter. Säkerhetspolisen avlyssnade också och gjorde bandupptagningar av radiosändningar, t.ex. KFML(r):s närradiosändningar.

Yttre spaning

Säkerhetspolisen satte i slutet av 1960- och början av 1970-talet in betydande resurser för att övervaka den revolutionära vänsterns, inklusive DFFG:s, verksamhet. Så bedrevs någon gång från sommaren 1967 och fram till våren 1968 fast spaning mot FNL-rörelsens lokaler på Pålundsgatan i Stockholm. Poliserna noterade vilka som kom och gick, vilka bilar som syntes utanför och vad som kunde upptäckas pågå inne i lokalen. Särskilt intressanta personer kunde skuggas när de lämnade FNL-kontoret. Det gällde att fastställa vilka personer som ingick i nätverket och hur kontaktytorna såg ut. Av särskilt intresse var att utröna om det förekom kontakter med främmande makt. Genom den regelbundna övervakningen kunde man fastställa en normal aktivitetsnivå. En mängd signalement antecknades för vidare identifiering och registrering. Flertalet övervakningsinsatser resulterade i triviala iakttagelser av typiska föreningsaktiviteter. Under år 1967 bedrev säkerhetspolisen också fast spaning mot en lägenhet som disponerades av ett par ledande personer inom FNL-rörelsen. En av dem var under ett år tidvis föremål för en nästan kontinuerlig övervakning, sannolikt på grund av misstankar om utländska kontakter. Boklådorna Oktober och Röda Stjärnan i Stockholm var tidvis föremål för omfattande spaningsinsatser.⁷²

⁷² Således bedrevs åren 1972 och 1973 fast spaning mot Röda Stjärnan.

För yttre spaning mot vänsterextremister men även mot vissa fredsaktivister i Stockholm utnyttjade säkerhetspolisen bl.a. den s.k. civilgruppen. Redan innan polisen förstatligades hade säkerhetspolisen anlitat en grupp landsfiskalsaspiranter för spaningsuppgifter. Denna grupp kompletterades och ersattes efter hand med ett antal manliga studenter, vilka nästan uteslutande var söner till poliser. Sammanlagt utgjordes gruppen oftast av ca 10-15 personer. Omsättningen av personal i gruppen var ganska hög. Gruppens medlemmar fick teoretisk och praktisk utbildning i spaning (skuggning). Genom att de lätt kunde smälta in i de studentmiljöer i vilka övervakningsobjekten i regel rörde sig, var de användbara t.ex. för att övervaka offentliga möten som arrangerades av vänsterorganisationerna, liksom för att skugga personer på diskotek och pubar. I regel bestod uppgiften i att med utgångspunkt i en mager bakgrundsinformation, ofta bara ett fotografi och en adress, omärkligt skugga övervakningsobjektet och sedan rapportera om vilka platser denne besökt och vilka personer som han träffat. Inget tyder på att spanarna användes för infiltrationsuppgifter, t.ex. genom att söka medlemskap i extremistorganisationer. Huvudskälet här till har uppgetts vara att detta skulle ha utsatt dem för stora risker.

Särskilt sektionerna ute i landet följde regelmässigt bössinsamlingar, offentliga möten och demonstrationer, vilket har förklarats med att befattningshavarna där inte hade så mycket annat att ägna sig åt.

Redan år 1969 trappades övervakningen av FNL-rörelsen ned och under 1970-talets första hälft minskades spaningsinsatserna mot flertalet av de vänsterextremistiska organisationerna. KFML(r) hårdbevakades emellertid fram till slutet av 1970-talet. Aktiviteter såsom möten, sommarläger, konferenser och demonstrationer tycks nästan genomgående ha varit föremål för polisiär uppmärksamhet.

Förtroliga meddelare

Säkerhetspolisen hade åtskilliga meddelare inom de vänsterextremistiska organisationerna eller med nära anknytning till medlemmar i dessa. De flesta av meddelarna torde av övertygelse ha gått med i den aktuella organisationen men senare av olika skäl velat dra sig ur eller hade redan hoppat av. Det förekom att polisen "vände" en person som var på väg ut ur en organisation, så att denne stan-

nade kvar och rapporterade. Däremot uppges säkerhetspolisen inte själv ha använt sig av infiltratörer mot dessa kretsar, vilket har förklarats med att ett avslöjande av en infiltratör skulle ha varit till större skada för polisen än värdet av den information man kunnat få fram genom en sådan åtgärd. De ofta förekommande splittringarna inom organisationerna ledde också till att polisen fick kontakt med personer som var villiga att berätta om motstående grupperingar. Inom säkerhetspolisen var man medveten om risken för att utsättas för en provokation, i den mån som man utnyttjade meddelare som fanns kvar inom en organisation. Det var dock, enligt vad avdelningschefen Hjälmsroth förklarade vid ett internt möte, en risk som man fick ta, även om ett sådant bakslag under en tid försvårade polisens arbete.⁷³

En meddelare inom FNL-rörelsen tillställde säkerhetspolisen stora mängder handlingar från 1970 och 1971 års kongresser och även i stor omfattning kopior eller avskrifter av interna handlingar från KFML. Under 1970-talet hade säkerhetspolisen också tillgång till åtminstone två meddelare, som var medlemmar i KFML(r), av vilka särskilt den ena tillhandahöll interna handlingar och lämnade initierade muntliga uppgifter rörande organisationen. Sannolikt fanns det under samma tid en meddelare inom eller nära RMF/KAF, som under en följd av år mot betalning lämnade förtroliga uppgifter om personer och verksamhet inom organisationen samt tillställde säkerhetspolisen stencilerade förbundshandlingar.

En meddelare rapporterade under 1970-talet till en av säkerhetspolisens lokala sektioner bl.a. att KFML(r) bedrev vapenövningar, hade vapenlager och upprätthöll kontakter med olika terroristgrupper. Sektionen ansåg att meddelaren, vars ställning i förhållande till KFML(r) är svår att bedöma, var mycket värdefull. Säkerhetspolisen centralt förhöll sig dock alltmer skeptisk till rapporternas tillförlitlighet och i slutet av decenniet avvecklades meddelaren.

Ytterligare en meddelare, verksam i norra Sverige, försåg säkerhetspolisen med uppgifter om SKP och KFML(r), bl.a. originalhandlingar. Mannen hade i samband med att han år 1973 varit häktad erbjudit polisen sina tjänster och ett samarbete hade etablerats. Meddelaren vände sig år 1975 till en veckotidning och uppgav att han mot betalning överlämnat uppgifter till säkerhetspolisen, uppgifter som han kommit över genom inbrott vid ett femtiotal tillfällen. Det är oklart huruvida säkerhetspolisen varit medveten om att han begått brott för att få tillgång till informationen.

⁷³ Protokoll 9.12.1977 från regionkonferens för Östra och Bergslagens regioner 19-21.9.1977, 5:720/6, vol. 10, SÄPO:s arkiv

Säkerhetspolisens samarbete med IB rörande infiltration av bl.a. vissa vänsterextremistiska organisationer i Göteborg behandlas i avsnitt 9.2.

Säkerhetspolisen hade också en kontakt inom eller i kretsen kring Värnpliktsvägrarnas Centralorganisation som då och då lämnade material om organisationen liksom troligen inom SFSF. Även inom de nazistiska rörelserna hade säkerhetspolisen förtroliga meddelare, som lämnade mer eller mindre trovärdiga uppgifter.

Självfallet fanns det också personer som lämnade uppgifter till säkerhetspolisen om ytterlighetsorganisationerna och deras medlemmar utan att själva vara knutna till dessa rörelser. Det kunde t.ex. vara personal- och säkerhetschefer vid företag runt om i landet som rapporterade om vänsterextremister, vilka bedrev propaganda och annan verksamhet vid företaget. Även socialdemokratiska fackföreningsmän hörde till rapportörerna. Men troligen som en följd av avslöjandena av IB-affären år 1973 och av den s.k. sjukhusspionnen i Göteborg år 1975 blev sådana fackföreningsmän betydligt mer återhållsamma med att lämna uppgifter om sina arbetskamrater. Inom säkerhetspolisen var man angelägen om att återknyta dessa kontakter.⁷⁴

En posttjänsteman lämnade uppgifter till säkerhetspolisen om såväl vänster- som högerextremistiska organisationer. Meddelaren hade tillgång bl.a. till de handlingar som organisationerna skickade in till Postverket för att verifiera namnbyten eller ändringar av firmatecknare. Säkerhetspolisen fick därigenom del av föreningsprotokoll med uppgifter om vem som var kassör eller ordförande i en viss förening. En annan posttjänsteman uppmärksammade år 1967 att en ledande nazist postade en mängd försändelser till olika personer i Sverige. Tjänstemannen antecknade adresserna och överlämnade materialet till säkerhetspolisens regionala sektion.

Information rörande EAP fick säkerhetspolisen främst från en person som, utan att själv vara engagerad i organisationen, inhämtade uppgifter om denna bl.a. genom deltagande i sammankomster, studium av tryckt material och yttre spaning.⁷⁵

Säkerhetspolisen uppges som regel inte ha betalat informatörerna annat än för utlägg, eftersom man bedömde att en person som inte begärde ersättning för sina tjänster var mer pålitlig. Det hände dock att man i efterhand belönade någon som gjort en insats med ”en liten slant”. Särskilt i fråga om uppgiftslämnare som var verk-

⁷⁴ Protokoll 9.5.1980 från arbetsmöte 25.3.1980 rörande uppföljning av politiska ytterlighetsgrupper, 5:720/6, vol. 14:101, SÄPO:s arkiv.

⁷⁵ RPS/Säk bedrev också själv under åren 1975 och 1976 övervakning av torgmöten m.m.

samma inom en ytterlighetsorganisation eller stod i begrepp att lämna en sådan var principen att någon ersättning inte skulle utgå. Lokalt förekom det dock att det gjordes avsteg från denna princip.⁷⁶

Telefonkontroll

Telefonkontroll, i regel i kombination med spaning, fortsatte att vara den viktigaste och mest värdefulla inhämtningsmetoden. Den kom under den aktuella perioden främst att riktas mot personer inom den revolutionära vänstern. Telefonkontroll bedömdes som en av de säkraste källorna, eftersom uppgifterna inte förmedlades av någon mellanhand. Samtidigt var man inom säkerhetspolisen medveten om att uppgifterna måste bedömas med försiktighet. Ett skäl till detta var att många av de övervakade misstänkte att de var utsatta för avlyssning och därför försökte dölja centrala uppgifter eller vilseleda polisen. Medlemmarna i DFFG hade således redan år 1966 uppmanats att iaktta viss återhållsamhet vid telefonsamtal, eftersom det kunde vara ”tre på tråden”. Ofta brast det dock i ”signaldisciplinen”.

Telefonkontrollen mot vänsterextremister grundades i regel på misstanke om förberedelse till uppror eller sabotage. Enligt säkerhetspolisens bedömning skulle personerna i fråga inte iscensätta sådan brottslighet under fredsförhållanden, men de misstänktes för att förbereda detta slags kriminalitet inför beredskapstillstånd och krig. I regel inleddes förundersökning med telefonkontroll mot någon ledande person i en revolutionär organisation. Härigenom blev det möjligt att kartlägga dennes nätverk av kontakter, vilket ansågs som viktigt, eftersom ”en person gör inte ensam revolution”. I och för sig hade det, enligt den uppfattning som ett par chefer för säkerhetspolisens operativa verksamhet gett uttryck för, funnits rättsliga förutsättningar för att begära telefonkontroll beträffande samtliga personer inom ett sådant nätverk, men genom att tillvarata överskottsinformation från avlyssningen kunde detta undvaras. Telefonkontroll var nämligen en mycket resurskrävande metod och utnyttjades därför högst selektivt.

I januari 1968 inleddes förundersökning mot tre ledande FNL-aktivister i Stockholm, varav två även tillhörde KFML:s ledning,

⁷⁶ Protokoll 9.12.1977 från regionkonferens för Östra och Bergslagens regioner 19-21.9.1977, 5:720/6, vol. 10, och rapport 19.10.1973?, 15:4/6a, vol. 6:227, SÄPO:s arkiv. Se även Dennis Töllborg: Svartlistning, 1979, s. 46.

med anledning av misstanke om att de tog aktiv del ”i ett pågående förberedelsearbete i samhällsomstörtande syfte, som bedömdes bedrivas inom de extremistiska kommunistiska organisationerna Kommunistiska förbundet och De förenade FNL-grupperna”. De misstänktes också för att ”göra sig skyldiga till samarbete med representanter för främmande makt här i landet och därvid även tagande av utländskt understöd”. Förundersökningen utvidgades sedermera till att omfatta ytterligare några ledande personer inom KFML. Inom ramen för denna förundersökning gav Stockholms rådhusrätt tillstånd till telefonkontroll, förutom av de misstänkta bostadstelefoner, av telefonabonnemang hos Bokhandeln Oktober på Kungsgatan/Holländargatan (januari 1968 – juni 1975), hos det lokala FNL-kontoret på Pålsundsgatan (januari 1968 – april 1972), i FNL-lokalerna på Dalagatan (december 1969 – juli 1970), på Hagagatan (juli 1970 – januari 1971) och på Barrstigen i Bromma (januari 1968 – januari 1970), hos Kafé Marx på Kungsgatan (två abonnemang, varav ett användes av VUF; augusti 1968 – maj 1970), hos KFML:s förbundsexpedition på Tångvägen i Hägersten (januari - maj 1971), hos DFFG:s förbunds kontor på S:t Eriksgatan (maj 1971 – december 1972) samt hos SKP:s partiexpedition på Nybrogatan (augusti 1973 – juli 1975). I juni 1975 uppgav SKP:s tidning Gnistan, efter tips från en anställd vid Televerket, att partiets telefoner i Stockholm var avlyssnade, varefter telefonkontrollen avslutades.

I januari 1977 gav Stockholms tingsrätt tillstånd till telefonkontroll mot en person aktiv inom SKP med anledning av misstanke om olovlig underrättelseverksamhet. Inom ramen för denna förundersökning avlyssnades ett abonnemang vid SKP:s partikansli, som var gemensamt för partisekretariatet, under tiden augusti 1977 till december 1978.

Inga åtal följde. Avlyssningens värde torde främst ha legat i all den information som säkerhetspolisen fick om möten, demonstrationer, tendenser inom verksamheten, inre motsättningar, organisatoriska grunddata och inte minst personuppgifter. I den mån uppgifter om privatlivet sparades, tycks det regelmässigt ha ansetts motiverat av saksakal, t.ex. att en separation föranletts av ideologiska motsättningar.

Den mycket omfattande överskottsinformation som telefonkontrollen mot DFFG och KFML/SKP resulterade i samlades i några fiktiva meddelarakter, varav en gallrades helt år 1982. Men uppgifterna togs också in i sakakter rörande DFFG, KFML och Clarté liksom i ett stort antal personakter som avsåg FNL-aktivister och

KFML:are. Det kunde exempelvis röra sig om beställningar av Gnistan. Rapporter kunde också delges berörda sektioner ute i landet. Avlyssningen åren 1977-78 gav ett rikt flöde av information om SKP:s organisation och verksamhet och det finns också i detta fall fog för uppfattningen att det var partiet snarare än den misstänkte som var föremål för telefonkontroll.

Under åren 1972-75 var några framträdande KFML(r):are i Stockholm föremål för förundersökningar på grund av misstankar om förberedelse till uppror. I samband härmed gav Stockholms tingsrätt tillstånd till telefonkontroll förutom av de misstänkta bostadstelefoner även av abonnemang hos bokhandeln Röda Stjärnan på Verkstadsgatan (maj 1972 – juli 1975) och KFML(r):s expedition på Allhelgonagatan (augusti 1973 – mars 1975). Också överskottsinformation från dessa avlyssningar, t.ex. uppgifter om organisation, propaganda, möten och studiecirklar, samlades i en fiktiv meddelarakt.

I samband med andra förundersökningar beviljade Stockholms tingsrätt under senare delen av 1970-talet tillstånd till telefonkontroll av ett antal personer, innefattande rätt att avlyssna abonnemang hos den anarkistiska organisationen Frihetligt Forum (augusti 1978 – mars 1979), Föreningen Unga Filosofer (oktober 1978 – mars 1979), personer aktiva inom KRUM (oktober 1976 – årsskiftet 1978/79) och Bildbyrå Saftra, som bl.a. levererade material till FiB/Kulturfront (juni – november 1979). I samtliga fall tillvaratog säkerhetspolisen överskottsinformation i särskilda fiktiva meddelarakt.

Göteborgs rådhusrätt beviljade fr.o.m. årsskiftet 1966/67 telefonkontroll mot en funktionär inom VPK på grund av skälig misstanke om spioneri. Enligt säkerhetspolisens PM var det ”uppenbart” att han ”övertagit de utländska förbindelser som tidigare åvillat” den befattningshavare som tidigare varit föremål för telefonkontroll från år 1960. Tillståndet avsåg bl.a. fortsatt avlyssning av ett abonnemang tillhörande DU, fr.o.m. år 1967 VUF, i Göteborg. Härigenom fick man ”gratis koll” på andra partimedlemmar. Denna avlyssning pågick med visst avbrott till oktober 1968. En annan partiarbetare var på grund av misstanke om samma brott föremål för telefonkontroll under två år med början i mars 1967. Förutom hemtelefonen avsåg tillståndet bl.a. Arbetartidningen och Göteborgs Kommunistiska Arbetarkommun.

Också stora delar av den extremistiska vänstern i Göteborg kom i slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet att bli föremål för avlyssning. Denna avlyssning grundades inledningsvis på misstan-

kar mot en ledande Göteborgskommunist för spioneri. Förundersökningen mot denne inleddes år 1967 och kom sedermera att omfatta även två framträdande FNL-aktivister och ytterligare en ledande Göteborgskommunist. Inom ramen för denna förundersökning, som lades ned i december 1972, gav Göteborgs tingsrätt tillstånd till telefonkontroll, förutom av de misstänkta bostadstelefoner, av abonnemang hos Danelius' bokhandel (november 1967 – december 1972), hos KFML (januari 1968 – juli 1970), hos den lokala FNL-gruppens expeditionslokal på Skolgatan (senare Brunnsgatan; april 1968 – juli 1971), hos DFFG:s kontor på Husargatan (augusti 1968 – april 1972), Göteborgs Clartésektion (maj 1969 – december 1971) och tidningen Gnistans redaktionslokal på Nordostpassagen (juli 1970 – december 1971). Några av de misstänkta anslöt sig vid splittringen av KFML till KFML(r), vilket motiverade att tillstånd till telefonkontroll lämnades även beträffande abonnemang hos KFML(r)s tidning Proletären (mars – december 1971) och hos Bokhandeln Röda Stjärnan (december 1970 – december 1971). Som mest var med anledning av misstankarna mot den huvudmisstänkte elva abonnemang föremål för telefonkontroll.

I januari 1972 hade en av de misstänkta, en ledande KFML(r):are, i den nyssnämnda förundersökningen brutits ut ur denna och en separat förundersökning inletts mot denne med anledning av misstanke om förberedelse till uppror. Denna förundersökning utgjorde ramen för en omfattande telefonkontroll riktad mot KFML(r) och därtill anslutna organisationer. Förutom för vissa bostadstelefoner⁷⁷ gavs tillstånd till avlyssning av abonnemang hos KFML(r)s expedition på Allhelgonagatan i Stockholm (december 1971 – oktober 1975), KFML(r)s förbundslokal (februari 1972 – oktober 1975), Göteborgs Clartésektion/Sveriges Kommunistiska Studentförbund (ml) (december 1971 – april 1975), Bokhandeln Röda Stjärnan (maj 1973 – januari 1974), Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund (ml) (september 1972 – oktober 1975), Ungkommunistens redaktion (augusti 1973 – januari 1974), Proletärens redaktion (december 1971 – oktober 1975) och parti-tryckeriet HS-Offset (april – oktober 1975), samtliga med adress Fjärde Långgatan 8 B, samt FNL-kontoret på Skolgatan (december 1971 – september 1972). Sedan, som nämnts, uppgifter rörande telefonavlyssning av SKP och KFML(r) förekommit i pressen som-

⁷⁷ Det gällde även i några fall personer som i vart fall i formell mening inte var misstänkta för brott, men som i hemmet utförde vissa uppdrag för förbundets räkning och vars telefoner enligt åklagaren kunde komma att användas av den misstänkte; Göteborgs tingsrätt akt H 5/1971.

maren 1975 monterades avlyssningsutrustningen ned av säkerhetsskäl och avlyssningen torde, möjligen med något undantag, inte ha återupptagits inom ramen för denna förundersökning.⁷⁸

Överskottsinformation från telefonkontrollen av personer med anknytning till KFML och KFML(r) i Göteborg samlades i en fiktiv meddelarakart. Till denna fördes uppgifter om Danelius' bokhandel, KFML och FNL-gruppen i Göteborg, Gnistans redaktion och tidningen Klasskampen och, så småningom, uppgifter om KFML(r) och särskilt dess kontakter med personer i Stockholm.

Syftet med telefonkontrollen torde inte i första hand ha varit att få till stånd bindande bevis mot den misstänkte. En tidigare säkerhetspolis i Göteborg har således för kommissionen uppgett att, för det fall den misstänkte åtalades och dömdes, det fanns risk för att KFML(r) skulle gå under jorden. Detta vore värre än att ha en öppet verkande organisation som kunde övervakas. Sedan telefonkontrollen upphört konstaterade Göteborgssektionen att "en ytterst värdefull informationskälla" om partiets omstörtande verksamhet därmed försvunnit.

Även senare förekom telefonkontroll mot en person med anknytning till KFML(r) i Göteborg med anledning av misstankar om förberedelse alternativt stämpling till allmänfarlig ödeläggelse. Inom ramen för denna förundersökning gavs tillstånd till telefonkontroll beträffande bl.a. telefoner hos redaktionerna för tidningarna Klasskampen och Proletären (i båda fallen under tiden november 1976 – maj 1981).

På motsvarande sätt beviljade rådhusrätten i Luleå åren 1969-73 med vissa avbrott telefonkontroll mot ett par kända kommunister på grund av misstänkt spioneri, vilket medförde att Norrskensflammans redaktionstelefoner kunde avlyssnas.⁷⁹

Under år 1975 insattes med domstols tillstånd telefonkontroll mot en ledande nazist med anledning av misstankar om förberedelse till allmänfarlig ödeläggelse och förberedelse till uppror. Något åtal kom dock inte till stånd.

Telefonkontroll kunde användas som ett komplement till spaning och förtroliga meddelare. Från år 1974 finns det ett exempel på att behovet av kontroll av en meddelares uppgifter liksom av en "närmare inblick" i vad som skedde inom ett visst område föran-

⁷⁸ Det förefaller som om KFML(r):s förbundsexpedition var avlyssnad i oktober och november 1975.

⁷⁹ Luleå tingsrätt står för det enda fall som kommissionen påträffat där en framställning om telefonkontroll avslagits och då med motiveringen att den förebragta utredningen inte gav tillräckligt stöd för skäligen brottsmisstanke; Å 9/72, Luleå tingsrätts arkiv.

ledde kontrasubversionsroteln att med byråchefens godkännande föreslå den berörda sektionen att begära telefonkontroll av ett lämpligt "objekt". Någon direkt brottsmisstanke som skulle kunna motivera en telefonkontroll tycks alltså inte ha funnits. Åklagaren ställde sig emellertid avvisande till förslaget, varför det inte kom att genomföras.

Telefonkontroll mot öststatsbeskickningar och andra utländska objekt gav fortsatt upplysningar också om svenska medborgare och organisationer som hade kontakter med befattningshavare där. Vis-sa sympatisörer med den revolutionära vänstern var också föremål för telefonavlyssning på grund av förbindelser med utländska medborgare och organisationer som kunde bedömas ha terroristan-knytning. I dessa fall avlyssnades inte parti- och redaktionslokaler.

Telefonkontrollen avbröts i regel på begäran av säkerhetspolisen, ofta med hänvisning till att den inte tillförde utredningen något nytt eller på grund av att den misstänkte flyttat. Undantagsvis var det åklagaren som, möjligen efter underhandskontakter med dom-stolen, beslöt att inte begära fortsatt tillstånd till telefonkontroll.

Buggning och andra former av teknisk avlyssning

Som nämnts har säkerhetspoliser vid förhör till kommissionen uppgett att det under 1960-talet förekommit enstaka fall då bugg-ningsoperationer riktats mot svenska medborgare.

Ett sådant fall torde avse Värmlands kommunistiska partidi-strikts årskonferens i Folkets Hus i Karlstad den 16 och 17 april 1966. Säkerhetspolisens rapport från denna konferens innehåller ordagranna citat av många anföranden och en polisman har inför kommissionen uppgett att han vid ett tillfälle någon gång under åren 1962-67 deltagit i en buggningsoperation mot en samman-komst med kommunister i Karlstad, varvid en minisändare installe-rats på vinden till den avlyssnade lokalen.

En större operation riktades mot FNL-rörelsens kontor på Pål-sundsgatan i Stockholm. Inom ramen för en förundersökning mot några ledande personer inom FNL-rörelsen och SKP hade Stock-holms rådhusrätt, som tidigare redovisats, gett tillstånd till telefon-kontroll mot ett abonnemang i lokalen. Någon gång under åren 1968-69 monterade säkerhetspolisen in mikrofoner i väggen i en angränsande lägenhet där också en bandspelare placerades. Mikro-fonerna var, enligt vad som uppgetts till kommissionen, troligen in-stallerade under något år, men själva buggningen skall inte ha varit

omfattande. Kvaliteten på bandupptagningarna skall ha varit så dålig att några bandutskrifter sannolikt inte gjordes. Frågan om att sätta in buggning mot FNL-kontoret togs upp med Vinge. Denne har för kommissionen förklarat att han inte minns hur han reagerade eller huruvida någon buggning kom till stånd.

Vidare buggades KFML:s kongress den 4-6 januari 1969 som hölls i Göteborgs stads samlingslokal vid Ärlegatan. Säkerhetspolisens Göteborgssektion hade hyrt lokalen föregående dag, varvid personal från Stockholm installerat mikrofoner. Operationen, som av allt att döma sanktionerats av byråchefen Frånstedt, resulterade i en omfattande rapport och betraktades av säkerhetspolisen som mycket lyckad.⁸⁰

Sannolikt buggade säkerhetspolisen även DFFG:s kongress i Folkets Hus i Uppsala midsommarhelgen 1969. I säkerhetspolisens rapport från kongressen finns bl.a. refererat av inledningsanförande och debatter. Och en säkerhetspolis har för kommissionen berättat om sin medverkan i en buggningsoperation riktad mot en kongress i Uppsala en väldigt varm helg, en operation som beordrats av chefen för kommunistroteln. Genom en anställd vid Folkets Hus fick polisen i förväg tillgång till lokalen för att installera mikrofoner.

Därefter har, såvitt framkommit, inget fall av buggning i gängse mening skett inom säkerhetspolisens författningsskyddande verksamhet. Till buggning torde emellertid också kunna hänföras avlyssning av vanliga samtal i samband med telefonkontroll. Vid telefonkontroll startar inspelningen så snart luren till den avlyssnade apparaten lyfts. Det är alltså möjligt för säkerhetspolisen att avlyssna samtal i den lokal där telefonen är installerad medan en uppringande väntar på svar eller om någon försummat att lägga på luren ordentligt. Ett sådant fall, där säkerhetspolisen noterade samtalet, är känt från början av 1970-talet i samband med att tillstånd meddelats för telefonkontroll av en vänsterextremist.

Genom FRA:s fjärrspaning erhöll säkerhetspolisen under 1960- och 70-talen vissa uppgifter om FNL-rörelsens och den revolutionära vänsterns kontakter med utlandet.

Samarbete med andra myndigheter

Självfallet samarbetade säkerhetspolisen även under denna period flitigt med andra myndigheter, särskilt den öppna polisen. Exempelvis kan nämnas att det vid förundersökningar mot högerextre-

⁸⁰ Frånstedt har inför kommissionen förnekat kännedom om denna buggningsoperation.

mister genom förhör och husrannsakingar kunde framkomma värdefull information.

Andra former av inhämtning

Det finns åtskilliga exempel på att handlingar och adressböcker som påträffats i samband med husrannsakan för brott av något slag bedömts vara av intresse för säkerhetspolisen. I sådana fall kunde handlingarna skrivas av eller kopieras och överlämnas dit. Exempelvis inlämnades hösten 1972 en stulen portfölj till säkerhetspolisens sektion i Göteborg. Innehållet hade anknytning till KFML(r) och handlingarna kopierades. Och när en stulen bil våren 1973 återfanns visade det sig att däri förvarades propaganda och en del interna handlingar rörande KFML(r), varvid materialet kopierades.

7.2.3 Samarbete med utländska tjänster

Efter tillkomsten av RPS:s säkerhetsavdelning var det avdelningschefen som ytterst svarade för kontakterna med Danmark och Norge. Samarbetet med Finland liksom med icke nordiska västländer sköttes däremot av chefen för den operativa byrån. I stor utsträckning gick dock kontakterna med den finländska skyddspolisen via Luleåsektionen. Denna sektion samarbetade även med den norska säkerhetspolisen. Det gjorde i viss mån även Göteborgssektionen som också hade kontakt med dansk säkerhetspolis.⁸¹ Det nordiska informationsutbytet på författningsskyddets område fortsatte inledningsvis enligt samma mönster som tidigare, dock med den skillnaden att det inte längre var de traditionella kommunistpartierna som främst var av intresse.

I stället var det huvudsakligen de maoistiska och trotskistiska organisationernas verksamhet som uppmärksammades. Säkerhetspolisen lämnade på begäran uppgifter om främst ledande svenska "kineskommunister", någon gång med signalement i syfte att möjliggöra spaning mot vederbörande i samband med resa till ett annat nordiskt land. Man delade information om resor till t.ex. Albanien och Kuba och utbytte erfarenheter av t.ex. "politisk militärtjänstgöring" och misstänkta militära sabotage. Efter hand kom terroristfrågor att stå för en ökande andel av informationsutbytet. Kontak-

⁸¹ Däremot har det förnekats att Malmösektionen under 1970-talet samarbetade med sina danska kolleger rörande partipolitisk extremism

ter mellan misstänkta terrorister och nordiska medborgare med extrema vänstersympatier uppmärksammades. Man informerade också varandra om den offentliga kritik som riktades mot säkerhetstjänsterna. Vid sidan av korrespondensen fortsatte de personliga kontakterna mellan säkerhetspoliser, bl.a. vid kommissariemöten.⁸² Under 1970-talet blev det vanligare med sektorsvisa möten, t.ex. rörande internationell terrorism.⁸³

Sedan P G Vinge tillträtt som chef för säkerhetspolisen förändrades inställningen till internationellt samarbete och direkt eller indirekt inleddes ett samarbete med flera västländer.⁸⁴ Beslut om inledandet av sådana kontakter fattades självständigt av avdelningschefen eller av den byråchef som svarade för utlandssamarbetet. Från sommaren 1977 deltog säkerhetspolisen i det internationella samarbetet mot terrorism, som innefattade utväxling av upplysningar rörande arabisk terrorism (Kilowattnätet) och icke-arabisk terrorism (Megatonnätet, även benämnt Watt). Detta samarbete hade upprättats redan i början av 1970-talet och omfattade år 1977 ett femtontal västländer.⁸⁵

Samlingsakterna rörande det internationella samarbetet är gallrade för tiden fram till år 1982, varför det är svårt att få en bild av samarbetets omfattning och inriktning. Enligt uppgift av Olof Frånstedt som fram till år 1978 svarade för samarbetet lämnades inte uppgifter ut om svenska medborgare, en policy som godtogs av de utländska samarbetspartnerna. Däremot mottog säkerhetspolisen uppgifter om svenska medborgare från de samarbetande tjänsterna. Frånstedts efterträdare Per-Göran Näss har förklarat att han inte kan minnas att det förekom något samarbete med icke-nordiska tjänster såvitt avsåg kontrasubversion. Kommissionen har emellertid kunnat konstatera ett par fall under 1970-talet då säker-

⁸² T.ex. H 84/66, 26.10.1966, referat från nordiskt kommissariemöte i Köpenhamn vid vilket diskuterades bl.a. "fjärde internationalens" verksamhet, insamlingar till "Vietcong" och "kartoteksdebatten", F 2B, vol. 9,

B 34/71, 6.4.1971, inbjudan till nordiskt kommissariemöte i Oslo vid vilket skulle diskuteras bl.a. "Kommunistiskt inflytande i massmedierna: press, publikationer, TV, radio och film i Norden", F 1C, vol. 5, SD 21/74, 22.7.1974, protokoll från nordiskt kommissariemöte i Köpenhamn 18-19.6.1974, varvid diskuterades bl.a. samarbete mellan arabiska terroristorganisationer å ena sidan och vänster- och högerextremistiska grupper i Norden å den andra, F 2C, vol. 9, samt odaterade program för nordiska kommissariemöten dels 1-2.6.1977 vid vilket skulle diskuteras bl.a. vänsterextremistisk verksamhet och terror, dels 5-6.6.1980 vid vilket skulle diskuteras bl.a. internationell kommunism och subversion och dels 20-21.8.1981 vid vilket skulle diskuteras bl.a. internationella kommunistiska frontorganisationer samt nynazismen, F 5, vol. 1, SÄPO:s arkiv

⁸³ Bergh och Eriksen: a.a., del 2, s. 517

⁸⁴ Thede Palms dagbok 10.7.1964, KrA

⁸⁵ Jfr Bergh och Eriksen a.a. del 2, s. 443

hetspolisen med all sannolikhet lämnade ut uppgifter om några ledande vänsterextremister till europeiska samarbetspartner.

I detta sammanhang finns det anledning att beröra uppgifter som förekommit inom säkerhetspolisen om att en mikrofilmskopia av flexoremsorna till centralregistret skulle ha överlämnats till en svensk ambassad utomlands eller till en utländsk säkerhetstjänst. Det står klart att flexoregistret på order av Vinge fotograferades under senare delen av 1960-talet, sannolikt år 1966. Anledningen härtill var enligt Frånstedt att de gemensamma stabsplatserna för civil- och militärbefälhavarna i Övre Norrland, Öst och Syd i ett krisläge skulle kunna ges tillgång till varsin kopia. Fotograferingen företogs på kvällstid för att inte störa det ordinarie arbetet. Enligt rykten skulle fem kopior av filmerna ha framställts. Holmér har uppgett att han, då en befattningshavare berättade för honom om kopiorna, lyckades spåra fyra av dessa kopior och lät förstöra dem. Han säger sig misstänka att den femte kopian skulle ha överlämnats till CIA. Såväl Vinge som Frånstedt har bestämt förnekat att någon kopia skulle ha lämnats till främmande makt eller för förvaring hos svensk ambassad utomlands. Sven-Åke Hjälmarth har förklarat att också han hört ett ”diffust rykte” om att en kopia av en mikrofilm av flexoregistret skulle ha överlämnats till främmande makt. Han uppfattade inte uppgiften som seriös utan som ett utslag av den rivalitet som fanns inom avdelningen.

Vissa uppgifter tyder på att det förekom ytterligare en fotografering av registret något eller några år senare i samband med att centralregistret lades över på data och att vid detta tillfälle fotografering skedde med två kameror, varav en för mikrofiche. En av de befattningshavare som deltog i arbetet har uppgett att avsikten sades vara att framställa en säkerhetskopia av registret att ha till hands, om detta kom till skada vid brand eller sabotage. Denne befattningshavare har också gjort gällande att en av hans medarbetare senare sagt sig ha sett en kopia av filmerna hos FBI omkring år 1990, ett påstående som den sistnämnde bestämt förnekat.

Kommissionen anser sig inte kunna dra några säkra slutsatser i frågan om en mikrofilmskopia av registret förts utomlands. Några skriftliga belägg som skulle tyda på att så varit fallet har emellertid inte påträffats. Tvärtom har i en gallringspromemoria från år 1972 angetts att samtliga fotografier av flexoregistret förstörts.⁸⁶

⁸⁶ PM ang. förstöring av beredskapsregistret 18.5.1972, Ö V, vol. 1, SÄPO:s arkiv

7.2.4 Bearbetning och registrering

I bearbetningen ingick att utarbeta sammanställningar och hotbildsanalyser rörande ytterlighetsorganisationerna. Som exempel härpå kan nämnas en tämligen omfattande sammanställning för säkerhetspolisens interna bruk om de nazistiska och högerextremistiska organisationerna som gavs ut år 1966. Sammanställningen innehöll uppgifter om organisationerna och om ledande personer inom respektive rörelse på central och lokal nivå.

I början av 1970-talet upprättades mallar för regionernas kvartalsrapporter rörande ytterlighetsorganisationerna. Dessa ger en uppfattning om vad säkerhetspolisen önskade klarlägga. Som exempel på rubriker kan nämnas "Ekonomi och affärsverksamhet", "Studieverksamhet", "Anställda i offentlig tjänst" (med underrubrikerna "Massmedier" och "Myndigheter"), "Internationella kontakter", "Propaganda" (med bl.a. följande underrubriker: "Försäljningar av tidningar" och "Offentliga möten och demonstrationer") och "Aktioner" (med bl.a. underrubrikerna "Facklig verksamhet, vilda strejker, celler/grupper på arbetsplatser", "Verksamhet bland värnpliktiga, celler/grupper vid förband" och "Våld i samband med demonstration/ockupation".⁸⁷

En viktig del av bearbetningen utgjordes av registerföringen. I övrigt skall enligt uppgift bearbetningen ha försummats, eftersom de operativa uppgifterna prioriterades.

Registreringsbestämmelser

Den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären

Den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären framhöll i sitt slutbetänkande att säkerhetspolisens register hade den dubbla funktionen att vara till hjälp vid säkerhetspolisens egen verksamhet för att uppdaga och förhindra brott mot rikets säkerhet och att tillhandagå myndigheter med behövliga uppgifter i samband med personalkontroll. Enligt nämnden skulle det vara ytterst vanskligt att lämna några direktiv om vilka uppgifter som fick föras in i registret.

⁸⁷ Se t.ex. Kvartalsrapport för Stockholms stad och län första kvartalet 1974, 15:4/5a, vol. 21:73, SÄPO:s arkiv. I december 1974 påminde ledningen för RPS/Säk att dessa mallar måste följas, protokoll 8.1.1975 från arbetsmöte rörande uppföljningen av de politiska ytterlighetspartiernas verksamhet m.m. 10-12.12.1974, 5:720/6, vol. 6:50, SÄPO:s arkiv

Framgången vid spaning mot säkerhetshotande verksamhet kunde nämligen ha sin grund i noteringar, som från början var dåligt underbyggda eller förefallit vara av ringa vikt, men som fick värde då de i en förändrad situation ställdes samman med andra uppgifter.

Det var enligt den parlamentariska nämnden också nödvändigt att ta hänsyn till att den internationella underrättelseverksamheten skiftade mål och medel, varför det kunde vara förhastat att upphöra med registreringen av en viss riskfaktor. Om denna riskfaktor senare åter blev intressant, kunde de luckor som uppstått i registreringen under mellantiden vålla olägenheter. Exempel på detta fanns enligt nämndens mening och den pekade på att man vid tiden för nämndens arbete i slutet av 1960-talet, i motsats till på 1930-talet, kunde anse det tämligen ointressant att registrera nazister och andra fascistiska ytterlighetselement, men att det inte kunde uteslutas att bedömningen kunde bli en annan i en framtid. Det moderna samhällets sårbarhet gjorde dessutom att även en liten grupp fanatiker kunde vålla oerhörda skador.

Vidare ansåg den parlamentariska nämnden att personalkontrollen skulle bli mer tillförlitlig, om säkerhetspolisen hade möjlighet att utan inskränkningar registrera alla omständigheter som bedömdes kunna bidra till att skapa en säkerhetsrisk. Att medarbetare kunde lita på varandras lojalitet var viktigt för det förtroendefulla samarbetet inom försvaret, förvaltning och försvarsindustri.

Den parlamentariska nämnden tog också upp frågan om s.k. *åsiktsregistrering*. Utgångspunkten för all bedömning av politiska ytterlighetsriktningar måste enligt nämnden vara en prövning av om deras anhängare kunde antas utgöra ett hot mot vår medborgarfrihet och demokratiska samhällsordning. Denna prövning kunde inte inskränkas till att avse dessa ytterlighetsriktningars utåt tillkännagivna avsikter och program, utan måste inriktas på en mer djupgående bedömning av om de verkliga ambitionerna var eller kunde bli ett hot mot rikets säkerhet. Det var därvid nödvändigt att beakta att olika anhängare inom ett och samma ytterlighetsparti kunde ha olika långtgående syften. Sådana grupperingar och fraktioner kunde förekomma öppet eller fördolt. I allmänhet var det väl, enligt nämnden, så att många anhängare sympatiserade med partiets allmänna program men ändå var lojala mot samhällsordningen. Men det kunde finnas andra anhängare vars lojalitet i detta hänseende med fog kunde ifrågasättas. Förekomsten av politiskt betingade samhällsrisker inom en politisk grupp eller ett politiskt parti kunde leda till att uppmärksamhet måste ägnas åt gruppen eller partiet som helhet.

Enligt den parlamentariska nämndens mening hade man både i Sverige och utomlands erfarenhet av att kommunistisk aktivitet och inspiration förekommit i samband med spionageaffärer. Politiska sympatisörer spelade därvid också en betydelsefull roll. Det fanns också, tillade nämnden, mycket som tydde på att man från kommunistiskt håll medvetet försökte infiltrera polismyndigheter och andra myndigheter av särskild vikt för rikets säkerhet. Exempelvis hade skrivbiträdesbefattningar och liknande tjänster hos säkerhetspolisen sökts av personer med påvisbar kommunistanknytning. Bakom sådana systematiska infiltrationsförsök mot säkerhetstjänsten och försvaret måste enligt nämndens mening ligga avsikter som inte var förenliga med rikets intressen. Särskilt oroväckande fann nämnden detta vara med tanke på den skada illojala personer på vitala poster inom totalförsvaret kunde vålla för riket i en kritisk situation. Vad som hade framkommit talade enligt nämndens mening starkt för att den särskilda uppmärksamhet som ägnades de politiska ytterlighetsriktningarna borde bestå. Om man motsatte sig registrering, torde man ha att acceptera att det i en kritisk situation skulle komma att finnas kommunister eller fascister på flera viktiga poster inom totalförsvaret.

Den parlamentariska nämnden ansåg det inte påkallat med föreskrifter för säkerhetspolisens registreringar utöver vad som stadgades i lagen om polisregister, vare sig när det gällde anknytning till politiska ytterlighetspartier eller annars.

1969 års personalkontrollkungörelse och dess tillämpningsföreskrifter

I samband med att regeringen i början av 1968 offentliggjorde den parlamentariska nämndens betänkande utfärdades en kommuniqué som klargjorde att regeringen intog en mer restriktiv inställning än nämnden till registreringsfrågan. Grunden för registrering låg enligt statsministern inte i den politiska uppfattningen som sådan utan var och förblev risken för samhällsfientlig verksamhet. Uppgifter om medlemskap i ett ytterlighetsparti skulle inte registreras automatiskt utan endast då särskilda skäl förelåg. Den socialdemokratiska riksdagsgruppen ställde sig bakom regeringen i denna fråga. I juni 1969 beslutade regeringen om en personalkontrollkungörelse (1969:446) som trädde i kraft den 1 oktober samma år. Här-

igenom upphävdes såväl 1961 års personalkontrollbestämmelser som registreringsdirektiven i HA 30. I 2 § kungörelsen föreskrevs att anteckning i säkerhetspolisens register för hindrande och uppdragande av brott inte fick göras *enbart* av det skälet att någon genom tillhörighet till organisation eller på annat sätt hade gett uttryck för politisk uppfattning.

Hemlig tjänsteföreskrift 15

Med anledning av personalkontrollkungörelsen utfärdade RPS styrelse anvisningar om anteckningar i säkerhetspolisens register, Hemlig tjänsteföreskrift (HT)15, att gälla fr.o.m. den 1 oktober 1969. Innan föreskriften slutligt antogs av styrelsen hade ett utkast underställt justitieminister Herman Kling, som genom att teckna sin signatur på utkastet ansågs ha lämnat det utan erinran. Föreskriften var utformad som ett åliggande för föreståndarna för säkerhetspolisens olika sektioner att till avdelningen insända uppgifter om personer vilka dömts eller misstänktes för brott som angavs i 9 § kungörelsen⁸⁸ eller som genom sin verksamhet eller eljest kunde befaras delta i sådana handlingar. I föreskrifterna angavs att vid bedömningen av det sista ledet skulle beaktas sådana förhållanden som att en person

- 1 medverkar i rörelse som syftar till att undergräva det demokratiska statsskickets bestånd eller rikets ställning som oberoende stat,
- 2 har eller har haft förbindelse med främmande makt på sådant sätt att det kan sättas i samband med landsskadlig verksamhet,
- 3 i ledande ställning eller eljest aktivt bedriver för totalförsvaret väsentlig skadlig verksamhet,
- 4 tillhör utländsk revolutionär organisation eller går sådan organisations ärenden och i denna egenskap i riket utövar verksamhet som ej är förenlig med svenska säkerhetsintressen,
- 5 innehar anställning av betydelse för rikets säkerhet och som gjort sig känd för alkohol- eller narkotikamissbruk eller ådaga-

⁸⁸ Paragrafen hade följande lydelse: Beträffande den som innehar eller avses tillträda tjänst i skyddsklass 2 får rikspolisstyrelsen lämna ut uppgift ur säkerhetsavdelningens register om att han

1. dömts eller är misstänkt för brott som avses i 1 § lagen den 21 mars 1952 (98) med särskilda bestämmelser om tvångsmedel i vissa brottmål eller för brott som avses i 13 kap. 7 eller 8 § brottsbalken eller försök, förberedelse eller stämpling till sådant brott,
2. eljest dömts för eller är misstänkt för sådan handling eller försök eller förberedelse därtill som innefattar brott mot rikets säkerhet eller som är ägnad att undergräva det demokratiska samhällets bestånd eller rikets ställning som oberoende stat, eller
3. genom sin verksamhet eller eljest kan befaras vara beredd att delta i sådan handling som avses under 1 eller 2.

lagt sådana grova karaktärsfel att kravet på betryggande pålitlighet ej kan vara fyllt,
6 eller eljest företar eller företagit åtgärd som från säkerhetssynpunkt måste anses anmärkningsvärd.

Det ankom på chefen för registerroteln att slutligt avgöra om registrering av insända uppgifter skulle ske eller inte. Vid tveksamhet skulle frågan om registrering underställas avdelningschefen.

I förevarande sammanhang är det främst punkterna 1 och 3 som är av intresse. Bestämmelsen i punkt 1 tog naturligtvis sikte på ytterlighetsorganisationer på vänster- och högerkanten medan punkt 3 avsåg försvarsfientliga organisationer. Inom säkerhetspolisen ansåg man att frågan om hur bestämmelserna närmare skulle förstås blev en uppgift för Rikspolisstyrelsens parlamentariskt sammansatta styrelse att tolka.⁸⁹ Några sådana tolkningsbesked har emellertid inte påträffats.

Hemlig tjänsteföreskrift 16

Då Holmér den 1 juli 1970 efterträdde Vinge som chef för säkerhetsavdelningen såg han som en av sina första uppgifter att utarbeta nya tillämpningsföreskrifter. Rikspolisstyrelsens styrelse fastställde den 17 december 1970 de nya anvisningarna (HT 16) att gälla fr.o.m. den 1 januari 1971.

I anvisningarna framhölls att säkerhetspolisens register skulle tjäna såväl som ett spaningsregister som ett hjälpmedel för personalkontroll. Om registrering av personer på grund av politiskt engagemang anfördes, sedan ”förbudet mot åsiktsregistrering” i 2 § personalkontrollkungörelsen redovisats, följande.

Det är emellertid ett välkänt faktum att vissa politiska ytterlighetsriktningar företräder meningar som syftar till att omstörta det demokratiska samhället med våldsamma medel. Risken att medlem i eller sympatisör med sådan organisation är beredd att delta i samhällsfientlig verksamhet är uppenbar. Sådan person måste därför kontrolleras av säkerhetstjänsten. Grunden för registrering ligger dock inte i den politiska uppfattningen som sådan utan är och förblir risken för samhällsfientlig verksamhet. Styrelsen har fastställt vilka organisationer som nu kan bedömas företräda sådana samhällsfientliga meningsriktningar. Se bilaga 1.

⁸⁹ Protokoll från föreståndarmöte 4-7.11.1969, HSC 660/69, SÄPO:s arkiv

Det kan emellertid självfallet förekomma att en person kan vara medlem i eller sympatisör med sådan organisation utan att därför vara beredd att delta i samhällsfientlig verksamhet. Därrest detta står klart skall han inte registreras. Tilläggas må att en person tillhörande annat politiskt parti än de i bilaga 1 angivna självfallet kan ha sådan samhällsfarlig inställning att han bör registreras.

I bilaga 1 upptogs under fem rubriker ett tjugotal organisationer enligt följande.

A REVOLUTIONÄRA ORGANISATIONER

1 Kommunistiska Förbundet Marxist-leninisterna /KFML och KFML(r)/

Häri inbegripes de förenade FNL-grupperna (DFFG), dock endast i den mån dessa fungerar som rekryteringsbas för KFML.

2 Marxist-leninistiska kampförbundet (Stödorganisation för KFML)

3 Svenska Clartéförbundet

4 Studerande för ett demokratiskt samhälle (SDS)

5 PAX-VCO i Lund

B ANARKISTISKA ORGANISATIONER

1 Svenska Anarkistförbundet

2 Kommittén för lika lön

3 Anarkistfederationen i Sverige

4 Anarkisterna i Stockholm

C TROTSKISTISKA ORGANISATIONER

1 4:e internationalen

2 Bolsjevikgruppen

3 Fria Fackföreningsfolket (FFF)

4 Förbundet Kommunist

5 Kommunistiska Arbetsgruppen

6 Marxistiska Arbetsgruppen i Hägersten

7 Revolutionära Marxister

D NAZISTISKA ORGANISATIONER

1 Nordiska Rikspartiet

2 Frisinnade Unionspartiet/Nordisk Ungdom

3 Nysvenska rörelsen

E VÄRNPLIKTSVÄGRARORGANISATIONER

1 Motståndgruppen

Vidare framhölls om införandet av uppgifter i register följande.

Det är betydelsefullt att endast objektivt och sakligt grundade uppgifter antecknas i registret. Det måste emellertid samtidigt framhållas att det många gånger är nödvändigt att registrera även svaga misstankar. Ofta kan det vara fråga om obekräftade uppgifter från personer vilkas trovärdighet i allmänhet eller i det enskilda fallet inte kan bedömas.

Även dåligt underbyggda uppgifter eller uppgifter av ringa vikt kan vara betydelsefulla för spaningsarbetet och kan också registreras. När det gäller sådana uppgifter bör emellertid särskild försiktighet visas och all nödig hänsyn tas till medborgarnas personliga integritet.

Det angavs vidare att inte endast säkerhetspolisens centrala register utan även de lokala registren skulle omfattas av bestämmelserna. Dock förelåg inte hinder mot att utredningsmännen förde minnesanteckningar eller enklare kortregister. Sådana anteckningar var att anse som arbetsmaterial, vilket skulle förstöras så snart det inte längre behövdes. I själva registreringsfrågan innebar anvisningarna inte något nytt. Enligt uppgift skall Holmér också ha beslutat att personer under 15 år inte fick registreras.

Det är tveksamt om det radikala kårpartiet SDS i Lund och värnpliktsvägrarorganisationen Motståndgruppen allttjämt existerade vid tiden för anvisningarnas ikraftträdande. Inte heller den Fredspolitiska föreningen PAX bedrev vid denna tid någon särskilt omfattande verksamhet och i november 1971 offentliggjordes att föreningen upphört. Att de fyra anarkistiska organisationerna togs upp på listan, trots att de inte antagit handlingsprogram med omstörtande budskap, förklaras troligen av att anarkister kort dessförinnan varit aktuella i samband med en husockupation i Stockholm. På den trotskistiska sidan synes alla kända organisationer, varav flertalet tillkommit i slutet av 1960-talet, ha tagits upp på listan. En bidragande orsak härtill var att flera av de ledande personerna hade utländsk bakgrund. Om Kommunistiska Arbetsgruppen⁹⁰ och Marxistiska Arbetsgruppen i Hägersten är över huvud taget föga känt. Spänningar inom den svenska trotskismen ledde snart till för-

⁹⁰ En organisation med snarlikt namn var Kommunistiska Arbetsgrupperna (KAG) som existerade åren 1971 och 1972.

ändringar i floran av organisationer. Revolutionära marxister och Bolsjevikgruppen slog sig i januari 1971 samman till Revolutionära Marxisterna Förbund, som var den svenska sektionen av Fjärde Internationalen.⁹¹ Fria Fackföreningsfolket kom inte att bli föremål för någon mer omfattande övervakning innan organisationen upplöstes våren 1972. Förbundet Kommunist, som utgjorde en utbrytning ur Marxist-leninistiska kampförbundet, kom emellertid att bestå fram till årsskiftet 1981/82. Frisinnade unionspartiet var att beteckna som ett "enmansparti", om vilket det vid denna tid fanns mycket lite att rapportera. Partiet hade dock hållit enstaka möten och drivit en affischkampanj år 1971 och Nordisk ungdom hade samma år genomfört en propagandaturneé i Värmland och Dalarna.

Regeringens öppna föreskrifter den 22 september 1972

I mars 1972 avslöjades att säkerhetstjänsterna övervakat värnpliktskonferensen i Örebro. JO företog en omfattande utredning av detta och andra ärenden med anknytning till påstådd åsiktsregistrering. Genom JO:s beslut avslöjades existensen av (om än inte det fullständiga innehållet i) HT 16.⁹² JO fann att tjänsteföreskriften stod i god överensstämmelse med föreskrifterna i personalkontrollkungörelsen och att påståendena om politisk åsiktsregistrering saknade fog. Justitieminister Geijer och därmed regeringen gjorde emellertid en annan tolkning av bestämmelserna. Regeringen förordnade den 22 september 1972 (SFS 1972) om en ändrad lydelse av 2 § personalkontrollkungörelsen. Ändringen innebar att regeringen från RPS styrelse skulle ta över uppgiften att meddela föreskrifter angående tillämpningen av bestämmelsen om förbud mot anteckning i polisregistret enbart av det skälet att någon genom tillhörighet till organisation eller på annat sätt gett uttryck för politisk uppfattning. Vidare ändrades formuleringen av 9 § 2 punkten i kungörelsen.⁹³

Regeringen tillställde samma dag RPS ett brev med nya öppna föreskrifter för säkerhetsavdelningens verksamhet. Regeringen konstaterade inledningsvis att det i vårt land fanns organisationer och grupper som bedrev politisk verksamhet som innebar att våld, hot eller tvång utnyttjades eller kunde komma att utnyttjas som medel att uppnå de politiska syftena. Härfter fortsatte regeringen.

⁹¹ Fjärde internationalen var beteckningen på den internationella trotskistiska organisationen med säte i Bryssel.

⁹² JO:s ämbetsberättelse år 1973 s. 43 ff.

⁹³ Ny lydelse: 2. eljest dömts för eller är misstänkt för sådan handling eller försök eller förberedelse därtill som innefattar brott mot rikets säkerhet eller som är ägnad att *med våld förändra* det demokratiska samhällets bestånd eller *påverka* rikets ställning som oberoende stat.

Vissa organisationer har i antaget program angivit att organisationen skall verka för att omvandla samhället med våld. En stor del av sådana organisationers medlemmar kan emellertid antas aldrig komma att medverka till att vad som sålunda uttalats i programmet förverkligas. Enbart tillhörigheten till sådan organisation skall därför inte utgöra skäl att anteckna någon i säkerhetsavdelningens polisregister. Anteckning får dock ske, om någon medlem i eller sympatisör med sådan organisation genom sina åtgärder har givit anledning till misstanke att han kan vara beredd att delta i verksamhet som innebär fara för rikets säkerhet eller som syftar till och är ägnad att med våld förändra det demokratiska statsskicket eller påverka rikets ställning som oberoende stat.

Vidare finns organisationer eller grupper som kan befaras här i riket eller i andra stater bedriva eller har bedrivit politisk omstötningsverksamhet vari ingår utnyttjande av våld, hot eller tvång som medel. Uppgift om medlem i eller sympatisör med sådan organisation eller grupp skall antecknas i säkerhetsavdelningens polisregister.

Av en presskommuniké samma dag framgick att regeringen med den första gruppen avsåg svenska organisationer, där medlemmar och sympatisörer under vissa förutsättningar *fick* registreras, och med den andra gruppen avsåg utländska terroristorganisationer, vars medlemmar och sympatisörer alltså *skulle* registreras. Bestämelsen ger intryck av att regeringen krävde att de revolutionära partierna skulle ha manifesterat sin revolutionära inriktning i ett antaget skriftligt program. Det framgick inte vilka åtgärder som skulle konstituera en viss medlem eller sympatisör som samhällsfarlig och därmed möjlig att registrera. Kravet på bevisningens styrka ställdes lågt. "Anledning till" är det lägsta krav på brottsmisstanke som används i rättegångsbalken. Denna misstankegrad motsvarar vad som fordras för att en förundersökning skall få inledas.⁹⁴

I en PM från oktober 1972 konstaterade Holmér att regeringens direktiv innebar väsentligt förändrade förutsättningar för registrering av medlemmar i eller sympatisörer med revolutionära organisationer. Sådana personer skulle inte längre presumeras vara farliga och registreras. Registrering fick ske först när vederbörande utöver medlemskapet eller sympatibevisen genom sina åtgärder gett an-

⁹⁴ Registernämnden: Personalkontroll s. 43 f.

ledning till misstanke. Holmér ansåg att de organisationer som verkade för revolution i Sverige agerade på gränsen till det straffbara området för förberedelse till uppror. Därtill kom att misstankar om annan brottslighet såsom tagande av utländskt understöd eller anstiftan av lydnadsbrott kunde vara aktuella. Han konstaterade vidare att de aktiviteter som hittills medfört registrering endast på någon punkt motsvarade de nya direktiven. Sammanfattningsvis konstaterade Holmér

att nuvarande revolutionära organisationer i Sverige i huvudsak agerar utanför det straffbara området

att den hittillsvarande registrerade aktiviteten hos medlemmar och sympatisörer i huvudsak är av tämligen enkel beskaffenhet

att Kungl Maj:ts nya direktiv med något undantag innebär att de nu registrerade personerna med olika anknytningar till revolutionära organisationer skall avföras ur registret

att personalkontrollen under år 1971 endast i 0,1 % av alla fall ledde till resultat, om man med resultat menar ”träff” i säkerhetsavdelningens register

att denna procentsats ytterligare kommer att sjunka med de nya direktiven.⁹⁵

Det var, menade Holmér, angeläget att följa de revolutionära grupperna. För det första ”måste utvecklingstendenser, eventuell militarisering, samverkan med främmande makt och liknande förhållanden” observeras. En sådan kontroll kunde i och för sig utföras ”utan kännedom om en organisations medlemstal och utan personkännedom”. Det andra skälet var att förhindra infiltration inom totalförsvaret vilket förutsatte personalkontroll. Om nivån för registrering ställdes för högt riskerade man att förlora ”den egentliga vinsten” med personalkontroll.⁹⁶

1973 års hemliga regeringsföreskrifter

I en skrivelse till regeringen i december 1972 hemställde RPS att regeringen dels skulle fastställa vilka organisationer och grupper som skulle omfattas av föreskrifternas avsnitt om revolutionära

⁹⁵ PM ang. tillämpning av personalkontrollkungörelsen m.m. 17.10.1972, F I, vol. 1, SÄPO:s arkiv

⁹⁶ Ibid. F. rikspolischefen Carl Persson har i sina memoarer uppgett att han var starkt kritisk till regeringens föreskrifter som alltför starkt skulle binda RPS/Säk, men att justitieminister Lennart Geijer, statssekreteraren Ove Rainer och Holmér menat att säkerhetspolisen i praktiken skulle kunna fortsätta arbeta som förut.; Persson: Utan omsvep, s. 204 f och 268

partier och terrororganisationer, dels utfärda ytterligare föreskrifter angående tillämpningen av 2 § personalkontrollkungörelsen. Den 27 april 1973 utfärdade regeringen tilläggsföreskrifter till 2 § personalkontrollkungörelsen.⁹⁷ Föreskrifterna skulle behandlas som kvalificerat hemliga, dvs. handlingen ansågs vara av synnerlig betydelse för rikets säkerhet och frågan om dess utlämnande skulle prövas av justitieministern. I föreskrifterna angavs att säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet åt verksamhet som bedrevs av följande revolutionära organisationer: SKP, Svenska Clartéförbundet, KFML(r) inbegripet även ungdomsförbundet SKU(M-L) och studentförbundet SKS (m-l), MLK, FK, RMF, Nordiska rikspartiet och Demokratisk allians. Om säkerhetspolisen ansåg att någon annan politisk organisation eller grupp borde ägnas särskild uppmärksamhet från säkerhetssynpunkt, skulle saken omedelbart anmälas till regeringen.

Frågan om vilka eller vad slags åtgärder som skulle kunna föranleda att en enskild person antecknades i säkerhetspolisens register kunde enligt regeringen inte besvaras generellt och uttömmande utan måste i princip avgöras från fall till fall. Vid bedömningen skulle emellertid följande riktlinjer gälla.

Den som är medlem i eller eljest knuten till organisation av nu angett slag får antecknas i registret, om han

a) har lagförts för brottslig handling som innefattat användande av våld, hot eller tvång, om det ej är uppenbart att gärningen saknar samband med den dömdes politiska verksamhet,

b) har medverkat till bildande av hemliga celler på arbetsplatser eller militärförband eller ingår eller har ingått i sådan cell,

c) har anstiftat eller eljest spelat en framträdande roll vid ockupation av byggnad eller i samband med annan liknande lagstridig handling,

d) har använt våld, hot eller tvång i samband med avtalsstridig aktion på arbetsplats,

e) har uppträtt vid demonstration med vapen, batong eller annat liknande tillhygge,

⁹⁷ Ett tidigare utkast till föreskrifter hade under remissbehandlingen utsatts för mycket skarp kritik från Fst/Säk; se Registernämnden Personalkontroll s. 44 f.

f) har undergått utbildning i partiskola eller eljest för verksamhet som syftar till att omvandla samhället med våld,

g) intar eller har intagit en ledande ställning inom organisationen.

Vidare föreskrevs att åtgärd som endast innefattade ett utövande av sedvanlig föreningsverksamhet inte skulle föranleda anteckning i registret och att till sådan verksamhet hörde deltagande i föreningsmöten. Om, tillades det, anteckning i registret av annan anledning än som angetts under a) – g) borde ske, skulle principfrågan hänskjutas till RPS:s styrelse för avgörande. Beslutade styrelsen att anteckning skulle ske, skulle beslutet omedelbart anmälas till regeringen.

Det angavs också att, om det i säkerhetsavdelningens register fanns äldre anteckning, som inte skulle ha fått göras, om de nu meddelade föreskrifterna hade iakttagits, anteckningen omedelbart skulle avföras ur registret.

Rikspolischefen ålades att kvartalsvis till justitieministern lämna en översiktlig redogörelse för de uppgifter som under kvartalet hade tillförts registret eller avförts ur detta. Dessutom föreskrevs att rikspolischefen fortlöpande skulle hålla departementschefen underrättad om viktigare händelser eller förhållanden som berörde säkerhetsavdelningens verksamhet.

Hemlig tjänsteföreskrift 19

Rikspolisstyrelsens hemliga tjänsteföreskrifter (HT 19) innehöll bl.a. anvisningar för säkerhetspolisens register och gällde under tiden den 1 juli 1973 – den 5 april 1983. Anvisningarna grundade sig på regeringens öppna föreskrifter den 22 september 1972 och regeringens hemliga föreskrifter den 27 april 1973.

Bestämmelserna i tjänsteföreskrifterna var med smärre ändringar fram till år 1998 vägledande i säkerhetspolisens registreringsverksamhet såvitt avsåg politisk verksamhet. Det finns anledning att betona att personer även tillhörande de på förteckningen upptagna organisationerna kunde registreras på andra grunder, t.ex. på grund av kontakter med utländska underrättelseofficerare eller terrorister. De förändringar som regelverket genomgick gällde dels vilka organisationer som skulle ägnas särskild uppmärksamhet (se tablå s. 318-319), dels vissa kompletteringar rörande vilka ”åtgärder” som kunde vara registreringsgrundande.

Vid en konferens för sektions- och rotelchefer inom säkerhetspolisen i december 1973 togs frågan upp varför DA hade införts i HT 19. Enligt vad Holmér uppgav hade RPS anmält till regeringen att man ansåg att DA inte uppfyllde de kriterier om samhällsfarlighet som uppställts för upptagande i HT 19. Det fanns inom RPS/Säk uppfattningen att organisationen tagits med i förteckningen enbart för att skapa jämvikt mot de många vänsterextremistiska organisationerna på listan. Holmér förklarade att han inte kände till regeringens motiv men spekulerade i att det kunde ha samband med att en officer, som enligt massmedieuppgifter hade anknytning till DA, dömts för olaga vapeninnehav av sprängämnen. Vidare uppgav han att man tagit bort "en- och tvåmannapartierna".

Den sannolikt största högerextremistiska organisationen, NSR, hade alltså inte tagits med i förteckningen till regeringens föreskrifter den 27 april 1973. Organisationen återfördes på förteckningen genom regeringsbeslut den 20 december 1973. Någon uttrycklig motivering för detta beslut har inte påträffats. Sannolikt hade beslutet samband med att en ledande person inom NSR kort dessförinnan förekommit i ett personalkontrollärende. En bidragande orsak kan möjligen ha varit att säkerhetspolisen nåtts av uppgifter om att rörelsen hade kontakter med Ustasja.

1973 års bestämmelser medförde en fortsatt gallring av centralregistret.

Organisationer som i regeringens hemliga föreskrifter den 28 september 1973 och den 3 december 1981 med beslutade ändringar i dem har varit upptagna på särskild förteckning

Nedan anges under vilka tider som de olika organisationerna har varit upptagna på en förteckning. Beteckningarna v och h anger att organisationen i fråga av Säkerhetspolisen bedömts vara en extremistisk rörelse tillhörande vänstern respektive högern.

<u>Namn</u>	<u>Typ</u>	<u>Uppförd</u>	<u>Avförd</u>
1 Sveriges Kommunistiska parti (SKP)	v	27.4.7	1.12.88
<u>Underorganisationer</u> tillagda 3.12.81: Svenska Clarté-förbundet och Röd Ungdom			Clarté dock 1.7.85
2 Svenska Clartéförbundet	v	27.4.73	överförd till nr 1
3 Kommunistiska Förbundet Marxist-Leninsterna (revolutionärerna), KFML(r); efter namnbyte Kommunistiska Partiet Marxist-Leninsterna (revolutionärerna, KPML(r))	v	27.4.73	22.12.98
<u>Underorganisationer</u> : Sveriges kommunistiska ungdomsförbund Marxist-Leninsterna/SKU (m-l) / och Sveriges Kommunistiska Studentförbund Marxist-leninsterna/SKS (m-l)/ samt fr.o.m 3.12.81 till partiet knutna högskole- och idrottsföreningar			SKU (m-l) avf 1.7.84
4 Marxist-Leninstiska Kampförbundet (MLK)	v	27.4.73	1.7.84
5 Förbundet kommunist (FK)	v	27.4.73	1.7.84

6	Revolutionära marxisters förbund (RMF); efter namnbyte Kommunistiska Arbetarförbundet (KAF); efter namnbyte Socialistiska Partiet (SP) <u>Underorganisation</u> : Ungsocialisterna	v	27.4.73	1.10.98
			1.7.84	1.10.98
7	Nordiska Rikspartiet (NRP)	h	27.4.73	1.10.98
8	Demokratisk Allians (DA); från 3.12.1981 Frihetsförbundet/Demokratisk Allians jämte ungdomsgrupper och lokala grupperingar	h	27.4.73	1.3.93
9	Nysvenska rörelsen (NSR)	h	20.12.73	1.10.98
10	Sveriges Kommunistiska parti Marxist- Leninisterna (SKP ml); efter namnbyte Sveriges Kommunistiska Arbetarparti (SKA)	v	3.12.81	1.3.93
11	Sveriges Nationella Förbund (SNF)	h	3.12.81	1.10.98
12	Kommunistiska Partiet i Sverige (KPS)	v	1.7.84	1.3.93
13	Sverigepartiet	h	1.1.88	1.10.98

Anm. I föreskrifterna den 3 december 1981 anges att RPS:s säkerhetsavdelning också skulle ägna särskild uppmärksamhet åt grupperingar som med bibehållen målsättning hade brutit sig ur någon av de organisationer som hade upptagits på den till föreskrifterna upptagna förteckningen. Genom en ändring den 4 februari 1993 föreskrevs generellt att ungdoms-, högskole- och idrottsorganisationer tillhörande de organisationer som då var uppförda på förteckning skulle ägnas särskild uppmärksamhet.

Hemlig tjänsteföreskrift 20

RPS fastställde den 23 januari 1974 ytterligare föreskrifter för registreringen, benämnda "Utbildning som registreringsgrund för medlem i organisation som syftar till att omvandla samhället med våld" (HT 20). I dem hänvisades inledningsvis dels till ett praxisbeslut av RPS:s styrelse den 13 december 1973, dels till att i 1973 års hemliga föreskrifter såsom ett särskilt kriterium för registrering av en person anges att personen hade undergått utbildning i partiskola eller eljest för verksamhet som syftar till att omvandla samhället med våld. Rikspolisstyrelsen ansåg sig därvidlag kunna konstatera att alla de då kända formerna av utbildning hos dessa organisationer åsyftade "att ge kunskap om vederbörande organisations våldsprogram och syften". Nyssnämnda former av utbildning bedömdes därför av rikspolisstyrelsen falla under begreppet "partiskola eller eljest" och således utgöra grund för registrering.

Efter detta konstaterande gav RPS följande direktiv för den fortsatta registreringsverksamheten:

att medlemskap i KFML(r) skall leda till registrering, enär utbildning krävs för medlemskap

att medlemskap i SKP är registreringsgrundande om detta erhållits före januari 1973 i dåvarande KFML samt

att medlem i övrigt i någon av de [av regeringen] nämnda organisationerna, som genomgår av vederbörande organisation anordnad utbildning, skall registreras.

Det finns skäl att redan här framhålla att kommissionen kunnat konstatera att även om det för medlemskap i allmänhet krävdes genomgången partiskola, var detta inte något formellt krav.

Åsiktsregistreringsförbudet i regeringsformen

År 1977 infördes i 2 kap. regeringsformen, som behandlar grundläggande fri- och rättigheter, ett förbud mot åsiktsregistrering. Bestämmelsen är intagen i 3 § första stycket och har följande lydelse.

Anteckning om medborgare i allmänt register får ej utan hans samtycke grundas enbart på hans politiska åskådning.

Förbudet mot åsiktsregistrering, som trädde i kraft den 1 januari 1977, infördes på förslag av den s.k. fri- och rättighetsutredningen (SOU 1975:75). Syftet med bestämmelsen var att förstärka skyddet för den fria åsiktsbildningen. Enligt utredningen rådde det i Sverige allmän enighet om att åsiktsregistrering utan anknytning till farhågor om brottslig handling inte skulle få förekomma, men att en viss form av registrering måste vara tillåten till skydd för det demokratiska samhällsskicket. Härmed åsyftade utredningen säkerhetspolisens registrering av personer som kunde betraktas som säkerhetsrisker (jfr 9 § personalkontrollkungörelsen). Enligt utredningen förelåg det inte något hinder mot att registrera den politiska uppfattningen hos sådana personer. Utredningen underströk att de bestämmelser som gällde för den registrering som gjordes hos säkerhetspolisen inte gav rätt till registrering av svensk medborgare *enbart* därför att han hade någon viss politisk uppfattning eller tillhörde någon viss politisk organisation. De svenskar som antecknades i registret var enligt utredningen i stället personer som kunde befaras begå eller delta i vissa uppräknade, påtagligt samhällsfarliga handlingar.

I lagstiftningsärendet uttalade chefen för Justitiedepartementet bl.a. följande.

Jag ansluter mig till utredningens uppfattning att åsiktsregistrering utan anknytning till befarade brottsliga handlingar inte skall få förekomma men att å andra sidan sådan registrering av säkerhetsrisker som f.n. görs i det s.k. SÄPO-registret inte kan undvaras som ett led i skyddet för det demokratiska samhällsskicket. Det måste anses värdefullt att de yttersta gränserna för det allmännas möjligheter att registrera medborgarnas politiska åsikter klart anges i grundlagen.

Vidare uttalade justitieministern att förbudet mot åsiktsregistrering bl.a. innebar att register där en person fanns antecknad på någon grund som saknade varje samband med politisk åskådning inte fick kompletteras med anteckning om den registrerades åskådning i sådant hänseende. I detta fall fick en anteckning av senast nämnt slag nämligen anses vara helt självständig och därmed grundad *enbart* på den antecknades åskådning. Bestämmelsen utgjorde däremot inte något hinder mot att anteckningar t.ex. om partitillhörighet tillfördes ett register över personer som på andra grunder än *enbart* sin politiska åskådning kunde betraktas som säkerhetsrisker. Grunden för anteckningen var i alla fall att vederbörande med hänsyn till

samtliga förekommande omständigheter ansågs utgöra en sådan risk.⁹⁸

Registreringspraxis

Under senare delen av 1960-talet fortsatte registreringen av personer med anknytning till ytterlighetsorganisationerna som tidigare. De traditionella kommunisterna och högerextremisterna var vid denna tid väl kartlagda och antalet nyregistreringar avseende dessa grupper var inte särskilt stort. I stället koncentrerades registreringsverksamheten mot FNL-rörelsen och de nybildade vänsterextremistiska organisationerna.

Inledningsvis torde säkerhetspolisen ha eftersträvat en närmast total kartläggning av de aktiva inom FNL-rörelsen. Vid ett föreståndarmöte i april 1968 diskuterades frågor om registrering av FNL-anhängare. Här framfördes bl.a. att deltagande i en laglig demonstration inte skulle utgöra registreringsgrund. Eftersom formellt medlemskap inte fanns inom FNL-grupperna var inte heller medlemskap något användbart kriterium i detta sammanhang. Allmänt varnades för att registrera personer enbart på den grund att de lämnat ekonomiska bidrag till rörelsen. Registrering borde ske av alla som "visat aktivitet i FNL-arbetet", t.ex. av dem som innehade en ledande ställning, medverkade i olagliga demonstrationer eller sålde rörelsens "propagandaalster". Dessa riktlinjer tycks i stort sett ha följts i praktiken. Till de aktiva kunde i registrerings-sammanhang även räknas t.ex. den som var lokalt ansvarig för en bössinsamling eller den som transporterat banderoller och propaganda i sin bil.

Att bedriva propaganda för eller aktivt sprida information om värnpliktsvägran kunde vara registreringsgrundande. År 1965 registrerades sålunda personer aktiva i Uppsala fredsförening (tidigare KMA i Uppsala) i den mån de inte tidigare var registrerade. Även samtliga medlemmar i VRO:s styrelse registrerades, några av dem sannolikt enbart på denna grund. Däremot synes inte ledamöter av VCO:s centralstyrelse ha registrerats uteslutande på denna grund. Personer som deltagit i demonstrationer eller på annat sätt gett uttryck för sitt motstånd mot värnplikten eller försvaret som sådant kunde registreras redan utifrån uppgifter i massmedier.

Tillkomsten av personalkontrollkungörelsen och särskilt HT 16 fick konsekvenser för registreringen av FNL-aktivister. Styrelse-

⁹⁸ Prop 1975/76 s. 117 f.

medlemmar inom FNL-rörelsen ansågs år 1971 alltså vara registreringsbara medan det inom säkerhetspolisen förelåg olika uppfattningar om huruvida även andra funktionärer skulle kunna registreras. Under år 1972 gallrades samtliga personregistreringar i centralregistret som endast grundades på aktivitet inom FNL-rörelsen.

Den viktigaste följden av personalkontrollkungörelsens tillkomst var emellertid att den breda registreringen av personer med anknytning till VPK upphörde. Detta innebar inte att övervakningen av partiet som sådant helt upphörde och uppgifter fördes även fortsättningsvis till många tidigare upprättade personakter. Säkerhetspolisen företog under år 1971 en omfattande gallring av centralregistret. Inledningsvis företogs utifrån den datorbaserade delen av registret en inventering av poster där registreringen grundade sig på politisk inställning. (Som antytts hade i slutet av 1960-talet en datorisering av sökingångarna till centralregistret påbörjats, varvid JWK-systemet behölls som bas.) 130 000 sådana poster identifierades, varav 113 000 avsåg kommunister och drygt 16 000 avsåg nazister och högerextremister.⁹⁹ Nästa steg var att undersöka om det bland dessa personer fanns sådana om vilka det fanns ”information om viss aktivitet utöver den rent politiska aktiviteten”, vilket skulle motivera omregistrering. I den mån sådan information saknades, skulle sökingångarna i flexoregistret och datorposterna gallras. Det framhölls att sådana uppgifter, såvitt avsåg VPK:are, inte regelmässigt fick föras över till arbetsanteckningar. De aktiviteter som kunde föranleda omregistrering var t.ex. längre partiutbildning i någon kommuniststat, aktivitet inom Svenska Fredskommittén och medlemskap i Svensk-kinesiska föreningen. Däremot skulle exempelvis deltagare i 1968 års ”kårhushockupation” inte omregistreras. Enligt uppgift skall hälften av personakterna ha gallrats i början av 1970-talet.

Antalet registreringar på enbart politiska grunder minskade alltså drastiskt. I oktober 1972 var, enligt en PM upprättad av Holmér, närmare 2 300 personer registrerade i centralregistret med stöd av HT 16. Av dessa var drygt 1 500 anhängare till KFML och 230 till KFML(r). Detta kan jämföras med att KFML i riksdagsvalet 1970 (alltså före splittringen) erhöll ca 21 000 röster. Antalet registrerade medlemmar i och sympatisörer med andra organisationer var för Clarté 222, för SDS 76, för RMF 57, för FK 31 och för MLK 22.

⁹⁹ I dessa siffror ingick endast sådana personer som betecknats som aktiva medlemmar och sympatisörer. Poster avseende personer som registrerats enbart som prenumeranter på kommunistiska tidningar och andra ”svaga” uppgifter hade inte hunnit konverteras vid datoriseringen och kom således inte med vid extraheringen.

Vänsterextremister var alltså helt dominerande bland de registrerade. I PM:n angavs att mer än en tredjedel (882) av de registrerade utgjordes av medlemmar eller sympatisörer medan övriga visat någon form av aktivitet. Som exempel på registreringsgrundande aktiviteter nämndes anställning i organisation, kontaktverksamhet, ledning av studiecirkel, beställning respektive mottagande av större mängder propagandamaterial, ingående i propagandalag, propaganda- eller infiltrationsarbete under militärtjänstgöring, tidnings- och bokförsäljning, valsedels- och flygbladsutdelning samt aktivitet i samband med vilda strejker. För registrering som sympatisör användes någon av följande grunder: anmälan till eller deltagande i studieverksamhet, försäljning av eller prenumeration på propagandaskrifter, deltagande i affischering och deltagande i Röd Frontdemonstration. Holmér konstaterade själv att den hittills dokumenterade aktiviteten var av tämligen enkel beskaffenhet.

Tillkomsten av 1973 års hemliga regeringsföreskrifter skapade inledningsvis osäkerhet inom säkerhetspolisen om tillämpningen. Holmér förklarade vid en intern konferens december 1973 att en person fick registreras först när man hade sådana uppgifter om vederbörande, som angavs i de nya bestämmelserna, men att säkerhetspolisen i övrigt kunde samla uppgifter som man ansåg vara av visst värde.¹⁰⁰ Vid en konferens i maj 1973 betonade Holmér att enbart den "politiska belastningen" inte räckte för registrering av en medlem av KFML(r), men att detta förhållande kunde noteras i en arbetsanteckning. Saken kom i ett annat läge, om någon misstänktes för underrättelseverksamhet eller liknande. Säkerhetspolisen fick då i princip registrera vad som man ansåg sig behöva för verksamheten. Det gällde bara att "skilja registret och arbetsanteckningarna åt, när det gäller det politiska grönområdet".¹⁰¹

År 1974 utgjorde antalet vänsterextremister som registrerats med stöd av HT 19 drygt 2 500 och detta trots att närmare 800 poster gallrats sedan HT 16 upphävts. Antalet "HT 19-registrerade" högerextremister uppgick vid denna tid till drygt 100. Efter hand minskade antalet "politiska" nyregistreringar.¹⁰²

Såvitt avsåg de vänsterrevolutionära rörelserna kom den avgjort vanligaste registreringsgrunden att bli "ledande ställning" följt av "partiskolning" och "verksamhet i hemliga celler". Alla personer

¹⁰⁰ Protokoll 15.1.1974 vid konferens ang. uppföljningen av de politiska ytterlighetsgruppernas verksamhet m m 4-6.12.1973, 5:721/d, SÄPO:s arkiv

¹⁰¹ Protokoll 6.6.1973 från sektions- och rotelchefskonferens 22-25.5.1973, 5:720/6, vol. 4:33, SÄPO:s arkiv

¹⁰² Protokoll från regionskonferens i Filipstad 9-11.9. 1978, 5:720/6, löpnr 11, s.86/12, SÄPO:s arkiv

som kandiderade för dessa partier i allmänna val till riksdag, lands-ting och kommunfullmäktige liksom i kårval vid universitet och högskolor ansågs inta en "ledande ställning" inom organisationen och detta oavsett placeringen på valsedeln. Dit räknades också t.ex. personer som var styrelsemedlemmar, såväl i centrala som lokala styrelser, partiernas internationella sekreterare, deltagare i partikongresser, ansvariga för tidningar, radioprogram och tryckerier, ledare för celler, studiecirklar och kampanjer och personer som reste runt i landet och höll tal för partiets räkning. Även uppgifter om att personer prenumererade på eller själva sålde ett revolutionärt partis tidning, delade ut flygblad, deltog i vissa demonstrationer kunde registreras, ofta i kombination med andra uppgifter. Det finns exempel på att en person som var suppleant och tränare i en idrottsförening knuten till KFML(r) liksom en person som beställt mat till ett av SKP arrangerat sommarläger registrerats på grund av att de ansetts inta en ledande ställning inom respektive organisation.¹⁰³ HT 20 fick till följd att personer som enbart deltagit i KFML(r):s föreningsmöten kunde registreras, eftersom säkerhetspolisen presumerade att deltagarna även var medlemmar.

Som exempel på personer som inte antecknades i centralregistret kan däremot nämnas en värnpliktig som år 1973 i ett militärt tjänstekuvert skickat handlingar rörande trotskistisk cellverksamhet m.m. och en kvinna som år 1977 medfört bl.a. en trotskistisk tidning till Storbritannien. Båda dessa noterades emellertid i arbetsanteckningar.

I detta sammanhang finns anledning att nämna säkerhetspolisens behandling av *Emmausrörelsen*. Detta var ursprungligen en kristen rörelse som samlade in kläder och annat för vidare befordran via Lutherhjälpen till behövande i u-länder. En grupp inom rörelsen bedriver sedan slutet av 1960-talet ett arbetskollektiv i Björkå i Småland med filialer och försäljningsställen på flera orter i Sverige. Verksamheten har efter hand fått en klart socialistisk och antiimperialistisk inriktning och föreningen samarbetar sedan länge med KPML(r). Från år 1974 betraktade säkerhetspolisen Emmaus-Björkå som en del av partiet, trots att föreningen i sina stadgar från samma år betecknat sig som partipolitiskt obunden.¹⁰⁴ Säkerhetspolisen började samma år registrera medlemmar i kollektivet. Som medlem ansågs den som arbetat vid föreningen minst ett år, en tid

¹⁰³ Registernämnden: Personalkontroll s. 71-76

¹⁰⁴ I 1991 års stadgar anges att "föreningen skall vara obunden i förhållande till alla organisationer".

som sammanföll med minimilängden av den partiskoleutbildning som bedrevs inom kollektivet.

Under 1990-talet utvecklade föreningen kontakter med utomparlamentariska grupper som plogbillsrörelsen. Även ett par andra Emmausföreningar har av säkerhetspolisen betraktats som dolda lokalavdelningar till KPML(r).

Då APK bildades var redan flertalet ledande personer registrerade hos säkerhetspolisen. Registreringsgrunden var ofta kontakt med företrädare för främmande makt, kontakter som byggts upp långt tidigare.

Det kulturradikala klimat som rådde under senare delen av 1960-talet och 1970-talet avspeglar sig i säkerhetspolisens register. Flera kända kulturpersonligheter och fredsaktivister finns registrerade, varvid registreringsgrunden i regel är ”kontakt med främmande makts beskickning” eller ”besök i kommunistiskt land”. Även personer som framträtt som kritiker av säkerhetspolisens verksamhet kunde bli föremål för registrering. Endast det förhållandet att någon gett uttryck för politiskt radikala uppfattningar eller för fredsaktivism har, såvitt framkommit, inte utgjort grund för registrering i centralregistret.

Som tidigare antytts var telefonkontroll en viktig inhämtningsmetod. Det har uppgetts att nyregistrering av en person i regel inte fick grundas enbart på överskottsinformation från telefonkontroll. Det krävdes att en sådan uppgift bekräftades eller kompletterades med andra uppgifter, främst inhämtade genom spaning. Kommissionen har emellertid kunnat konstatera att det inte var ovanligt att personer nyregistrerades enbart på grundval av uppgifter som framkommit som överskottsinformation från telefonkontroll.

Arbetsanteckningar

Personalkontrollkungörelsens förbud mot ”åsiktsregistrering” innebär alltså en stark begränsning i säkerhetspolisens rätt att registrera personer enligt den s.k. behovsprincipen, dvs. möjligheten att registrera allt som säkerhetspolisen ansåg sig behöva för sin verksamhet. Omgående uppstod frågan huruvida detta förbud omfattade inte endast centralregistret utan även andra register som fördes inom säkerhetspolisen. För att förbudet avsågs omfatta endast centralregistret anfördes att uppgifter för personalkontroll endast fick lämnas ut från centralregistret och att det därför inte var någon skada skedd, om uppgifter som inte fick registreras enligt

personalkontrollkungörelsen antecknades i lokala register. Byråchefen Ralph Sterner, som medverkat vid kungörelsens tillkomst, framhöll däremot att förbudet mot "åsiktsregistrering" inte avsåg registrering endast för personalkontroll utan registrering över huvud taget.

Holmér tog kort efter sitt tillträde som chef för säkerhetsavdelningen upp frågan om möjligheterna att inhämta och spara information om medborgares politiska uppfattning och organisations-tillhörighet utan att bryta mot polisledningens tolkning av förbudet mot "åsiktsregistrering". Han gjorde en distinktion mellan å ena sidan material som återfanns i det "som vi menar med polisregister" och å andra sidan minnesanteckningar och spaningsmeddelanden som en utredningsman samlade för sitt speciella arbete. För den förstnämnda kategorin gällde förbudet, men inte för den senare och det inte ens om arbetsmaterialet systematiserades på ett sådant sätt att enskilda uppgifter gjordes sökbara. Samma synsätt kom som nämnts till uttryck i HT 16.

Den nya bestämmelsen skapade inte erforderlig klarhet inom organisationen. Från en sektion föreslogs att personer beträffande vilka det fanns vissa indikationer som tydde på sympatier med någon i bilaga 1 till HT 16 upptagen samhällsomstörtande organisation skulle kunna antecknas i arbetsregister, trots att uppgifterna inte var tillräckliga för registrering i centralregistret. Därigenom skulle man ha möjlighet att följa upp personen i fråga, särskilt om uppgifterna gjordes sökbara med kortregister eller flexoremsor. En sådan remsa kunde exempelvis koda så att den angav att personen tillhörde FNL-rörelsen och var "på glid in i KFML". Förslaget vann anslutning bland de befattningshavare som sysslade med politisk övervakning medan ledningen intog en mer restriktiv hållning.

Varken i de ändringar som gjordes i personalkontrollkungörelsen år 1972 eller i de hemliga tilläggsföreskrifterna för säkerhetspolisens registreringsverksamhet som utfärdades av regeringen i april 1973 gavs några föreskrifter om förande av arbetsanteckningar. Justitieminister Lennart Geijer skall emellertid våren 1973 ha godkänt att arbetsanteckningar fick föras och ställt sig bakom de synpunkter som RPS anfört i en PM rörande denna fråga. I HT 19 angavs under rubriken Arbetsanteckningar.

För utredning huruvida förutsättningar för anteckning av en person i säkerhetsavdelningens register föreligger må arbetsanteckningar göras angående person beträffande vilken skälig anledning finns att anta att någon förutsättning för registrering är

uppfylld. Sedan utredning slutförts skall, därest förutsättning för registrering inte föreligger, arbetsanteckningarna omedelbart förstöras.

Vidare föreskrevs att de lokala registren inte fick innehålla uppgifter som inte fanns i centralregistret och att arbetsanteckningarna skulle hållas fysiskt åtskilda från central- och sektionsregistren. Några bestämmelser om hur sektionerna och rotlarna skulle ordna arbetsanteckningarna utfärdades inte. Holmér förklarade emellertid att sektionerna hade frihet att systematisera sina arbetsanteckningar på det sätt som ansågs vara mest praktiskt, t.ex. genom flexoremsor, dock under förutsättning att dessa hölls åtskilda från sektionsregistrets flexoremsor.

Arbetsanteckningarna kunde föras i form av registerkort. Säkerhetspolisen kunde på detta sätt samla på sig information i sökbar form i avvaktan på att vederbörande uppnått gränsen för registrering i centralregistret. Hade bara den gränsen uppnåtts, kunde även uppgifter i äldre arbetsanteckningar föras över till centralregistret. Arbetsanteckningarna kom alltså att utgöra en mellanstation på väg mot registrering i centralregistret.

Hjälmsroth förklarade vid en konferens år 1978 att ”i ett arbetsregister kan föras in nästan alla uppgifter, men de får inte grunda sig på vederbörande persons politiska uppfattning”.¹⁰⁵ Uttalandet synes inte ha medfört någon ändrad praxis.

Vid en inventering i slutet av 1970-talet framkom att säkerhetspolisen förfogade över ca 11 000 arbetsanteckningar, varav 4 500 vid kontrasubversionsroteln i Stockholm. I åtskilliga fall var de tillgängliga för flera befattningshavare som arbetade med samma utredning, ibland på skilda orter. Som exempel på uppgifter som antecknades i arbetsregister vid sektionerna under 1970-talet kan nämnas att någon haft FNL- eller KFML(r)-affischer uppsatta i sin bostad, prenumererat på Proletären, samlat medicinsk litteratur som sänts till Hanoi eller vägrat att fullgöra värnplikt av politiska skäl. Även aktiviteter inom Amnesty International kunde föranleda notering i arbetsanteckningar.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Protokoll 15.11.1978 från regionkonferens för Östra och Bergslagens regioner 11-13.9.1978, 5:720/6 vol. 10, SÄPO:s arkiv

¹⁰⁶ Den svenska sektionen av Amnesty bildades år 1964. Enligt uppgift från en säkerhetspolis var det i slutet av 1960-talet inte ovanligt att 60-70 procent av lokalstyrelsens ledamöter var kommunister.

Beredskapsregistret

Rikspolischefen Carl Persson intresserade sig kort efter sitt tillträde för beredskapsförteckningen och framhöll vikten av att motsvarande planläggning gjordes för hela riket. Den revolutionära vänsterns frammarsch under 1960-talets senare del påkallade en revidering av 1950 års riktlinjer för förteckningens förande. Vid diskussionerna om de nya riktlinjerna poängterades att omhändertaganden inte nödvändigtvis behövde kopplas till en krigssituation. Förutom personer, som kunde tänkas gå främmande makters ärenden, skulle därför på förteckningen föras upp ”personer, som vid inre politiska oroligheter kan befaras komma att leda eller aktivt understödja försök till omstörtning av samhället med eller utan våldsamme medel”.

Sedan förslag inhämtats från sektionerna kunde i november 1969 en ny, av avdelningschefen godkänd förteckning, den s.k. IP-listan, presenteras vid en intern konferens. Förteckningen, som omfattade hela riket, upptog 400 personer ”med en extremistisk vänsterinriktning, som i ett hotande läge skulle omhändertas”. De kategorier som togs upp på förteckningen var personer med ledarförmåga, personer som undergått långvarig partiutbildning i Sovjetunionen, anställda vid öststatsambassader och f.d. Spanienfrivilliga, vilka alltså varit aktiva. Flertalet personer var knutna till VPK eller VUF men nästan lika många hörde till KFML, Clarté och FNL-rörelsen. Geografiskt var ca en tredjedel hemmahörande i Stockholmstrakten medan ett 40-tal fanns inom Luleåsektionens område. Enligt planerna skulle omhändertagandena ske samtidigt. Uppgifterna om bostad och arbete skulle noggrant kontrolleras. Förteckningen borde årligen revideras.

I april 1972 förstördes 247 sidor av förteckningen och under det följande decenniet var förteckningen föremål endast för ett marginellt intresse från säkerhetspolisens sida. I samband med datoriseringen av centralregistret klassificerades de personer som var registrerade som extremister med beteckningarna A, B och C. A-kategorin utgjordes av ”de farligaste” och skulle enligt riktlinjerna ”ägnas särskild uppmärksamhet i händelse av krig”, vilket torde ha varit en omskrivning för omhändertagande. Antalet personer i denna kategori skall enligt uppgift till kommissionen ha uppgått till mellan 110 och 190. Någon planläggning för hur ett tillslag mot dessa personer skulle genomföras fanns inte utarbetad.

7.2.5 Personalkontroll

Regelsystemet¹⁰⁷

År 1966 medgav regeringen att personalkontroll generellt skulle få begäras före antagning av hemvärnspersonal.¹⁰⁸

Personalkontrollkungörelsen, som trädde i kraft den 1 oktober 1969, var alltså den första offentliga författningen om personalkontroll. Med det viktiga undantaget avseende förutsättningarna för registrering var regleringen i stort sett utformad enligt det förslag som lämnats av den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären.

Personalkontroll definierades som ett inhämtande av upplysningar ur polisregister beträffande den som innehade eller avsågs tillträda en tjänst hos en myndighet eller ett företag som var av betydelse för rikets säkerhet. Med avseende på vilka myndigheter som fick företa personalkontroll skedde ingen utvidgning jämfört med vad som tidigare gällt.

Personalkontroll fick företas endast i fråga om tjänst som, med stöd av personalkontrollkungörelsen och på grund av sin betydelse för totalförsvaret eller rikets säkerhet i övrigt, var att hänföra till skyddsklass. Avgörande för vilken skyddsklass en viss tjänst var hänförd till var i vilken utsträckning befattningshavaren fick del av hemliga uppgifter som var av betydelse för totalförsvaret eller rikets säkerhet i övrigt. Det fanns två skyddsklasser. Till skyddsklass 1 hänfördes tjänster som var av synnerlig betydelse för rikets säkerhet och till skyddsklass 2 tjänster som i övrigt var av betydelse för rikets säkerhet. Regeringen bestämde vilka tjänster som skulle hänföras till skyddsklass 1. Vilka tjänster som skulle hänföras till skyddsklass 2 bestämdes av regeringen eller, efter dess bemyndigande, av vederbörande myndighet.¹⁰⁹ I SUA gavs bestämmelser om

¹⁰⁷ Följande framställning bygger huvudsakligen på Registernämnden: Personalkontroll s. 14 ff.

¹⁰⁸ Fst/Säk 30.12.1966, H 9013-1, F I, vol. 58, MUST:s arkiv

¹⁰⁹ Sedan 1960-talet har det inom RPS/Säk funnits intresse av att begränsa antalet skyddsklassade tjänster. Detta skulle minska arbetsbelastningen och dessutom öka kvalitén på kontrollerna. Dessutom skulle detta minska risken för nya kritiska debatter kring frågan om hur säkerhetspolisens politiska registreringar användes i personalkontrollen, vilket ansågs kunna skada säkerhetsskyddet. I en skrivelse till Justitiedepartementet i maj 1976 framhöll RPS att antalet framställningar om personalkontroll syntes anmärkningsvärt högt och att de begränsningar av begäran om personalkontroll som åsyftades med skyddsklassindelningen inte hade uppnåtts; skrivelse 5.5.1976 ang. personalkontrollsystemet, SAK 701391-9852, vol. 2, SÄPO:s arkiv

när personalkontroll skulle ske beträffande personer och företag som skulle anlitas för uppdrag där de skulle få kännedom om uppgifter av betydelse för rikets säkerhet. Bestämmelser fanns också om att personalkontroll skulle göras i fråga om personal och ledning i bevakningsföretag.

Personalkontroll av en person skulle företas före anställning på en skyddsklassad tjänst eller innan en person som redan var anställd skulle övergå till en sådan tjänst (eller till en tjänst i högre skyddsklass). Kontrollen borde avse endast den som kunde antas bli utsedd. Beträffande personer som innehade tjänst i skyddsklass 1 skulle förnyad personalkontroll ske minst vart femte år. I övrigt borde förnyad kontroll företas när det förelåg särskild anledning till det.

Framställning om utlämnande av uppgifter gjordes hos RPS. Beträffande den som hade eller skulle tillträda en tjänst i skyddsklass 1 fick RPS lämna ut varje uppgift som var tillgänglig i ett polisregister. I fråga om tjänster i skyddsklass 2 fick enligt 9 § endast uppgifter om att personen dömts eller var misstänkt för bl.a. särskilt angivna brott som rörde rikets säkerhet eller för försök, förberedelse eller stämpling till sådant brott lämnas ut. Vidare fick uppgifter lämnas ut om personen eljest hade dömts eller var misstänkt för sådan handling eller försök eller förberedelse därtill som innefattade brott mot rikets säkerhet eller som var ägnad att undergräva det demokratiska statsskickets bestånd eller rikets ställning som oberoende stat.¹¹⁰ Uppgifter fick också lämnas ut om den kontrollerade genom sin verksamhet eller eljest kunde befaras vara beredd att delta i sådan handling som nu nämnts.¹¹¹ RPS kunde, om personalkontrollkungörelsen inte medgav utlämnande av uppgift om visst brott, hos regeringen begära särskilt tillstånd i det individuella fallet att lämna ut uppgiften.

Vid handläggningen av frågor om utlämnande av uppgifter bestod styrelsen av rikspolischefen, chefen för säkerhetsavdelningen och minst tre lekmannaledamöter. I praktiken gick det till så att en tjänsteman vid säkerhetsavdelningen underställde avdelningschefen frågan om ett utlämnande borde ske eller inte. Avdelningschefen hade därefter, eventuellt efter samråd med rikspolischefen, att ta ställning till om frågan skulle underställas styrelsen. Om han tyckte att uppgiften inte skulle lämnas ut, underställdes inte styrelsen

¹¹⁰ Som framgått (not 91) ändrades 9 § år 1972

¹¹¹ Om en tjänst i skyddsklass 2 var förenad med bevakningsuppgift, chefskap för förråd eller kassaförvaltning eller ansvar för penningmedel fick även uppgifter om att personen dömts för andra brott, bl.a. förmögenhetsbrott, lämnas ut.

denna fråga och uppgiften blev alltså inte utlämnad. En uppgift fick lämnas ut endast om alla i styrelsen var ense om beslutet. Ansåg en lekmannarepresentant att en uppgift inte borde lämnas ut, fick rikspolischefen hänskjuta ärendet till regeringens prövning, om han ansåg att uppgiften ändå borde lämnas ut. Hänskjutande till regeringen skulle alltid ske, om en lekmannarepresentant begärde det. Ordningen med företrädare för arbetsmarknadsorganisationer behölls.

Bestämmelser infördes om *kommunikationsplikt*. Den parlamentariska nämndens förslag i denna del hade lovordats av bl.a. tunga remissinstanser som JO och JK. Också personalkontrollroteln vid säkerhetsavdelningen såg positivt på förslaget, trots den ökade arbetsbörda säkerhetssamtalen skulle medföra. De personalkontrollerande myndigheterna skulle - i den mån som regeringen inte medgivit undantag - underrätta den person som kontrollen avsåg att han skulle underkastas sådan kontroll.¹¹² I denna underrättelseplikt ingick emellertid inte att den kontrollerade skulle få möjlighet att själv kommentera uppgifter som vid personalkontroll lämnades till myndigheterna. I vissa fall kunde dock vederbörande - skriftligen eller muntligen - få yttra sig i ärendet innan registeruppgifter lämnades ut (13 §). För skyddsklass 1 föreskrevs således att den kontrollerade personen - om inte "särskilda skäl" talade mot detta - "borde" få yttra sig innan uppgifter lämnades ut. Vad avsåg skyddsklass 2 skulle han få yttra sig endast om "särskilda omständigheter" gav anledning till detta. Myndigheterna skulle också - vad beträffar skyddsklass 1 - från den kontrollerade inhämta skriftliga upplysningar om personliga förhållanden (19 §).

Den myndighet som hade begärt personalkontroll hade att självständigt pröva betydelsen av en uppgift som RPS lämnat ut till myndigheten. RPS kunde alltså inte förbjuda en myndighet att anställa eller för uppdrag anlita en viss kontrollerad person. Detta underströks av att en uppgift som RPS lämnade ut inte fick åtföljas av något yttrande från styrelsen. Myndigheten skulle emellertid återrapportera ärendet till RPS genom att översända beslutet och återställa handlingarna.

I övergångsbestämmelserna angavs att en uppgift som fanns i säkerhetspolisens register vid kungörelsens ikraftträdande inte fick

¹¹² Enligt ÖB:s bestämmelser för personalkontrollen 15.8. 1983 behövde underrättelse inte lämnas i personalkontrollärenden som gällde uttagning av personal för utbildning, placering vid såväl grund- som repetitionsutbildning, krigsplacering och FN-tjänstgöring (SAK 701391-0414, löpnr 1, s.18. SÄPO). Underrättelse lämnades inte heller då det handlade om "omkontroll" av redan anställda (SOU 1990:51, s.189ff).

lämnas ut, om den var av sådan beskaffenhet att den enligt kungörelsen inte fick antecknas i registret, samt att en sådan uppgift skulle avföras så snart det kunde ske.

Personalkontrollkungörelsen innehöll till skillnad från 1961 års kungl. brev inga bestämmelser om utlämnande av *spontanuppgifter*. Sedan regeringen år 1971 hade fastställt vilka befattningar som var placerade i skyddsklass ansåg sig säkerhetspolisen inte längre kunna lämna ut spontanuppgifter till försvaret. År 1976 ändrades kungörelsen (SFS 1976:110) så att RPS styrelse på nytt fick befogenhet att utan framställning lämna ut registeruppgifter rörande personer i skyddsklassade befattningar.

Utlämnandepraxis

RPS styrelse var i regel enig om besluten. I december 1979 skall det för första gången ha förekommit att lekmanaledamöterna inte kunnat ena sig i ett personalkontrollärende, varför frågan om utlämnande av uppgifter hänsköts till regeringen. Lekmanaledamöterna torde i allmänhet ha informerats om hur säkerhetspolisen fått del av registeruppgifterna, t.ex. genom tidningsuppgifter eller telefonkontroll, men de upplystes inte om de förtroliga meddelarnas identitet. Möjligheten till samråd med företrädare för arbetsmarknadens parter synes ha utnyttjats endast vid ett tillfälle, nämligen år 1980.

Vad beträffar uppgifter som inhämtats genom den politiska övervakningen kom kommunikationsregeln inte att medföra några förbättrade möjligheter för de kontrollerade personerna att kommentera och eventuellt rätta till säkerhetspolisens registeruppgifter. Såvitt kommissionen funnit förekom det under 1970-talet endast vid ett tillfälle att säkerhetspolisen höll säkerhetssamtal med en person som var föremål för kontroll på grund av att han var politiskt registrerad av säkerhetspolisen. Samtalet ledde till att personen, som varit uppsatt som kandidat på Clartés lista till ett kårfullmäktigeval, godkändes för reservofficersutbildning.

Huvudskälet till att säkerhetspolisen regelmässigt inte höll säkerhetssamtal i dylika fall torde ha varit risken för att regeringens kvalificerat hemliga registreringsföreskrifter därigenom skulle ha avslöjats och säkerhetspolisens framtida verksamhet därmed kunnat skadas.¹¹³ Andra anledningar till att säkerhetspolisen ogärna kallade kontrollerade personer till säkerhetssamtal var att de aktuella

¹¹³ Registernämnden: Personalkontroll s. 38

uppgifterna kunde beröra ett pågående eller inte avslutat ärende eller att uppgiften kunde röja en känslig källa.

Det förelåg inledningsvis osäkerhet inom RPS styrelse om vilka registeruppgifter som skulle lämnas ut vid personalkontroll. För att få en auktoritativ tolkning av de nya bestämmelserna hänsköt hösten 1969 styrelsen till regeringen sex ärenden rörande personer beträffande vilka försvaret begärt personalkontroll. Regeringen fann att uppgifter inte skulle lämnas ut i fem av fallen, trots att de befattningar som personerna sökt var av känslig karaktär. Fyra av dessa fall avsåg personer med anknytning till VPK (t.ex. kommunfullmäktig, deltagande i ungdomsfestival i Moskva eller Östersjöveckan och bidrag till penninginsamlingar). Det femte fallet, där uppgifter inte skulle lämnas ut, avsåg en försvarsanställd som sysslade med kvalificerat hemligt arbete, vars hustru var kommunist och tagit klart ställning för Nordvietnam och FNL och personligen haft kontakt med amerikanska desertörer i Sverige. Det enda fall där regeringen fann att uppgifter skulle lämnas ut avsåg en person som år 1963 utfört arbeten vid dåvarande SKP:s lokaler i Bad Doberan i Östtyskland. Regeringens beslut fick till följd att VPK ytterligare nedprioriterades som övervakningsobjekt.

År 1968 resulterade 1500 personalkontrollärenden i att uppgifter om anknytning till kommunismen lämnades ut till den kontrollerande myndigheten. I 57 personalkontrollfall utlämnades uppgifter om kopplingar till högerextremistiska organisationer. Personalkontrollkungörelsen medförde en minskning av antalet utlämnade politiska personuppgifter från säkerhetspolisens register. Åren 1970-1976 gjordes i genomsnitt 153 000 registerslagningar för personalkontroll. Huvuddelen av förfrågningarna kom från försvarsstaben och gällde befattningar i skyddsklass 2. Endast en liten del av dessa förfrågningar resulterade i att politiska uppgifter lämnades ut till de kontrollerande myndigheterna. RPS:s styrelse lämnade således åren 1970 och 1971 ut uppgifter om 262 respektive 376 kommunister och fem respektive tre nazister. Av de uppgifter som lämnades ut år 1971 var 284 spontanuppgifter till försvarsstaben angående ”män i värnpliktig ålder”, i samtliga fall avseende medlemskap eller aktivitet i vänsterextremistiska organisationer.¹¹⁴ Under åren 1975-1979 lämnades årligen ut uppgifter om att en personalkontrollerad hade

¹¹⁴ Åren 1969 och 1970 uppgick antalet spontanuppgifter till 208 respektive 177. Under åren 1972-76 lämnade RPS inga spontanuppgifter. Efter 1976 års ändring av personalkontrollkungörelsen återupptogs förfarandet men i synnerligen begränsad omfattning.

anknytning till vänsterextremism i mellan 78 och 157 fall och om anknytning till högerextremism i mellan åtta och 14 fall.¹¹⁵

Inom säkerhetspolisen började man därför ifrågasätta effektiviteten hos personalkontrollinstitutet. I en rapport till regeringen i januari 1979 anförde RPS bl.a. följande.

1970-talets fåtaliga utlämningar beror på ett minskat inflöde av information till registret. En bidragande orsak härtill är personalkontrollkungörelsen och regeringens tillämpningsföreskrifter till denna.

De tidigare bestämmelserna tillät en jämförelsevis långtgående registrering och utlämning av uppgifter om medlemmar i och sympatisörer till organisationer till höger och vänster om de demokratiska partierna. Genom en ändrad bedömning av faran för det revolutionära våldet med ökade krav på aktivitet och handlande från medlemmarna i ytterlighetsgrupperingarna innan registrering får ske har den krets ur vilken de egentliga säkerhetsriskerna skall vaskas fram minskat högst betydligt.¹¹⁶

Utlämnande av uppgifter i samband med personalkontroll föranleddes ofta av andra omständigheter än politiskt engagemang. Det kunde t.ex. vara uppgifter om vistelser i öststater för utbildning vid universitet eller partiskola (där det alltså inte var själva partianknytningen som motiverade utlämnandet), affärsförbindelser med öststater, kontakter med terroristorganisationer, äktenskap eller samboende med (tidigare) öststatsmedborgare och misstankar om brott mot rikets säkerhet.¹¹⁷ Såvitt avsåg FNL-sympatisörer lämnade RPS:s styrelse ut uppgifter endast om vederbörande hade någon anknytning till KFML.

Kommissionen har studerat protokoll över RPS:s styrelses hantering av ett antal personalkontrollfall vid ett sammanträde i november 1977. Majoriteten av personalkontrollförfrågningarna vid detta sammanträde handlade om krigsplacering av värnpliktiga i skyddsklass 2-tjänster. I närmare fyrtio fall (av totalt omkring 50) resulterade utlämnandet av uppgifter i att den kontrollerade personen inte godkändes av försvaret för den avsedda krigsplaceringen. Åtskilliga av dessa bedömdes som potentiella säkerhetsrisker på grund av att de under 1970-talet varit uppsatta som kandidater för någon HT 19-gruppering vid val till olika politiska församlingar. I

¹¹⁵ För åren 1972-74 saknas statistiska uppgifter.

¹¹⁶ Den särskilda polisverksamheten PM 15.1.1979, SK 4/79, SÄPO:s arkiv ; cit. efter Elias-son.

¹¹⁷ Registernämnden: Personalkontroll, s. 77-81

några fall utlämnades - förutom valkandidatsuppgifter - även annan information om de kontrollerade. En person hade t.ex. deltagit i flera KFML(r)-demonstrationer och förmodades ha ingått i KFML(r):s militärutskott. En annan hade varit KFML(r):s kontaktman för en soldatklubb och i ett tredje fall utlämnades uppgifter om att en person varit en av ledarna för den s.k. rebellrörelsen och misstänkts för kontakter med terroristmisstänkta palestinier. Det utlämnades också uppgifter om att personer t. ex. varit medlemmar i eller kontaktmän för KFML(r), medverkat i någon av KFML(r):s driftceller inom privata företag eller ingått i redaktionen för RMF:s tidning Mullvaden. I ett fall utlämnades närmare femton år gamla uppgifter om att en person varit kontaktman och kretsstämмоombud för Nysvenska Rörelsen. Två utlämnandefall resulterade i att personer, som på olika sätt varit aktiva inom KFML, inte antogs till hemvärnet.

I några fall hindrade däremot inte utlämnandet av uppgifter om politisk aktivitet att personer godkändes av den kontrollerande myndigheten för skyddsklass 2-befattningar. En person godkändes således av försvarsstaben som styrelseledamot i ett SUA-företag, trots att han i början av 1970-talet haft ledande funktioner inom KFML och Clarté. Och en annan krigsplacerades oavsett sina aktiviteter i Clarté och KFML under 1960-talet. En tredje, som representerat Clarté i ett kårfullmäktige 1976, antogs för en tjänst vid RPS.

I ett par fall beslutade RPS:s styrelse att inte lämna ut registeruppgifter. Det ena gällde en person, avsedd att krigsplaceras som förplägnadstroppchef, som "uppgivits" vara medlem i KFML(r) 1973 och därefter noterats som medverkande i partiets transporter och anställd vid dess tryckeri. Det andra fallet gällde en person som sökt FN-tjänst och som åren 1970-1971 varit upptagen i Clartés medlemsmatrikel i Lund.

Uppgiftsutlämning vid sidan av personalkontrollen

Det hände att RPS/Säk på begäran till Fst/Säk lämnade ut uppgifter om personer som avsågs anlitas för mycket brådskande SUA-arbeten, t.ex. reparationer i en hemlig anläggning under ett förestående veckoslut, utan att gå vägen via RPS:s styrelse.

Det kunde också förekomma att befattningshavare hos säkerhetspolisen som ett led i sitt säkerhetsarbete i fråga om SUA-företag till t.ex. ett företag inom försvarsindustrin överlämnade en

PM, vilken kunde innehålla sådan information om en anställd som egentligen hade bort lämnas ut under ett personalkontrollförfarande.¹¹⁸

Också i andra situationer kunde det hända att uppgifter lämnades ut vid sidan av det strängt reglerade förfarandet för personalkontroll. Vid ett internt möte år 1977 påpekade en säkerhetspolis att kontrasubversionsrotelns arbetsanteckningar ”olagligt” användes vid personalkontroll. Det förekom även att uppgifter från sektionernas arbetsanteckningar lämnades ut till andra myndigheter.¹¹⁹ En av byråcheferna uttryckte vid en intern konferens år 1981 ”en förhoppning om att det vid det här laget mer eller mindre skulle vara slut på den form av begränsad personalkontroll som förekommit ganska rikligt tidigare mellan myndigheter och sektioner ute i landet”.

7.3 Åren 1980-2002¹²⁰

7.3.1 Allmänt

Från senare delen av 1970-talet inriktade säkerhetspolisen alltmer sin verksamhet på kontrapionage. Arbetet bedrevs med framgång och säkerhetspolisen kunde under 1980-talet avslöja flera underrättelseofficerare från Sovjetunionen och andra öststater som bedrev spioneri mot eller olovlig underrättelseverksamhet i Sverige.

Sovjetunionens sönderfall och det kalla krigets slut har inte inneburit att underrättelseverksamheten i och mot vårt land har upphört. Flera stora underrättelsetjänster har en jämförelsevis omfattande närvaro i Sverige. Underrättelseverksamhet bedrivs med avseende på bl.a. vetenskapliga, tekniska, ekonomiska och politiska förhållanden. Grundläggande för säkerhetspolisens kontrapiona-

¹¹⁸ Se även Registernämndens rapporter Personalkontroll s. 86 och Personalkontroll del III s. 20 ff. Förfarandet skall enligt vad som uppgetts till såväl kommissionen som Registernämnden ha upphört i mitten av 1980-talet, sedan Hjälmroth fått kännedom om saken.

¹¹⁹ Således lämnade en sektion år 1975 en uppgift ur arbetsanteckningarna om att en person enligt ”pålitlig sagesman” tillhörde KFML(r) till en befattningshavare vid RPS/Säk centralt, som vidarebefordrade uppgiften till Fst/Säk. Vidare förekom att sektioner lämnade ut identifikationsuppgifter (personnummer och adress) om personer som Fst/Säk intresserade sig för; tjänsteant. 5.4.1971, SH 191-71, och 7.4.1972, SH 812-71, Norrköpingssektionen, 15:4/5a, och skrivelse 11.3.1971 från Gävlesektionen, 5:721 b/24, löpnr 1, SÄPO:s arkiv

¹²⁰ Till grund för detta avsnitt ligger, förutom de källor som anges i not 1 och följande noter, även muntliga uppgifter som lämnats till kommissionen av bl.a. följande personer: Mats Börjesson, Sture Höglund, Margareta Linderöth och Carl-Axel Petri.

geverksamhet är förebyggande åtgärder som syftar till att avbryta och förhindra brottslig verksamhet.

Sverige har inte heller förskonats från terroristdåd. I mitten av 1980-talet mördades ett par avhoppare från den kurdiska terroristorganisationen PKK. Det förekom även bombattentat mot utländska medborgare och intressen, t.ex. mot Iraks och Irans ambassader i Stockholm åren 1991 och 1992. De senaste åren har säkerhetspolisen främst uppmärksammat den internationella islamistiska kampen och denna uppgift har efter terrorattackerna den 11 september 2001 i USA fått högsta prioritet.¹²¹

Under 1980-talet förlorade de extremistiska vänstergrupperingarna mark och säkerhetspolisen nedprioriterade författningsskyddet. De nazistiska och högerextremistiska rörelsernas frammarsch och kriminella våldsutveckling under senare delen av decenniet ledde till en kraftfull nysatsning på den författningsskyddande verksamheten. Personer knutna till den s.k. vit makt-miljön sprider racistisk propaganda och begår brott, i vissa fall av mycket allvarlig art. Också inom den s.k. autonoma miljön, präglad av idéströmningar som frihetlig socialism, anarkism och syndikalism, finns personer som ägnar sig åt utomparlamentariska aktioner med våldssamma inslag och även gör sig skyldiga till brott mot enskilda. Det är främst säkerhetspolisens arbete med dessa grupper som behandlas i detta avsnitt.

7.3.2 Inhämtning

Öppna källor

Studiet av ytterlighetsorganisationernas tidningar, flygblad och annat propagandamaterial har även under de senaste decennierna spelat en stor roll i säkerhetspolisens övervakning. Härigenom kan säkerhetspolisen inhämta information om politiska huvudlinjer, möten och internationella kontakter samt personuppgifter. Genom att låta någon prenumerera på sådana organisationers trycksaker under eget namn (bulvanprenumerationer) kan polisen få del också av internt material. Polisen avlyssnar även organisationernas närradioprogram och studerar Internet, där såväl högerextremistiska som anarkistiska grupper förekommer med egna webb-sidor. Tid-

¹²¹ SÄPO Verksamhetsåret 2001 s. 42 f.

ningsreportage och böcker av undersökande journalister bidrar till kunskapen främst om de högerextremistiska rörelserna. Säkerhetspolisen kan från respektive länsstyrelse beställa valsedlar avseende ytterlighetspartier som ställer upp i allmänna val och därigenom få personuppgifter rörande dem som offentligt företräder partiet.

Yttre spaning

Säkerhetspolisen bedrev långt in på 1990-talet en tämligen intensiv spaning mot KFML(r) och KAF/SP. Offentliga och interna möten, kongresser och sommarläger kunde vara föremål för yttre bevakning. I början av 1980-talet sattes flygspaning in mot en anläggning där KPML(r) misstänktes lagra vapen och ammunition. Denna spaningsmetod användes också mot ett sommarläger som drevs av SP år 1988. Under 1980-talet följde säkerhetspolisen även vissa offentliga aktiviteter som arrangerades av fredsorganisationer, varvid det förekom att deltagare fotograferades och anföranden togs upp på band. Sådana insatser gjordes också och görs alltjämt mot vissa högerextremistiska organisationer. Demonstrationer av såväl högerextremister som autonoma grupper följs och deltagare fotograferas eller videofilmas.¹²²

För spaning bl.a. i universitetsmiljöer använde sig säkerhetspolisen även under 1980-talet av studenter. Sådana s.k. civilgrupper fanns förutom i Stockholm sannolikt också i Göteborg, Lund och Uppsala. De upplöstes i början av 1990-talet. Skälet härtill var, enligt vad f.d. generaldirektören Mats Börjesson uppgett för kommissionen, att han ansåg att sådan verksamhet var försvarbar endast så länge Sverige hade diktaturstater i den nära omvärlden.

¹²² Som exempel på aktiviteter inom ytterlighetsorganisationerna som övervakats kan nämnas KAF:s kongress år 1982, SP:s kongress år 1983, EAP-möte i Göteborgs stadsbibliotek i april 1984, NRP:s riksmöte år 1984 och Sverigedemokraternas kongresser under 1990-talet. Bland fredsorganisationers aktiviteter som övervakats kan nämnas SFSF:s fredsfestival i Hagaparken i Stockholm i maj 1983 och dess högtidlighållande av Hiroshimadagen i augusti samma år samt en demonstration mot ett amerikanskt örlogsbesök i Stockholm år 1986, SFK:s fredsmarsch i Stockholm i januari 1981, ett förberedande möte i SFK:s lokal i Stockholm inför Tröndelagsmarschen sommaren 1981 och en freds- och solidaritetsafton i Medborgarhuset i Stockholm i december 1985.

Förtroliga meddelare

Säkerhetspolisen har haft tillgång till enstaka förtroliga meddelare bland personer som hoppat av från SKP liksom bland personer som haft nära förbindelser med KPML(r). Inom såväl de högerextremistiska rörelserna som de autonoma nätverken har betydelsen av förtroliga meddelare ökat med åren. Det förekommer att polisen får kontakt med personer som är på väg ut ur sistnämnda miljöer och förmår dem att fortsatt odla kontakter inom dessa kretsar. Det har även hänt att säkerhetspolisen låtit personer infiltrera kretsar av detta slag.

Med vissa djurrättsaktivister för säkerhetspolisen en öppen dialog, vilket visat sig vara ett effektivt sätt att förhindra kriminella aktioner.

Hemlig teleavlyssning

Under senare delen av 1970-talet hade den omfattande telefonavlyssningen mot vänsterextremistiska organisationer upphört. I början av 1980-talet inleddes dock vid några tillfällen förundersökningar mot ett par personer i APK:s ledning med anledning av misstankar om spioneri alternativt olovlig underrättelseverksamhet. Till följd härav gav domstol tillstånd till telefonavlyssning bl.a. mot APK:s partikansli på Luntmakargatan i Stockholm (november 1980 – april 1981 samt mars – juni och oktober – december 1982). Överskottsinformation sparades i en fiktiv meddelarakt.

Under 1980-talet var vid några tillfällen ett par ledande högerextremister föremål för förundersökningar med anledning av misstankar främst rörande sabotage eller allmänfarlig ödeläggelse alternativt förberedelse till dessa brott. I samband därmed gav domstol tillstånd till telefonavlyssning mot deras hemtelefoner och i ett fall också telefonen i en lägenhet som användes som samlingslokal av den misstänkte och hans meningsfränder. I ett ärende kombinerades telefonavlyssningen med postkontroll. En tredje högerextremist blev under några månader 1987/88 föremål för telefonavlyssning med anledning av misstanke om olovlig kårverksamhet. Inte i något av fallen ledde förundersökningen till åtal. Däremot gav telefonavlyssningarna överskottsinformation om andra personer inom vissa högerextremistiska kretsar, något som möjliggjorde för säkerhetspolisen att kartlägga dessa. Det finns ett tidsmässigt samband mellan några av dessa avlyssningsoperationer och diskussio-

ner inom säkerhetspolisen om att begära att den organisation som den misstänkte tillhörde skulle föras upp i förteckningen över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet.

Under 1990-talet har säkerhetspolisen hanterat omfattande förundersökningar såväl mot personer tillhörande de mer våldsinriktade högerextremistiska grupperna med anledning av misstankar om olovlig kårverksamhet som mot aktivister inom den autonoma miljön med anledning av misstankar om olovlig kårverksamhet och sabotage. I ett tidigt skede av en av dessa förundersökningar riktad mot vit makt-miljön hölls hösten 1991 ett planeringsseminarium med den åklagare som var förundersökningsledare och berörd personal inom säkerhetspolisen. I de inom säkerhetspolisen upprättade anteckningarna från seminariet anges bl.a. följande.

[Förundersökningsledaren] ansåg att det viktigaste är att förhindra den brottsliga verksamheten, ”att hålla den i schack”. Det väsentligaste i sammanhanget är möjligheten att använda tvångsmedel för att få informationer, inte att väcka åtal för olovlig kårverksamhet. Enligt [förundersökningsledaren] skall målsättningen därför vara att fortlöpande bedriva förundersökning med tvångsmedel för att få informationer som kan användas för att förhindra brott eller för att väcka åtal för annan brottslighet än olovlig kårverksamhet. Genom att bedriva förundersökningen på detta sätt ökar möjligheterna till att man under en längre period kan bedriva förundersökning rörande olovlig kårverksamhet med tvångsmedel.¹²³

Inom ramen för denna förundersökning, som med tiden kom att omfatta ett 50-tal personer, gav domstol tillstånd till hemlig teleavlyssning mot samtliga och till postkontroll mot flertalet misstänkta. Stora mängder överskottsinformation togs till vara. Vid förundersökningar mot personer tillhörande s.k. antifascistiska organisationer har säkerhetspolisen inhämtat överskottsinformation inte endast rörande personer inom dessa grupperingar utan även beträffande sådana nazister, som varit föremål för kartläggning av antifascisterna.

Under senare år har säkerhetspolisen tagit i bruk ett nytt, databaserat system för hemlig teleavlyssning och hemlig teleövervak-

¹²³ Protokoll fört vid planeringsseminarium 9-10.10.1991 ang. pågående förundersökning om misstänkt olovlig kårverksamhet, SH 3459/91, D SAK 701391-0182, löpnr 7, SÄPO:s arkiv; cit. efter Lampers. Förundersökningsledaren har inför kommissionen dock förklarat att han har synnerligen svårt att tänka sig att han uttryckt sig på detta sätt.

ning, ibland kallat PLUTO. Detta utgör ett bearbetnings- och analysverktyg vid behandling av uppgifter som inhämtats genom dessa tvångsmedel. Systemet innehåller personuppgifter i den utsträckning sådana uppgifter behövs för behandlingens ändamål. De personuppgifter som antecknas i systemet utgörs av uppgifter om abonnent- och teleadresser som är kopplade till ett tillstånd till hemlig teleavlyssning eller hemlig teleövervakning. Vidare antecknas uppgifter om kontakter och teleadresser som uppmärksammas med anledning av en pågående teleavlyssning eller teleövervakning. Dessutom noteras innehållet i telefonsamtal och andra telemeddelanden samt utredningsanteckningar. Informationen utgörs till en början av obearbetade underrättelser som i en bestämd utredning inhämtats genom något av de aktuella tvångsmedlen. De inhämtade uppgifterna bearbetas och analyseras. Därefter tas de uppgifter bort som inte är relevanta för utredningen. Övriga uppgifter tillförs centralregistret. Uppgifterna i systemet är tillgängliga för de befattningshavare som har behörighet att arbeta med det aktuella ärendet.¹²⁴

Buggning och andra former av teknisk avlyssning

Sedan olovlig avlyssning kriminaliserades år 1975 (4 kap. 9 a § brottsbalken) har, som tidigare nämnts, såvitt kommissionen kunnat finna, säkerhetspolisen inte använt sig av vad som vanligen avses med buggning inom den författningsskyddande verksamheten. Däremot har kommissionen påträffat ett par fall då säkerhetspolisen i samband med regelrätt telefonavlyssning noterat samtal som förekommit i anslutning till en telefon då luren var avlagd. I det ena fallet skedde detta inom ramen för en förundersökning mot en autonom aktivist år 1988 och avsåg då en telefon hos tidningen Brand, i det andra i samband med förundersökning mot en ledande nazist år 1992.

Säkerhetspolisen bedriver egen signalspaning mot sändare i Sverige, s.k. närspaning. Inom författningsskyddet används denna inhämtningsmetod främst mot samtal över s.k. walkie talkies, t.ex. vid övervakning av demonstrationer arrangerade av högerextremistiska eller autonoma grupper. I vissa sådana fall har spaningsmetoden gjort det möjligt för polisen att ingripa mer effektivt och förhindra våldsamma sammandrabbningar. Men även samtal på äldre typer av mobiltelefoner och trådlösa hemtelefoner har utsatts för

¹²⁴ SOU 2001:92 s. 91

avlyssning. För sådan avlyssning utnyttjas apparater som för en billig penning är tillgängliga i den allmänna handeln, s.k. scanners.

7.3.3 Samarbete med utländska tjänster

I början av 1980-talet etablerades ett formaliserat regionalt samarbete mellan Belgien, Nederländerna och de nordiska länderna och cheferna för respektive lands säkerhetstjänst träffas en gång per år.¹²⁵

Ambassadör Carl Lidbom konstaterade vid sin undersökning av säkerhetspolisens arbetsmetoder år 1989 att det internationella samarbetet av hänsyn till bl.a. utrikespolitiska förhållanden omfattades av en synnerligen sträng sekretess, såväl utåt som internt inom säkerhetspolisen, och att motsvarande sekretess i fråga om sådant samarbete också tillämpades utomlands. Han fann att det internationella samarbetet var av stor betydelse för att säkerhetstjänsten skulle kunna bedrivas effektivt. Och hans intryck var att detta samarbete hörde till de starka sidorna i säkerhetspolisens verksamhet. Däremot ställde han sig kritisk till avsaknaden av en formell reglering av samarbetet och menade att det borde ankomma på regeringen att bestämma vilka länder som säkerhetspolisen skulle samarbeta med och att slå fast vissa grundläggande regler för det internationella samarbetet, t.ex. på vilka områden samarbete skulle bedrivas och vad som skulle gälla i fråga om utlämnande av känsliga uppgifter, framför allt beträffande svenska medborgare.¹²⁶

I den hemliga versionen av utredningen konstaterade Lidbom att när det gällde kontrasubversion var det internationella samarbetet obetydligt, kanske någon procent av den totala omfattningen. Det inskränkte sig i princip till enstaka underrättelser om att exempelvis någon för polisen känd svensk extremist deltagit i ett internationellt möte med likasinnade. Han fann att följande principer för samarbetet utvecklats i praxis.

1. En fråga från en utländsk underrättelsetjänst besvaras inte förrän SÄPO förvässat sig om att den som frågar verkligen har ett legitimt behov av den begärda informationen. Frågor som inte åtföljs av en godtagbar motivering besvaras alltså inte.
2. Som huvudregel lämnas ingen information om svenska medborgare. På terrorismbekämpningens område tar dock intresset

¹²⁵ Bergh och Eriksen: a.a., del 2, s. 519

¹²⁶ SOU 1989:18 s. 61 f.

av att förhindra och utreda terrordåd över intresset av diskretion och skydd för det egna landets medborgare.

3. Information som erhållits från ett land lämnas vidare till ett tredje land endast om det första landet medger detta.

4. Källorna skyddas.¹²⁷

Numera finns föreskrifter om handläggningen av SÄPO:s utländska kontakter i arbetsordningen. Utlämnande av uppgifter till utlandet är sedan år 1999 reglerat i 16 § polisdataförordningen (1999:81). Enligt denna bestämmelse får, om det är förenligt med svenska intressen, uppgifter som behandlas i polisdatalagen lämnas ut dels till utländsk underrättelse- eller säkerhetstjänst, dels till polis- och åklagarmyndighet i en stat som är ansluten till Interpol, om det behövs för att myndigheten eller organisationen skall kunna förebygga, upptäcka, utreda eller beivra brott.

Den översiktliga genomgång som kommissionen gjort av material från de senaste decennierna rörande SÄPO:s internationella samarbete ger vid handen att samarbetet på författningsskyddsområdet är av mycket begränsad omfattning. Det inriktas främst på nazister och andra högerextremister och har ofta samband med (misstänkt) brottslig verksamhet. De senaste åren har även olika autonoma nätverk, t.ex. extrema djurrätsaktivister och ”globaliseringsmotståndare”, kommit att omfattas av det internationella samarbetet. Utbytet av uppgifter avser i hög grad gränsöverskridande kontakter och aktioner. Personuppgifter rörande svenska medborgare förefaller lämnas ut endast i mycket begränsad omfattning. Men så sent som år 2001 lämnade säkerhetspolisen med anledning av en förfrågan från en europeisk samarbetspartner ut uppgifter om en person aktiv inom KPML(r), innefattande att denne arrangerat kongresser och fredsmarscher. Anledningen till den utländska förfrågan var att svenskens namn och telefonnummer förekommit i en anteckningsbok som påträffats vid en husrannsakan i en lägenhet som förhyrts av medlemmar i en solidaritetsgrupp för Kurdistan.

På regional nivå förekommer samarbete med säkerhetspolisiära myndigheter i andra nordiska länder.

¹²⁷ SOU 1989:18, den hemliga versionen, s. 109 f. SK 32-91, SÄPO:s arkiv

7.3.4 Bearbetning och registrering

Allmänt

Inom ramen för övervakningen av de organisationer och grupper som bedömdes utgöra eller kunna komma att utveckla sig till ett hot mot rikets inre säkerhet gjorde säkerhetspolisen punktinsatser för att kartlägga sådana grupperingar.

År 1980 företog således säkerhetspolisen en riksomfattande inventering och kartläggning av vänskapsföreningarna. Syftet var att belysa föreningarnas ställning som subversivt verkande organ för främmande makt och deras funktion som hjälporganisationer för främmande underrättelseverksamhet. I utredningen skulle enligt riktlinjerna ingå vänskapsföreningar för Sovjetunionen och övriga stater inom Warszawapakten liksom liknande organisationer med anknytning till Kina, Albanien, Kuba och Jugoslavien samt "eventuellt andra stater av särskilt intresse". Utredningen skulle riktas in på frågor om former och medel för subversiv verksamhet och innefatta en kartläggning av förbundens styrelser, funktionärer och andra personer, t.ex. tolkar och artister, som brukade medverka på olika sätt. För varje person skulle inhämtas aktuella upplysningar, "som kan underlätta en bedömning av vederbörandes förutsättningar för att vara agent, medhjälpare, propagandist eller att på annat sätt vara verksam för främmande makts subversiva syften". Även förekomsten av eventuella inflytelseagenter skulle uppmärksammas. Registrering borde ske av "alla styrelsemedlemmar, och övriga personer – medlemmar och andra – som ådragit sig misstankar för illegalt samröre med främmande makts underrättelsetjänst."¹²⁸

År 1981 inledde säkerhetspolisen en uppföljning av extremistrelserna. Ett skäl härtill var att många av de personuppgifter som fanns arkiverade var av äldre datum, vilket medförde svårigheter för RPS:s styrelse vid bedömningen av om uppgifterna skulle lämnas ut vid personalkontroll. Man började med KPML(r) och från varje sektion infordrades uppgifter om antalet KPML(r):are som var registrerade i centralregistret respektive i arbetsanteckningar.¹²⁹ Hu-

¹²⁸ Någon samlad utvärdering av kartläggningen har inte påträffats.

¹²⁹ Uppföljning av extremistrelser – bearbetning av KPMLr, PM 18.8.1981, SH 1790/81, 701301-4274, löpnr 1, SÄPO:s arkiv

ruvida även andra organisationer kom att omfattas av denna uppföljning är inte känt.

År 1983 begärde säkerhetsavdelningen att sektionerna skulle rapportera om situationen inom fredsörelserna. En av huvuduppgifterna var att söka ta reda på de lokala fredsaktivisternas politiska hemvist. Inhämtningen skedde främst genom lokaltidningar och andra öppna källor men på sina håll torde man också ha anlitat meddelare inom organisationerna för att få fram begärda uppgifter. I en halvårsrapport år 1985 konstaterade säkerhetsavdelningen att man saknade resurser för att följa upp "ickevåldsnätet". Man ifrågasatte syftet med verksamheten och vems intressen organisationerna företrädde.

År 1992 gjorde säkerhetspolisen en större sammanställning av högerextremismen i Sverige och år 1999 företogs en landsomfattande inventering av miljö- och djurrättsaktivister.¹³⁰ I sistnämnda fall infordrades uppgifter från sektionerna om de personer som bedömdes vara mest intressanta inom respektive sektionens ansvarsområde. Dessa skulle presenteras med namn och fotografi (om sådant fanns), uppgifter ur olika register och en kortfattad beskrivning om varför de bedömdes vara av intresse, varvid bl.a. faktorer som brottslighet, aktionsbenägenhet och ideologisk roll borde belysas. Uppgifter rapporterades om sammanlagt ca 250 personer, varav ett tiotal miljöaktivister och resten djurrättsaktivister.

Säkerhetspolisen ger också halvårsvis ut rapporter om subversion.

Den mest omfattande delen av bearbetningen utgjordes länge av registreringen. Det fanns, enligt vad som anfördes i den PM om uppföljning av extremistörelser från år 1981 som nyss nämnts, en tendens till att man lade ned stor kraft på att få en person registrerad, men att uppföljningen av personen i fråga inte prioriterades på samma sätt. Efter hand uppmärksammade man också att kvaliteten på det material som inhämtades av kontrasubversionsroteln var bristfällig och konstaterade att man inte hann med att följa upp den inhämtade informationen.¹³¹

¹³⁰ PM 16.12.1992, "Extremhögern i Sverige", SH 4161-92, SAK 001306-2054-01, löpnr 1, och PM 7.4.1999 "Inventering av miljö- och djurrättsaktivister i respektive län", 001311-4137, löpnr A 1, SÄPO:s arkiv

¹³¹ Sammanfattning av sekretariatsdiskussioner med säkerhetsavdelningens kommissarier vid AS under oktober 1987 i ämnet säkerhetshotande verksamhet, SAK 001306-3722, löpnr 1, s.79, SÄPO:s arkiv

Registreringsbestämmelser och förslag till ändringar i dessa

Regeringen utfärdade den 3 december 1981, efter förslag av RPS, en hemlig förordning med bestämmelser om verksamheten vid RPS:s säkerhetsavdelning. Härigenom upphävdes 1973 års hemliga föreskrifter. De nya bestämmelserna trädde i kraft den 1 januari 1982. Föreskrifterna ändrades efter framställning av RPS genom regeringsbeslut den 24 maj 1984, den 6 juni 1985, den 3 december 1987, den 24 november 1988, den 4 februari 1993 och den 17 september 1998 (se tablå s. 318 f.). Föreskrifterna upphävdes den 22 december 1998.

Det var inte några mera omfattande principiella ändringar som gjordes genom 1981 års hemliga föreskrifter. 1972 års öppna föreskrifter skulle fortsätta att gälla. Några organisationer eller grupper av terroristkaraktär namngavs emellertid inte. En del ändringar gjordes i fråga om förteckningen över ”revolutionära organisationer”.¹³² De särskilda kriterierna för registrering enligt 1973 års föreskrifter återupprepades med viss språklig justering. Ett nytt kriterium tillkom, nämligen att anteckning fick ske av medlem eller sympatisör som ”i särskilt hög grad var aktiv” inom en organisation eller gruppering. Detta fick ske endast efter ett beslut i det enskilda fallet av RPS:s styrelse. Det kan redan här anmärkas att något beslut om registrering enbart på denna grund aldrig torde ha fattats. Inte heller torde fråga härom ha underställts RPS:s styrelse.¹³³ Vidare fick personer som medverkat till bildandet av ”hemliga celler i bostadsområden” eller som hade ingått i sådana celler registreras.

RPS utfärdade på grundval av 1981 års regeringsföreskrifter den 6 april 1981 nya hemliga tjänsteföreskrifter (HT 19:1). Dessa ersatte HT 19 och HT 20 och gällde fram till den 1 december 1993. Då infördes bestämmelser som rörde införingar i säkerhetspolisens register i säkerhetspolisens arbetsordning, grundade bl.a. på 1972 års öppna och 1981 års hemliga regeringsföreskrifter.

De ändringar som gjordes i förteckningen över vilka organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet initierades i samtliga fall av RPS. De tre organisationer som avfördes den 1 juli 1984 hade samtliga upphört. I fråga om SKU-ml tycks så ha skett redan år 1980, då KFML(r) började bedriva ungdomsverksamheten genom sina idrottsföreningar. MLK hade år

¹³² Uttrycket i 1973 års föreskrifter om att det skulle röra sig om organisationer som ”i antaget program” angett att de skulle verka för att omvandla samhället med våld användes inte. I sak torde detta dock ha saknat betydelse, eftersom en hänvisning skedde till 1972 års föreskrifter där det aktuella uttrycket användes som utmärkande för organisationerna i fråga.

¹³³ Registernämnden: Personalkontroll s. 25

1983 gått samman med SKP:s ungdomsförbund Röd Ungdom. Och FK hade upplösts i januari 1982 sedan verksamheten legat nere något år. Ett år senare avfördes Svenska Clartéförbundet. Clarté hade vid sin kongress i februari 1983 beslutat att inte längre vara ett studentförbund till SKP utan bli en partipolitiskt obunden organisation för radikala intellektuella. Det invandrarfientliga Sverigepartiet tillfördes förteckningen fr.o.m. den 1 januari 1988 bl.a. med hänvisning till att personer med anknytning till partiet varit inblandade i mord, mordbrand och trakasserier av motståndare.¹³⁴ SKP jämte Röd Ungdom avfördes i slutet av år 1988. Partiet hade redan i 1980 års partiprogram tagit avstånd från principen om proletariats diktatur och omprövade under de följande åren sin politiska ideologi. År 1986 bytte partiet namn till Solidaritetspartiet, vars mål var att förändra samhället i riktning mot demokratisk socialism. Av de tre organisationer som i mars 1993 ströks från listan syntes SKA och KPS efter Sovjetunionens fall ha upphört att vara aktiva. Frihetsförbundet/DA hade också, enligt säkerhetspolisens bedömning, upphört med alla aktiviteter.

Rikspolischefen Holger Romander gjorde i januari 1981 på uppdrag av RPS:s styrelse en framställning till regeringen om att APK skulle tas upp i 1983 års hemliga föreskrifter som en revolutionär organisation. Härvid hänvisades till att företrädare för partiet hade kontakter med öststatsdiplomater, att partiet fått möjlighet att sända medlemmar för utbildning i Sovjetunionen och Östtyskland och att det mottog ekonomiskt stöd från ovjetunionen. Framställningen bifölls emellertid inte, vilket synes ha sin förklaring i oenighet inom den borgerliga trepartiregeringen och motstånd från socialdemokraterna. Till resultatet kan ha bidragit att det bedömdes vara möjligt att registrera en del av partiets medlemmar på annan grund än partiengagemanget, nämligen med stöd av den s.k. kontaktprincipen.

Generaldirektören Mats Börjesson gjorde år 1992 en framställning till Justitiedepartementet om ändringar i 1981 års föreskrifter.¹³⁵ Dels begärde han att några inaktuella rörelser, bl.a. DA, skulle avföras, dels redogjorde han för det ökande behovet av att registrera medlemmar i och sympatisörer med extremistiska grupperingar som inte fanns med i föreskrifterna. I skrivelsen redogjorde han också för säkerhetspolisens praxis i registreringsfrågor. Han framhöll att många av de nybildade högerextremistiska grupperingarna hade få anhängare och saknade en genomtänkt organisations-

¹³⁴ Skrivelse 13.10.1987 jämte bilagor, SK 24-87, 701391-0117, löpnr 5, SÄPO:s arkiv

¹³⁵ Skrivelse 3.3 1992, SK 14-92, D SAK 701391-0182, löpnr 2, SÄPO:s arkiv

struktur och ett program. De kunde i vissa fall förväntas bli upplösta och anhängarna söka sig till andra liknande grupper. Det var enligt skrivelsen "självfallet av stor vikt för SÄPO:s verksamhet att anteckning om medlemskap i och sympatisörer med dessa grupper" kunde föras in i registret. Men redan lösligheten i gruppernas organisationsformer gjorde att det inte var meningsfullt att reglera registreringen i de hemliga föreskrifterna. Åtskilliga av de aktuella personerna kunde registreras som säkerhetsrisker även på andra grunder än deras politiska åskådning, t.ex. på grund av misstänkt eller uppdagad brottslighet. Dessutom var vissa av gruppernas aktiviteter sådana att det kunde "konstateras, eller i vart fall befaras, att gruppen i praktiken bedriver omstörtande verksamhet med våldsamma medel". Anhängare till dessa grupper kunde enligt Börjeson registreras med stöd av den bestämmelse i 1972 års öppna föreskrifter, som ursprungligen var avsedd att reglera registreringen av personer knutna till utländska terroristorganisationer.¹³⁶ Där föreskrevs att "organisationer eller grupper, som kan befaras här i riket eller i andra stater bedriva eller har bedrivit politisk omstötningsverksamhet vari ingår utnyttjande av våld, hot eller tvång som medel", skulle antecknas i registret.

Varken i den ändring av 1981 års föreskrifter som utfärdades den 4 februari 1993 eller på annat sätt berörde regeringen säkerhetspolisens tolkning av registreringsföreskrifterna. Inom säkerhetspolisen togs detta till intäkt för att regeringen godkänt denna tolkning. Bestämmelser om registrering i enlighet med denna tolkning togs också in i säkerhetspolisens arbetsordning.¹³⁷ Såvitt kommissionen funnit kom emellertid inte någon person att registreras med stöd av denna bestämmelse.¹³⁸ Möjligheten att registrera högerextremister på grund av deras individuella handlande med koppling till kriminalitet har uppenbarligen ansetts tillräcklig.

Genom ett avgörande av Regeringsrätten (jfr Regeringsrättens årsbok 1990:67) klargjordes att det då använda s.k. SÄPO-registret bestod av, förutom det datoriserade centralregistret, även de akter som registret ger upplysning om. Till registret anses även höra ett arkiv över säkerhetskopior av akterna (filmarkivet), undersökningsdatabaser för förundersökningar och andra utredningar samt

¹³⁶ I 1973 års hemliga regeringsföreskrifter framgick detta uttryckligen, men denna precisering hade som nämnts slopats i 1983 års hemliga föreskrifter.

¹³⁷ PM 25.3.1993, SH 1584-93, SAK 001305-9373, vol. A, löpnr 1, SÄPO:s arkiv, samt SÄPO:s arbetsordning 1993.

¹³⁸ Jfr Registernämnden: Personalkontroll s. 66

signalspaningsregistret.¹³⁹ Genom polisdatalagen har en ny och snävare definition av SÄPO-registrets omfattning lagfästs.

I samband med säkerhetsskyddslagens ikraftträdande (se nedan) upphävdes personalkontrollkungörelsen den 1 juli 1996 och det däri intagna förbudet mot åsiktsregistrering överfördes till 5 a § förordningen (1989:773) med instruktion för Rikspolisstyrelsen. Där hade det sin plats till dess att polisdatalagen trädde i kraft år 1999.

Polisdatalagen

Polisdatalagen (1998:622), som trädde i kraft den 1 april 1999, reglerar behandling av personuppgifter hos polisen. Lagen bygger på personuppgiftslagen (se kap. 5) och innehåller de särregler som ansetts nödvändiga i polisens verksamhet. Lagen gäller vid behandling av personuppgifter i polisens verksamhet bl.a. för att förebygga brott och andra störningar av den allmänna ordningen och säkerheten eller bedriva spaning och utredning i fråga om brott som hör under allmänt åtal. Enligt polisdatalagen får känsliga personuppgifter, alltså bl.a. uppgifter om politiska åsikter och filosofisk övertygelse, inte behandlas enbart på grund av vad som är känt om personen i sådant hänseende. Om uppgifter om en person behandlas på annan grund får dock dessa uppgifter kompletteras med känsliga personuppgifter, om det är oundgängligen nödvändigt för syftet med behandlingen.¹⁴⁰

Polisdatalagen innehåller också särskilda bestämmelser om vissa register som förs med hjälp av automatiserad databehandling, bl.a. om SÄPO-registret.

Ändamålet med detta register är att underlätta spaning i syfte att förebygga och avslöja brott mot rikets säkerhet, att underlätta spaning i syfte att bekämpa terrorism och att utgöra underlag för registerkontroll enligt säkerhetsskyddslagen. SÄPO-registret är avsett att vara ingången till säkerhetspolisens hantering av personuppgifter. Det får endast innehålla identifieringsuppgifter, uppgifter om grunden för registrering och hänvisning till de ärenden där uppgifter om den registrerade behandlas. Emellertid fyller registret inte någon operativ funktion i säkerhetspolisens verksamhet, eftersom centralregistret har behållits i samma form som tidigare och också innefattar de uppgifter som får antecknas i SÄPO-registret.

¹³⁹ Prop. 1997/98:97 s. 150

¹⁴⁰ Prop. 1997/98:97

Detta har lett till att SÄPO-registret inte används i verksamheten. Polisdatautredningen har därför föreslagit att den särskilda regleringen av SÄPO-registret inte bör finnas kvar.¹⁴¹

Samtidigt som polisdatalagen infördes upphävdes den absoluta sekretess som gällt för bl.a. innehållet i säkerhetspolisens register. Sekretessen till skydd för bl.a. säkerhetspolisens underrättelseverksamhet (s.k. förundersökningssekretess) liksom sekretessen för registeruppgift om enskilds personliga och ekonomiska förhållanden tidsbegränsades till 70 år, i båda fallen med omvänt skaderekvisit (jfr 5 kap. 1 § och 9 kap. 17 § sekretesslagen). Ytterligare lättnader i sekretessen har föreslagits i prop. 2001/02:191.

Registreringspraxis

Centralregistret har under hela den här behandlade perioden, och alltså oavsett tillkomsten av SÄPO-registret, varit den databas som huvudsakligen använts i säkerhetspolisens verksamhet. Det kan sägas utgöra en ingång till den samlade personuppgiftshanteringen hos säkerhetspolisen. Det övergripande målet med centralregistret är som tidigare att det skall utgöra ett spaningsregister i säkerhetspolisens verksamhet för att förebygga och avslöja brott mot rikets säkerhet och för att bekämpa terrorism. Vidare används uppgifter ur databasen som underlag för registerkontroller.

Centralregistret innehåller uppgifter om personer mot vilka det föreligger misstankar om brottslig verksamhet. Databasen innehåller dock inte bara uppgifter om misstänkta. Det förekommer även uppgifter om personer som har samband med någon som har antecknats på grund av en misstanke. Det samlas också information om personer som kan bli utsatta för hot av olika slag eller som i känsliga verksamheter kan bli föremål för närmanden från utländska underrättelsetjänster. Även personer som säkerhetspolisen samtalat eller hållit förhör med, haft spaning mot eller mottagit information om från utländsk polis- eller säkerhetstjänst kan antecknas i centralregistret.

Personuppgifter i centralregistret noteras i den utsträckning som uppgifterna behövs för databasens ändamål. Det får inte förekomma några anteckningar av personuppgifter i centralregistret enbart på grund av tillhörighet till en viss organisation eller sympatier för en viss åsikt. Anteckningar får bara ske efter en individuell behovsprovning. Känsliga personuppgifter antecknas som kompletterande

¹⁴¹ SOU 2001:92 s. 89 f och 236 ff

uppgifter, om en viss persons uppträdande ger anledning till antagandet att personen kan misstänkas företa sig sådana brottsliga handlingar som det åligger säkerhetspolisen att ingripa mot. Om det är oundgängligen nödvändigt att en känslig personuppgift noteras för att viss information i centralregistret skall bli begriplig får notering ske. Det sistnämnda innebär att uppgifter om en hotad persons politiska tillhörighet kan komma att antecknas. Registernämnden konstaterade i sin verksamhetsberättelse för år 1999 att det inte fanns någon anledning till anmärkningar mot säkerhetspolisens sätt att sköta personuppgiftsbehandlingen.

Uppgifterna i centralregistret är tillgängliga för säkerhetspolisens operativa personal i enlighet med särskilda behörighetsregler. Det finns särskilda regler som föreskriver att bara vissa befattningshavare har rätt att anteckna uppgifter i registret.

Efter ett besök hos säkerhetspolisen förklarade justitieminister Ove Rainer år 1983 att personuppgifter äldre än tio år skulle gallras, såvida inte nya uppgifter om personen senare registrerats. Uttalandet ledde till en kontinuerlig gallring av akterna. En motsvarande regel finns numera intagen i 35 § polisdatalagen.

År 1980 fanns sammanlagt 4 156 personer registrerade i centralregistret med hänvisning till regeringens föreskrifter. Därefter minskade antalet sådana registreringar stadigt till 4 036 år 1985, 3 612 år 1990 och 2 160 år 1998. Säkerhetspolisen uppgav i slutet av 1990-talet för Registernämnden att registrering på grundval av 1972 års öppna och 1981 års hemliga regeringsföreskrifter utgjorde endast två procent av säkerhetspolisens totala arbete. Säkerhetspolisen tillade att av det totala antalet nyregistreringar i centralregistret under den senaste femårsperioden mindre än tre procent avsett för fattningskyddet och av dessa hade endast en mindre del skett med stöd av de särskilda regeringsföreskrifterna.¹⁴²

Den organisation som föranledde det största antalet registreringar var KPML(r). År 1987 var således närmare 2 000 personer, som ansågs tillhöra partiet, registrerade i centralregistret, varav ett femtiotal hänfördes till kategori A. Denna kategori "farliga" utgjordes av "personer som är eller kan befaras bli verksamma som ledare för så farlig verksamhet att de i ett för landet kritiskt läge måste ägnas särskild uppmärksamhet". I och med att Revolutionär Kommunistisk Ungdom fr.o.m. mars 1993 kom att tas upp i HT 19:1 som en ungdomsorganisation till KPML(r) kom säkerhetspolisen att registrera dess medlemmar. På samma sätt som beträffande moderpar-

¹⁴² Registernämnden: Personalkontroll s. 25 och bilaga 16

tiet gjorde man nämligen bedömningen att genomgången partiskola krävdes för medlemskap. Under 1990-talet utvecklade Emmaus-Björkå kontakter med utomparlamentariska grupper som plogbillsrörelsen, vilket förnyade säkerhetspolisens intresse för verksamheten och ledde till nya registreringar. Även ett par andra, i vart fall stadgeenligt politiskt obundna Emmausföreningar, nämligen de i Sundsvall och Stockholm, kom i början av 1990-talet av säkerhetspolisen att betraktas som dolda lokalavdelningar till KPML(r). Några personregistreringar med anledning härav har emellertid inte påträffats.

Trots detta minskade under 1990-talet efter hand antalet registrerade KPML(r):are och i april 1996 var antalet registrerade i centralregistret drygt 1 600, varav 22 var placerade i kategori A. Hösten 1998 beslöt man inom säkerhetspolisen att förekomst på KPML(r):s valsedel till de allmänna valen samma år inte skulle utgöra registreringsgrund. Då systemet med hemliga tjänsteföreskrifter som underlag för registreringen avskaffades i december 1998 upphörde också den rutinmässiga registreringen av KPML(r):are. Under de senaste åren har en mängd registreringar av KPML(r):are gallrats och detta arbete fortsätter.

Åren 1991-93 bedrev Socialistiska Partiet viss valsamverkan med Vänsterpartiet. I samband med 1991 års val registrerades personer som var upptagna på Vänsterpartiets valsedlar i den mån som det framgick att de var SP:s kandidater.

Anarkister och andra aktivister som gör sig skyldiga till eller misstänks för brott kan registreras i centralregistret, och detta även om det inte är fråga om brott mot rikets säkerhet. Det kan exempelvis röra sig om ohörsamhet mot ordningsmakten, våldsamt motstånd och skadegörelse. År 2000 registrerades således en person sedan hon gripits för politiskt klotter i pendeltågsvagnar.

På den högerextremistiska sidan var i säkerhetspolisens centralregister år 1980 antecknade 95 personer tillhörande NSR, 46 tillhörande NRP och 17 tillhörande DA. Motsvarande antal år 1985 var 39, 38 och fem. År 1987 nådde NRP en topp med 60 registrerade personer, varav en tredjedel hänfördes till farlighetsgrad A. Flertalet av dessa var registrerade på grund av ledande ställning men i åtskilliga fall var registreringsgrunden politiskt motiverad brottslighet. I fråga om SNF var som mest, år 1990, 19 personer registrerade. Det kan nämnas att trots att DA avfördes från förteckningen redan år 1993 fanns ännu år 1998 några personer med anknytning till organisationen registrerade endast på denna grund.

BSS kom aldrig att tas upp i förteckningen över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet. Men då en ledande person inom rörelsen år 1982 blev föremål för förundersökning med anledning av misstanke om förberedelse till sabotage och allmänfarlig ödeläggelse samt olovlig kårverksamhet blev fem personer som hade kontakter med denne registrerade. De avfördes inte då förundersökningen lades ned år 1985 utan fanns registrerade så sent som hösten 2001. Innan dessa personer registrerades i centralregistret fanns de, liksom vissa andra högerextremister, noterade i arbetsanteckningar. För säkerhetspolisens spaning torde det därför ha saknat betydelse att BSS inte fanns med i förteckningen. (För personalkontrollen innebar det däremot ett problem, eftersom uppgifter ur arbetsanteckningar inte fick lämnas ut i detta sammanhang.) Också personer med anknytning till VAM registrerades i stor utsträckning på grund av (misstänkt) brottslighet.

Sverigepartiet, som alltså förts upp i förteckningen över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet i december 1987, hade detta år 14 personer registrerade och under åren 1995-98 låg antalet stadigt på 25. Då BSS-grupperingen lämnade partiet och bildade Sverigedemokraterna, behandlades det nybildade partiet fram till juli 1992 som en utbrytargrupp ur Sverigepartiet (även om man inom säkerhetspolisen år 1991 övervägde att hos regeringen begära att Sverigedemokraterna självständigt skulle tas upp i förteckningen).¹⁴³ Till följd av att Sverigedemokraterna därefter inte längre betraktades som en sådan utbrytargrupp skulle registreringarna av partiets medlemmar gallras, i den mån de inte kunde omregistreras på annan grund. Ett fall av omregistrering avsåg en person, vars enda "aktivitet" var att han kandiderat för partiet i ett kommunfullmäktigeval. Andra sverigedemokrater var fortsättningsvis antecknade i UBAS, dvs. de elektroniskt förda arbetsanteckningarna.

Personer med anknytning till EAP registrerades inte på denna grund i centralregistret. Däremot förekom det att t.ex. personer som kandiderade för partiet i landstingsval infördes i arbetsanteckningar såväl hos sektionerna som centralt.

Under 1980-talet tycks endast enstaka personer inom fredsorganisationerna ha registrerats och då inte på grund av organisations-tillhörighet. En ledande person i SFSF registrerades år 1986 sedan det från Norge rapporterats att han och ytterligare en person haft kontakt med norska medborgare rörande publicering av hemliga

¹⁴³ PM 6.2.1991, 001304-4920, löpnr 2, SÄPO:s arkiv

uppgifter. Andra registrerades på grund av kontakter med sovjetisk underrättelsepersonal och/eller deltagande i fredsarrangemang i öststater. Enligt ett inom säkerhetspolisen år 1983 fattat beslut skulle alla styrelsemedlemmar i SFK jämföras med "dem som har samma funktion i de svenska sällskapsföreningarna med öststaterna", vilket innebar att sådana personer skulle registreras både när det gällde riks- och lokalorganisation. Några registreringar som en följd av detta beslut har emellertid inte påträffats. Samma år rekommenderade byråchefen Näss att arbetsanteckningar skulle föras rörande personer engagerade i fredsörelserna, trots att de inte fick registreras.

Arbetsanteckningar

Vid sidan av centralregistret fördes, som tidigare nämnts, såväl hos kontrasubversionsroteln vid säkerhetsavdelningen som vid säkerhetssektioner på olika håll arbetsanteckningar över personer, vilka bedömdes vara av intresse från säkerhetssynpunkt. I arbetsanteckningar noterades t.ex. personer med anknytning till KPML(r) som inte med säkerhet kunnat identifieras, personer som bedömts vara sympatisörer men ej med säkerhet medlemmar (t.ex. valsedelsutdelare och tidningsförsäljare) och personer vars fordon förekommit i samband med möten, kongresser och sommarläger. Även om exempelvis trotskistiska SSU:are, s.k. offensivare, kunde sådana anteckningar göras liksom om tillhörighet till miljöorganisationer eller Amnesty International. Arbetsanteckningarna kan innehålla uppgifter även om personliga förhållanden. Också mycket unga personer, i ett fall en fjortonårig djurrättsaktivist, har så sent som i slutet av 1990-talet noterats i arbetsanteckningar. Anteckningarna kan kompletteras med passfoton.

År 1988 utredde JK Hans Stark frågan om otillåten åsiktsregistrering förekommit hos säkerhetspolisen efter år 1969.¹⁴⁴ JK fann inte belägg för att så hade skett. I den hemliga versionen av yttrandet redogjorde han för flera personärenden, av vilka åtskilliga innehöll uppgifter om sparade arbetsanteckningar. I ett fall kunde han konstatera att en person enligt en arbetsanteckning från år 1974 antecknats såsom prenumerant på Proletären. Arbetsanteckningen hade sparats i åtta år för att aktualiseras år 1982 då personen fördes in i centralregistret, sedan han delat ut flygblad som uppmanade till

¹⁴⁴ Yttrande av JK till regeringen 18.1.1990 i ärende SK 8-90 i öppen och hemlig version, SAK 701391-0976, löpnr 1, SÄPO:s arkiv

kritik mot försvarsmakten och stöd för socialismen. Uppgiften från år 1974 hade jämte andra uppgifter lämnats ut vid en personalkontroll år 1982. JK yttrade om detta ärende.

Från säkerhetspolisen har påpekats att uppgiften från 1974 var en arbetsanteckning. När man fått fram tillräckligt mycket om en person för att registrera honom tar man för att få fram en bild av vad han har haft för sig med arbetsanteckningar från det första datumet. Registrering sker i allt fall inte numera endast för att någon har varit prenumerant.¹⁴⁵

I den öppna versionen av sitt yttrande sade sig JK inte ha kunnat konstatera att någon förts in i säkerhetspolisens register endast på grund av att han prenumererat på någon tidning. Tydligtvis bedömde JK att arbetsanteckningen från år 1974 inte utgjorde någon registrering. Stark har inför kommissionen uppgett att han utgått från att arbetsanteckningarna utgjort noteringar som förvarades hos den polisman som gjort dem.

I december 1990 förklarade generaldirektören Mats Börjesson att han fann JK:s ståndpunkt att arbetsanteckningarna om personers organisationstillhörighet inte var att bedöma som register "något överraskande". Börjesson sade sig vara "personligen ganska övertygad om" att sådana arbetsanteckningar var "att betrakta som register i grundlagens mening och alltså förbjudna". Trots detta skulle säkerhetspolisen, i avvaktan på att frågan klarades ut, fortsätta att föra arbetsanteckningar som tidigare. Däremot framhöll Börjesson att arbetsanteckningarna inte fick datoriseras.

Börjesson lät företa en intern utredning om de rättsliga aspekterna på "HT 19 arbetsanteckningar". Utredaren fann att arbetsanteckningarna placerades under respektive persons namn och bildade en akt med det material som var känt om vederbörande. Akterna stod i bokstavsordning och var därför lätta att hitta. I den mån arbetsanteckningarna på detta sätt var ordnade efter personnamn och därför sökbara, måste de enligt utredaren anses utgöra ett register. Och oavsett om anteckningarna var att bedöma som allmänna handlingar eller inte, stod de enligt hans uppfattning i strid med bestämmelsen i regeringsformen 2 kap. 3 § första stycket om förbud mot åsiktsregistrering i ett *allmänt* register liksom med den specialreglering som gällde för säkerhetspolisens register.

Resultatet av utredningen hindrade inte att författningsskyddsroteln fortsatte att samla information om personer som eventuellt

¹⁴⁵ Ibid. s.84

skulle kvalificera sig för registrering på grund av anknytning till någon av de s.k. HT 19-organisationerna i form av arbetsanteckningar som hölls centralt samlade i namnordning. Roteln fortsatte också att driva frågan om att i *elektroniska undersökningsdatabaser* (UBAS) få lägga in "utredningsanteckningar", ett begrepp som omfattade såväl arbetsanteckningar som spaningsanteckningar, dvs. sådana anteckningar som fördes för att följa upp tidigare okända personer och organisationer som kunde bedömas som potentiella säkerhetshot. Därigenom skulle det skapas möjlighet till en mer effektiv bearbetning av materialet, eftersom en datorisering gav möjlighet att sortera uppgifter på flera olika sätt. Rotelchefen hävdade att syftet med att samla in och bearbeta uppgifterna var att föra utredningarna framåt och inte att registrera enskildas politiska åsikter, varför registreringen inte kom i konflikt med förbudet mot åsiktsregistrering.

I januari 1993 beslöt en av huvudenhetscheferna att tre s.k. domäner rörande politiska rörelser skulle läggas upp i UBAS för uppföljning av vänsterextremistisk verksamhet, främst "HT 19-organisationer" (domän vänster), autonoma anarkister (domän anarkism) respektive högerextremistisk verksamhet och brottslighet (domän höger). Och i november samma år beslutade Börjesson att författningsskyddsroteln skulle få använda sig av UBAS för att föra och bearbeta elektroniska arbetsanteckningar. Noteringar i de manuella arbetsanteckningarna skulle antingen föras över till UBAS eller, i den mån de låg inom ramen för vad som fick registreras, tillföras centralregistret. De manuella arbetsanteckningarna skulle därefter förstöras. I 1994 års arbetsordning reglerades införandet av uppgifter i UBAS på följande sätt.

Om utredning erfordras för att klarlägga, huruvida förutsättningar för registrering i CR är uppfyllda, får anteckningar om personerna registreras i domän i författningsskyddets UBAS. Sådana registreringar i domänen (elektroniska arbetsanteckningar) ersätter systemet med manuella arbetsanteckningar.

Elektroniska arbetsanteckningar skall gallras så snart de inte längre behövs och senast efter 18 månader om nya uppgifter inte tillförts beträffande personen under tiden.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Gallringsfristen på 18 månader motiverades av författningsskyddets önskemål om att kunde följa upp årsvisa aktiviteter som t ex 30 novemberfirandet, årsmöten etc., PM 18.6.1993, SAK 001305-9373, löpnr 1, s.78, SÄPO:s arkiv cit. efter Eliasson.

I januari 1994 beslöts att anarkisterna inte skulle antecknas i en egen domän utan ingå i domän vänster. Enligt instruktionerna fick domän vänster innehålla uppgifter som kunde hänföras till "vänsterextremism, miljö-, freds- eller djurbefrielseextremism samt andra former av politiskt extrema yttringar som kan kopplas till det vänsterpolitiska området". Högerextremism, rasism, främlingsfientlighet, revisionism och andra yttringar som kunde kopplas till det högerextrema området fick antecknas i domän höger. Vid anteckningar om en persons tillhörighet till VAM, KPML(r) och Direktdemokratiska sällskapet skulle personens status anges, t.ex. ledare, styrelsemedlem, aktivist, medlem eller sympatisör. Löst sammanhållna grupper skulle delas in i huvudområden under beteckningar som "Fred", "Miljö", "Antifa" och "Djur". I domän "Sakobjekt" skulle antecknas förhållanden som det fanns anledning att bevaka men inte tillräckliga skäl att registrera i centralregistret.

I UBAS infördes alla uppgifter som kunde antas vara relevanta: namn, adress, personnummer, organisationstillhörighet samt status inom organisationen liksom i förekommande fall personuppgifter om make (eller motsvarande). Det fanns även plats för längre textavsnitt där uppgifter om "karaktär", "personprofil", internationella kontakter eller adresser där personen ifråga brukade uppehålla sig kunde införas. Uppgifterna i UBAS var sökbara på kriterier som namn, bostadsort eller tillhörighet till ett visst parti eller en viss miljö som "fred" eller "djur". Behöriga att göra anteckningar och sökningar i domän vänster och höger var samtliga handläggare av författningsskyddsfrågor.

Några säkra belägg för att uppgifter som enbart rörde en persons politiska åskådning antecknades i UBAS har inte påträffats, men frågans fortsatta hantering ger anledning att anta att så kan ha varit fallet. År 1996 uppgick antalet anteckningar i UBAS till ca 1 400 i domän höger, ca 370 i domän vänster och knappt 200 i sakdomänen. Följande år hade det totala antalet anteckningar minskat, främst i domän höger (till ca 900).

Registernämnden, som inrättades år 1996 (se nedan) kom tidigt att intressera sig för UBAS. Den nytillträdde chefen för säkerhetspolisen Anders Eriksson beslöt i februari 1997 dels att det åsiktsregistreringsförbud som gällde för centralregistret även skulle gälla för UBAS, dels att förbjuda förandet av elektroniska eller manuella register över personer, i fall där förutsättningarna för registrering i centralregistret inte var uppfyllda. Och i december samma år meddelade han att författningsskyddets användande av UBAS skulle upphöra omedelbart. Det arbetsmaterial som fanns inlagt hade

skrivits ut på papper och överlämnats till respektive sektion för vidare bearbetning. För framtida förvaring av arbetsanteckningar skulle fortsättningsvis gälla följande:

- individbaserad information på kvarvarande dokument från UBAS-en samt nytillkommande sådan information skall förvaras av ansvarig handläggare för berört ämnesområde.
 - Informationen/uppgifterna om en person får förvaras samlat i mapp el. dyl.
 - Nämnda mappar el. dyl. får hållas sorterade i alfabetisk ordning eller på annat liknande sätt.
- OBS! Någon form av kortregister eller löpande sammanställning av uppgifter om en individ på en särskild handling får ej förekomma.¹⁴⁷

Registernämnden berörde i sin utredning av personalkontrollen år 1998 arbetsanteckningarna. Nämnden konstaterade att det är svårt att fastställa tidpunkten för när en person första gången registreras i centralregistret, vilket förklarades med att säkerhetspolisen "tidigare arbetade på det sättet att man gjorde arbetsanteckningar om personer innan dessa registrerades". Nämnden uttalade vidare att

sådana anteckningar, som alltså inte uppfyllde kraven för en förstagångsregistrering, kunde göras och behållas i flera år. I de fall SÄPO senare erhöll uppgifter som tillät att personen registrerades fördes dessa in i registret tillsammans med de tidigare gjorda arbetsanteckningarna, utan att det noterades vilken eller vilka av uppgifterna som låg till grund för förstagångsregistreringen.¹⁴⁸

Ordföranden för Registernämnden Carl Anton Spak har för kommissionen förklarat att nämnden inte känt till att arbetsanteckningarna förvarats på ett sätt som gjort dem enkelt sökbara.

Sedan år 1999 förs arbetsanteckningar i säkerhetspolisens s.k. *analysdatabaser*, vilka betraktas som fristående register. Analysdatabaserna innehåller underrättelser som är avsedda att bearbetas. Underrättelserna i analysdatabaserna inhämtas genom uppgifter från källor, genom spaning samt genom tvångsmedel. Personupp-

¹⁴⁷ PM 10.12.1997 "Handläggning av information från Författningsskyddets avslutade UBAS-domäner"; se även PM 4.12.1997 "Nedläggning av Författningsskyddets UBAS-domäner Höger, Vänster och SAK . P 55", SAK 001307-5478, löpnr 1, SÄPO:s arkiv; cit efter Eliasson,

¹⁴⁸ Registernämnden: Personalkontroll, s. 36

gifter antecknas, om uppgifterna behövs för behandlingens ändamål. Bearbetad och bedömd information förs över till centralregistret, medan uppgifter som inte är nödvändiga gallras under utredningens gång. Uppgifter i en analysdatabas är tillgängliga för de befattningshavare som är behöriga att arbeta med det aktuella ärendet. En analysdatabas får inrättas först efter beslut av personuppgiftsombudet hos säkerhetspolisen.

Registernämnden konstaterade i en skrivelse till justitieministern hösten 2000 att det beträffande systemet för hemlig teleavlyssning och hemlig teleövervakning samt de fristående analysdatabaserna inte finns någon särskild beslutsordning för behandling av känsliga personuppgifter, motsvarande vad som gäller för centralregistret. Enligt Registernämndens uppfattning uppfyller de rutiner som är förknippade med användning av fristående analysdatabaser inom säkerhetspolisen de krav som personuppgiftslagen uppställer men de tillämpade arbetsrutinerna är enligt nämnden sådana att det finns anledning att utgå från att bestämmelserna i 5 § polisdatalagen kan åsidosättas. Detta angavs delvis vara en följd av den tekniska utvecklingen. Från personuppgiftslagens synpunkter fann Registernämnden inte heller anledning att invända mot systemet för hemlig teleavlyssning och hemlig teleövervakning men framhöll att det inom detta system finns ännu sämre möjligheter att iaktta föreskrifterna i 5 § polisdatalagen.¹⁴⁹

Skrivelsen har behandlats av Polisdatautredningen som i sitt betänkande föreslagit att en ny polisdatalag införes. Enligt utredningen blir Registernämndens synpunkter tillräckligt beaktade genom de föreslagna bestämmelserna om behandling av personuppgifter. Dessa innebär bl.a. att den personuppgiftsansvarige skall vidta alla rimliga åtgärder för att rätta, blockera eller utplåna sådana personuppgifter som är felaktiga med hänsyn till ändamålet med behandlingen.¹⁵⁰

I vart fall före år 1999 förde säkerhetspolisen även andra former av personanknutna anteckningar, t.ex. förteckningar över lokala sympatisörer och medlemmar till någon organisation eller idériktning.

¹⁴⁹ Skrivelse 4.10.2000, 136/00, bilaga 2 i SOU 2001:92

¹⁵⁰ SOU 2001:92 s. 236 f.

Krigsfallsförteckningen

Under 1970- och 1980-talen lade säkerhetspolisen inte ned något större arbete på beredskapsförteckningen. I verksamhetsplaneringen år 1988 angavs dock att sektionerna hade till uppgift att i samband med uppföljningen av de i respektive region boende, partiskolade kommunisterna och de "HT 19 registrerade" personerna också hålla "krigsfallsförteckningen" aktuell. Och i en intern PM från år 1993 påpekades att säkerhetspolisen borde utarbeta en plan för att "omhändertaga medborgare som på grund av sin politiska aktivitet eller på annan grund bedöms utgöra ett hot mot rikets säkerhet". Liksom i början av 1970-talet var det personer tillhörande A-kategorin som skulle ägnas särskild uppmärksamhet i händelse av krig.¹⁵¹ Till följd av att krigshotet dramatiskt minskade under 1990-talet blev frågan efter hand mindre aktuell.

7.3.5 Personalkontroll

Regelsystemet

År 1983 företogs vissa ändringar i personalkontrollkungörelsen.¹⁵² Tre skyddsklasser (1 A, 1 B och 2) infördes mot tidigare två.¹⁵³ Kommunikationsregeln ändrades så att den enskilde hädanefter, oberoende av för vilken skyddsklass personalkontrollen gjordes, skulle ges möjlighet att kommentera registeruppgifterna innan de lämnades ut. Undantag från denna regel medgavs dels om personen därigenom skulle få kännedom om en uppgift för vilken sekretess gällde enligt någon annan bestämmelse än den om sekretess för polisregister, dels om myndigheten – med regeringens tillåtelse – underlåtit att underrätta denne om att han/hon var föremål för personalkontroll (främst ärenden rörande krigsplacering). Vidare ersattes bestämmelsen om arbetsmarknadsorganisationernas medverkan i vissa ärenden med en regel om att frågor som rörde omplacering

¹⁵¹ PM ang. krigsfallsförteckning 17.6.1993, SK 7/93, SÄPO:s arkiv

¹⁵² SFS 1983:764

¹⁵³ Skyddsklass 1 A, om befattningshavaren i stor omfattning får del av sådana sekretessbelagda uppgifter av synnerlig betydelse för rikets säkerhet som berör en större eller särskilt väsentlig del av totalförsvaret, skyddsklass 1 B, om befattningshavaren annars i en omfattning som inte är obetydlig får del av sekretessbelagda uppgifter av synnerlig betydelse för rikets säkerhet, skyddsklass 2, om befattningshavaren antingen i obetydlig omfattning får del av sekretessbelagda uppgifter av synnerlig betydelse för rikets säkerhet eller i en omfattning som inte är ringa får del av andra sekretessbelagda uppgifter av betydelse för rikets säkerhet.

och avskedande skulle avgöras i förhandlingar mellan den personalkontrollerande myndigheten och företrädare för den berörda organisationen.

År 1993 gjordes en ytterligare ändring i personalkontrollkungörelsen som innebar en förstärkning av den enskildes rätt till kommunikering av registeruppgifter.¹⁵⁴ Även om sekretess förelåg, skulle den som uppgiften avsåg ges tillfälle att yttra sig över uppgiften innan denna lämnades ut, om hans intresse av att få yttra sig skäligt borde ha företräde framför det intresse som sekretessen skulle skydda.

1996 års säkerhetsskyddslag

Genom säkerhetsskyddslagen (1996:627), som trädde i kraft den 1 juli 1996, upphävdes bl.a. personalkontrollkungörelsen.¹⁵⁵ I sak innebär lagen bl.a. att bestämmelserna om personalkontroll skall omfatta anställda även vid kommunerna och landstingen, de offentligt ägda företagen och, i ökad omfattning, enskilda företag. Under vissa förutsättningar får registerkontroll göras efter framställning från en annan stat eller en mellanfolklig organisation i vilken Sverige är medlem. Vissa benämningar har ändrats. Så har begreppet "infiltrationsskydd" ersatts med "säkerhetsprövning", "personalkontroll" med "registerkontroll" och "skyddsklass" med "säkerhetsklass".

Säkerhetsprövning skall göras innan en person genom anställning eller på annat sätt deltar i verksamhet som har betydelse för rikets säkerhet eller anlitas för sysslor som är viktiga för skyddet mot terrorism. Prövningen skall klarlägga om personen kan antas vara lojal mot de intressen som skyddas genom lagen och även i övrigt är pålitlig från säkerhetssynpunkt. Säkerhetsprövningen skall bestå i en allsidig bedömning, varvid man i möjligaste mån bör skaffa sig en bild av personens allmänna livssituation och levnadsbakgrund, bl.a. genom referenser och merithandlingar. Säkerhetsprövningen skall i vissa fall även omfatta registerkontroll.

Antalet säkerhetsklasser är oförändrat tre men betecknade 1, 2 och 3. Säkerhetsklasserna 1 och 2 överensstämmer i huvudsak med skyddsklasserna 1A och 1B medan förutsättningarna för säkerhetsklass 3 getts en annan utformning än den tidigare skyddsklass 2 i

¹⁵⁴ SFS 1993:984.

¹⁵⁵ Prop. 1995/96:129

syfte att minska antalet kontrollerade.¹⁵⁶ Med undantag för den registerkontroll som utförs för riksdagsförvaltningen bestämmer regeringen om säkerhetsklassplacering av tjänster. I säkerhetsskyddsförordningen (1996:633) har regeringen delegerat denna beslutanderätt till ett stort antal myndigheter.

Vid registerkontroll för säkerhetsklass 1 och 2 får varje uppgift som finns tillgänglig i polisregister om den kontrollerade och, om det är oundgängligen nödvändigt, om dennes make eller sambo lämnas ut. Vidare skall en särskild personutredning genomföras, omfattande bl.a. en undersökning av den kontrollerades ekonomiska förhållanden. Vid registerkontroll för säkerhetsklass 3 får – efter en lagändring år 1998 – lämnas ut uppgifter i belastningsregistret, misstankeregistret, SÄPO-registret och uppgifter som annars behandlas hos säkerhetspolisen.¹⁵⁷ Om det finns synnerliga skäl, får regeringen i ett enskilt fall besluta om utlämnande även av andra uppgifter. Särskilda bestämmelser gäller för registerkontroll som motiveras av intresset av skydd mot terrorism. En förutsättning för att en uppgift skall få lämnas ut är att den kan antas ha betydelse för prövningen av den kontrollerades pålitlighet från säkerhetssynpunkt. Denna relevansprövning innebär bl.a. att uppgifter om bagatellartade förseelser och brott inte skall lämnas ut. I propositionen anges också att äldre uppgifter om någons politiska hemvist alltid bör bedömas med särskild försiktighet.¹⁵⁸

Varken registerkontroll eller särskild personutredning får genomföras utan att den som är föremål för säkerhetsprövning har gett sitt samtycke till detta. RPS är dessutom ålagd att hålla ett personligt samtal med samtliga personer som är avsedda för en anställning som har placerats i säkerhetsklass 1, "om det behövs" gäller detta även för anställningar som är placerade i säkerhetsklass 2.¹⁵⁹ Bestämmelsen om kommunikering av uppgifter som är aktuella att lämnas ut har getts en vidare tillämpning. Även om sekretess gäller enligt någon annan bestämmelse i sekretesslagen än 7 kap. 17 §, skall den som uppgiften avser ges tillfälle att yttra sig om hans intresse av att få yttra sig skäligen bör ha företräde framför det intresse som sekretessen skall skydda.

¹⁵⁶ Säkerhetsklass 3 avser befattningar där den anställde "i övrigt får del av uppgifter som omfattas av sekretess och som är av betydelse för rikets säkerhet, om ett röjande av uppgifterna kan antas medföra men för rikets säkerhet som inte endast är ringa"; jfr a. prop. s. 42.

¹⁵⁷ SFS 1998:625.

¹⁵⁸ Prop. 1995/96:129 s. 58. En sådan ordning torde ha tillämpats redan på 1970-talet.

¹⁵⁹ För anställda i säkerhetsklass 1 gäller att de skall vara föremål för förnyad registerkontroll minst vart femte år. Ett samtycke till registerkontroll och särskild personutredning anses gälla också förnyade kontroller och utredningar så länge som den kontrollerade skall inneha samma anställning.

Utlämnandet av spontanuppgifter regleras i säkerhetsskyddsförordningen.

För att pröva frågor om utlämnande av uppgifter från polisregistren och uppgifter som framkommit genom särskild personutredning inrättades en särskild myndighet, *Registernämnden*. Nämnden har också till uppgift att följa säkerhetspolisens registrering av uppgifter i polisregister. Ledamöterna utses av regeringen. Nämnden består f.n. av en ordförande och en vice ordförande, som är jurister, samt ytterligare tre ledamöter. För att nämnden skall kunna besluta i registerkontrollärenden krävs att minst fyra ledamöter (inklusive ordföranden) är närvarande och eniga om beslutet. Om det råder oenighet i ett ärende kan ordföranden - om han anser att den aktuella uppgiften bör lämnas ut - hänskjuta beslutet till regeringen för avgörande.¹⁶⁰

Alltjämt gäller att det är den myndighet eller det företag som begärt registerkontrollen som självständigt beslutar om vederbörande skall anlitas för den verksamhet som föranlett kontrollen. Utlämnande av uppgifter vid registerkontroll skall alltså inte automatiskt innebära att en person diskvalificeras för den tilltänkta tjänsten. När ett ärende är avgjort är myndigheten ålagd att återlämna handlingar som tillsänts myndigheten från RPS.

Om det vid en statlig myndighet framkommer att en redan anställd ”måste anses olämplig från säkerhetssynpunkt för sin befattning” åligger det enligt säkerhetsskyddsförordningen myndigheten att anmäla detta till regeringen.

Antalet skyddsklassade tjänster år 1989 har uppskattats till 411 000 st. Av dessa tillhörde 1000 tjänster skyddsklass 1 A och 10 000 tjänster skyddsklass 1 B. Övriga 400 000 tjänster hänfördes till skyddsklass 2.¹⁶¹ Bland skyddsklass 2-befattningarna dominerade de militära krigsplaceringarna. Ambassadören Carl Lidbom, som i slutet av 1980-talet utredde säkerhetspolisens arbetsmetoder, hävdade att många myndigheter använt personalkontrollen som ”ett urvalsinstrument vid tjänstetillsättning” och att detta medfört att dessa ”personalkontrollerar betydligt fler personer än vad reglerna egentligen medger”. Han ansåg att antalet tjänster i skyddsklass 2 borde kunna minskas.¹⁶² SÄPO-kommittén gick på samma linje och

¹⁶⁰ Förordning (1996:730) med instruktion för Registernämnden

¹⁶¹ SOU 1990:51, s.236. (SOU 1994:149, s. 86).

¹⁶² SOU 1989:18, s. 95. År 1988 uppmärksammades det att det statliga dataföretaget DAFA hade placerat alla sina tjänster i skyddsklass och att en person avskedats trots att han i tjänsten inte hade tillgång till känsligt material. Fallet diskuterades i riksdagen, Riksdagsprotokoll 1988/89:36, s. 42-44. Registernämnden har sedermera funnit att det inte fanns skäl till att ha den aktuella tjänsten placerad i skyddsklass, Personalkontroll II s. 120 ff.

föreslog att myndigheterna, under regeringens överinseende, kritiskt skulle granska sina i skyddsklass 2 placerade befattningar för att om möjligt minska antalet.¹⁶³ Antalet sådana befattningar minskade också under 1990-talet, men då huvudsakligen som en följd av neddragningar inom försvarets krigsorganisation.¹⁶⁴

Utlämnandepraxis

Under hösten 1979 kom det svenska personalkontrollsystemet åter att debatteras i massmedierna med anledning av de följder som en personalkontroll fått i ett enskilt fall. Det rörde Torsten Leander som hade fått arbete som vikarierande museitekniker på Marinmuseet i Karlskrona, som ligger i anslutning till flottbasen där. Kort tid efter anställningen hade han ombetts att lämna arbetsplatsen i avvaktan på resultatet av personalkontrollen. Han blev sedermera upplyst om att utfallet av kontrollen utgjorde hinder mot att han anställdes. Leanders fall togs upp av sedermera professorn i rättsvetenskap Dennis Töllborg som skarpt kritiserade säkerhetspolisens övervakning av politiska extremister. RPS:s styrelse informerades vid flera sammanträden om de vänsterextremistiska partierna och diskuterade rådande registreringspraxis. Möjligen ledde diskussionerna till en något mer restriktiv praxis vid utlämnande av registeruppgifter för personalkontrollen såvitt avsåg kårvalskandidater.

Antalet fall i vilka uppgifter rörande vänsterextremister lämnades ut vid personalkontroll varierade under åren 1980-89 från som lägst 32 (år 1989) till som mest 190 (år 1986, då en omkontroll skedde av krigsorganisationen) och under 1990-talets första hälft mellan som lägst nio (år 1993/1994) och som mest 17 (år 1992). Motsvarande årliga antal beträffande utlämning av uppgifter rörande högerextremister låg under 1980-talet mellan som lägst två (åren 1980 och 1987) och som mest sju (år 1988) och under 1990-talets första hälft mellan som lägst ett (år 1991) och som mest nio (år 1993/94 och första halvåret 1995). Då det för åren 1972-1974 saknas statistiska uppgifter går det inte ange någon exakt siffra på hur många vänsterrespektive högerärenden som blev föremål för utlämnande under åren 1970-1996. I runda tal torde det emellertid röra sig om ungefär 2 500 ärenden rörande vänsterextremister och ungefär 150 ärenden rörande högerextremister. Ungefär en fjärdedel av dessa ärenden (680 stycken) har varit föremål för granskning i Registernämndens

¹⁶³ SOU 1990:51 s. 239.

¹⁶⁴ SOU 1994:149 s. 86

utredningar. Under åren 1997-2001 har det totala antalet utlämnade uppgifter vid registerkontroll årligen uppgått till mellan nio och 46, varav endast en mindre del innefattar "politisk belastning".¹⁶⁵

Kommissionen har funnit det vara av intresse att detaljgranska den utlämnandepraxis som tillämpades av RPS:s styrelse. Som exempel har valts ett sammanträde med styrelsen i oktober 1987. Av de 17 ärenden som avsåg uppgifter om politisk aktivitet har 12 återfunnits i säkerhetspolisens arkiv. I flertalet av dessa fall avsåg registeruppgifterna att den kontrollerade varit upptagen som kandidat i val för SKP eller KPML(r). Förutom uppgifter om kandidaturer fanns noteringar om att de kontrollerade varit studiedagsansvariga eller kontaktmän eller hade medverkat i bostads- eller driftsceller eller vid sommarläger. De flesta personalkontrollerna gällde krigsplaceringar för befattningar i skyddsklass 2 och resulterade i att vederbörande inte antogs för den avsedda befattningen.

I tre fall godkändes de kontrollerade trots att uppgifter lämnats ut om dem. En person, som var registrerad som kontaktman, talare och ledande vid en avdelning inom KPML(r) åren 1979-83 godkändes som lokledare, då tjänsten enligt besked från SJ inte behövde vara skyddsklassad. De båda andra godkändes för krigsplacering i befattning i skyddsklass 2. En av dem var upptagen som KFML(r)-kandidat (16:e namn) vid ett landstingsval i början av 1970-talet och hade spelat i partiets fotbollslag Röda Stjärnan omkring år 1980. Den andre hade varit aktiv för RMF under 1970-talet (medlem i bostadscell, kommunalfullmäktigekandidat samt därefter som kontaktman för SP:s bokhandel Röda Rummet).

Förutom krigsplaceringsärendena lämnades uppgifter ut i ett par fall som rörde personer som var avsedda för skyddsklassade arbeten. Det ena fallet avsåg ett SUA-arbete, där sökanden år 1979 varit upptagen som första kandidat för SKP vid ett landstingsval. Han antogs inte till tjänsten. Den andra personen som inte godkändes hade under åren 1982-85 ingått i styrelsen för en av SKP:s lokalavdelningar samt varit uppsatt som kandidat vid val till riksdag och landsting.

Någon kommunikering av uppgifter om "politisk belastning" med den kontrollerade förekom i regel inte förrän i slutet av 1990-talet. Den huvudsakliga anledningen till detta torde som nämnts ha varit risken att regeringens kvalificerat hemliga registreringsföre-

¹⁶⁵ Registernämndens verksamhetsberättelse för år 2001. I nämndens verksamhetsberättelse för år 1999 sägs att det "i ett antal fall lämnats ut uppgift om att en kontrollerad tillhör någon högerextremistisk grupp och visat sig vara intresserad av att delta i verksamheter där vapen brukas".

skrifter därmed skulle ha avslöjats och därmed säkerhetspolisens framtida verksamhet kunnat skadas. Sedan de särskilda föreskrifterna upphävts i slutet av år 1998 tillämpas kommunikering i betydligt större utsträckning än tidigare. Under år 2001 fick således samtliga kontrollerade personer utom en tillfälle att yttra sig angående uppgifter som framkommit vid registerkontroll.

7.4 Sammanfattning och bedömning

I samband med andra världskrigets slut gav regeringen säkerhetspolisen direktiv om att kommunistövervakningen skulle upphöra. Endast personer med anknytning till partiet som kunde misstänkas för brott mot rikets säkerhet fick fortsättningsvis övervakas och registreras. De första efterkrigsåren ägnade sig säkerhetspolisen främst åt att ”städa upp” efter beredskapsåren. Efter Pragkuppen år 1948 återupptogs övervakningen av kommunisterna. Ända fram till mitten av 1960-talet stod SKP och andra kommunistdominerade eller (misstänkt) kommunistinfiltrerade organisationer i centrum för säkerhetspolisens intresse. Säkerhetspolisen studerade noga alla förhållanden rörande SKP som man fann relevanta. Säkerhetspolisen torde visserligen ha utgått från att flertalet kommunister var nationellt pålitliga. Men man räknade med att inom den stora grupp som sympatiserade med partiet fanns en kärna av personer som i ett krisläge eller i krig skulle gå Sovjetunionens ärenden. För att finna dessa personer ansåg man sig behöva så långt möjligt kartlägga samtliga kommunister för att sedan ur detta material försöka ”vaska fram” dem som kunde bedömas som farliga.

Såvitt avser den breda inhämtningen av namn på kommunister och (misstänkta) kommunistsympatisörer får man anse att säkerhetspolisen var framgångsrik i sina ansträngningar. Fler än hundra-tusen personer registrerades av nämnda skäl, stundom på ganska lösa grunder. Sämre var det med bearbetningen av materialet. Säkert bidrog bristande resurser och otillräcklig kompetens hos befattningshavarna till att så blev fallet. Men det förefaller som om man var ganska nöjd med att på ett tämligen ytligt plan samla på sig mer och mer information. De spionavslöjanden som gjordes under 1950- och 1960-talen saknade samband med denna generella kommunistövervakning. Den stora informationsinsamlingens främsta syfte och resultat blev i stället att man genom en efter hand alltmer utbyggd personalkontroll kunde förhindra att kommunister placerades i befattningar av särskild betydelse för totalförsvaret. Vid tvi-

velsmål prioriterades här statens säkerhet på den enskildes bekostnad.

I mitten av 1960-talet blev SKP allt mindre intressant för säkerhetspolisen framför allt till följd av "avstaliniseringen" av partiets politik. Tillkomsten av 1969 års personalkontrollkungörelse med dess förbud mot åsiktsregistrering innebar slutet på den breda övervakningen av det svenska kommunistpartiet, som vid denna tid bytt namn till VPK. I stället koncentrerades säkerhetspolisens kontrasubversiva verksamhet på de revolutionära marxist-leninistiska och trotskistiska rörelserna. Hit räknades inledningsvis också FNL-rörelsen. Redan det förhållandet att revolutionärerna var så mycket färre än de traditionella kommunisterna medförde att övervakningen av dessa grupper inte blev lika omfattande som tidigare. Men också här fanns en klar strävan från säkerhetspolisens sida att så långt möjligt kartlägga verksamheten och medlemmar/sympatisörerna, delvis på bekostnad av bearbetning och analys. Inte heller denna övervakning ledde fram till några åtal för brott mot rikets säkerhet. Däremot hölls många vänsterrevolutionärer genom personalkontrollen borta från säkerhetskänsliga befattningar.

Efter ett drygt decennium ebbade vänstervågen ut. De nazistiska och fascistiska grupperingar som alltsedan andra världskrigets slut spelat en tämligen obetydlig roll i säkerhetspolisens verksamhet började från slutet av 1970-talet att samla flera anhängare. Även om skarorna av nazister och rasister inte var särskilt stora, kom deras inte sällan grovt kriminella verksamhet att påkalla en intensiv uppmärksamhet från såväl säkerhetspolisens som den öppna polisens sida. Också anarkister och de, delvis som en reaktion på nazisternas framfart, bildade s.k. autonoma nätverken av t.ex. "anti-fascister", militanta veganer och "globaliseringsmotståndare" har utnyttjat sig av våld, hot och skadegörelse och därmed tilldragit sig polisiärt intresse. I samarbete med den öppna polisen har säkerhetspolisen kunnat förhindra, upptäcka och beivra brott av personer inom dessa grupper.

Det finns skäl att framhålla att kontrasubversion, eller med dagens terminologi författningsskydd, endast utgjort en del av säkerhetspolisens verksamhet. Omfattningen av de resurser man lagt ned på detta arbetsfält har växlat över åren, men torde inte någon gång under efterkrigstiden ha dominerat verksamheten. Utredningar om spioneri och olovlig underrättelseverksamhet, antiterrorism och preventiva åtgärder (tekniskt säkerhetsskydd och utbildning) har varit och är kärnan i säkerhetspolisens verksamhet.

7.4.1 Inhämtningsmetoder

Den kvantitativt mest betydelsefulla inhämtningsmetoden torde genom åren ha varit *inre spaning*, dvs. registerslagningar och informationsutbyte inom säkerhetspolisen samt studium av öppna källor såsom tidningar, böcker, propagandamaterial, radioprogram och, på senare tid, Internet. Beträffande många av de organisationer och personer som säkerhetspolisen hållit ögonen på har inre spaning varit den enda eller i vart fall helt dominerande inhämtningsmetoden. De uppgifter som därigenom inhämtats har i stor utsträckning sparats i personakter. Själva studiet av det öppna materialet är givetvis inte integritetskränkande, men lagringen under de omskrivnas namn aktualiserar de problem som är förknippade med alla personregister.

Yttre spaning, dvs. skuggning av personer, spaning från fasta observationsposter och övervakning av offentliga möten och demonstrationer, inbegripet fotografering och ljudbands- och videoinspelningar, har också alltid varit ett betydelsefullt sätt för säkerhetspolisen att skaffa information, ofta då i kombination med andra inhämtningsmetoder. Särskilt skuggning och fast spaning är emellertid mycket resurskrävande metoder, varför de måste utnyttjas med återhållsamhet.

Några särskilda författningsbestämmelser som reglerar förutläggningarna för yttre spaning finns inte; det krävs exempelvis inte någon brottsmisstanke. Något skydd mot visuell observation av det slag som innefattas i yttre spaning kan inte heller läsas in i de bindande reglerna i 2 kap. regeringsformen.¹⁶⁶ Europarådets kommission för de mänskliga rättigheterna har emellertid uttalat att det inte kan råda någon tvekan om att insamling av personlig information genom organiserad spaningsverksamhet (organised operation of surveillance – "watching") innebär en kränkning av privatlivet.¹⁶⁷ Det torde särskilt gälla spaningsåtgärder som skuggning och fast spaning mot en bostad. Handlingar som den enskilde utför i offentlighetens ljus, t.ex. i samband med demonstrationer, skulle däremot inte åtnjuta samma skydd mot övervakning.¹⁶⁸

Liksom inom all polisverksamhet spelar *förtroliga meddelare* en viktig roll i säkerhetspolisens arbete. De kan vara allt från personer

¹⁶⁶ Ingrid Helmius: Polisens rättsliga befogenheter vid spaning, s. 169

¹⁶⁷ Ibid. s. 114

¹⁶⁸ Ibid. s. 166 f. Buggningsutredningen har ansett att det finns skäl som talar för att polisens användning av dolda handmanövrerade videokameror borde regleras; SOU 1998:46 s. 350.

som spontant lämnar information vid något tillfälle och personer som uppmanas ”hålla ögonen öppna”, t.ex. taxichaufförer och hotellpersonal, till mera systematiska kontakter med personer, som ofta finns inom eller i närheten av den övervakade miljön eller rentav infiltrerats i denna. Som framgått har säkerhetspolisen utnyttjat sig av förtroliga meddelare av alla dessa slag. Förtroliga meddelare är rörliga, relativt billiga och kan styras mot ett specifikt mål. Samtidigt kan de vara svåra att hantera och kontrollera.

I den internationella debatten har det hävdats att av de metoder som säkerhetspolisen använder är utnyttjandet av informatörer både den mest produktiva och den mest problematiska. Användningen av meddelare kan utgöra ett väl så stort intrång i privatlivet som exempelvis telefonavlyssning och är moraliskt betydligt mer komplicerad, eftersom meddelaren kan utnyttja manipulation och falskhet. Säkerhetstjänsten kan dessutom tvingas underlåta att ingripa mot brottslig verksamhet som man fått kännedom om med hänsyn till meddelarens säkerhet. Trots detta är användningen av meddelare till skillnad från utnyttjandet av tvångsmedel inte föremål för någon domstolsprövning. Ett skäl härtill är den mycket stränga sekretess som omger meddelarna. Det har också framhållits att personer som engagerar sig i denna typ av verksamhet tenderar att vara psykologiska undantagsmänniskor. En meddelare kan också utvecklas till en *agent provocateur*, som aktivt söker initiera kriminell och moraliskt tvivelaktig aktivitet för att kompromettera den organisation eller den person som han inhämtar uppgifter om.¹⁶⁹

Inte heller den svenska säkerhetspolisens användning av förtroliga meddelare är författningsreglerad. I normalfallet torde det ankomma på den enskilde polisen att skaffa de kontakter som han anser sig ha behov av och hantera dessa på lämpligt sätt. Ofta är meddelarens identitet känd endast för denne ”källdrivare” och dennes närmaste chef. I vissa, särskilt kvalificerade fall krävs emellertid att huvudenhetschef eller SÄPO-chefen fattar beslut om anlitande av en meddelare. Numera upprättas en källdrivningsplan vari mål, medel och kostnader anges för varje källa.

Det är naturligtvis av avgörande betydelse att meddelarnas uppgifter är korrekta. Säkerhetspolisen försöker normalt värdera de uppgifter som kommer in med hjälp av andra källor, vad som tidigare är känt samt uppgifternas och uppgiftslämnarens karaktär. Ett

¹⁶⁹ Peter Gill: Policing Politics. Security Intelligence and the Liberal Democratic State s. 154 f och Lustgarten/Leigh: In from the Cold. National Security and Parliamentary Democracy s. 87-103

system med graderade beteckningar för att karaktärisera en källa och de upplysningar denne lämnar har tillämpats sedan länge.¹⁷⁰ Gjorda erfarenheter visar att de förtroliga meddelare som säkerhetspolisen använt sig av sedan år 1945 i flertalet fall visat sig vara trovärdiga. Från försvarsstaben inkom dock under åren 1948-50 meddelaruppgifter som polisen betraktade med skepsis men ändå använde bl.a. i motiveringar för telefonkontroll. Brister har även förekommit i sektionernas utnyttjande av meddelare. De har haft svårt att bedöma meddelarnas trovärdighet på grund av att de inte kunnat stämma av uppgifterna med vad som framkommit genom telefonavlyssning och har dessutom sällan haft tillgång till den samlade bilden. Ibland förefaller det som om säkerhetspolisen använt sig av uppgifter som man bedömt som mindre trovärdiga för att motivera framställningar om telefonkontroll. I vissa av dessa fall har dock situationen varit sådan att uppgifterna, om än tvivelaktiga, varit av så allvarig karaktär att det skulle ha varit fel att inte reagera på dem.

Under de senaste decennierna torde meddelarna regelmässigt inte ha fått betalt för sina tjänster (annat än ersättning för utlägg och någon icke pekuniär uppmuntran), eftersom det anses att en person som lämnar upplysningar mot pengar generellt sett är mindre pålitlig än den som ställer upp av andra skäl. Tidigare var det emellertid inte helt ovanligt att fasta meddelare kunde få kontant betalning för varje rapport. I något fall utgick rentav ett månatligt arvode.

Som nämnts kan det förekomma att förtroliga meddelare i denna sin verksamhet gör sig skyldiga till brottsliga eller oetiska betenden. Exempel har lämnats på att internt material olovligen tillgripits från organisationer och enskilda. En annan situation föreligger då meddelaren, t.ex. en posttjänsteman eller en journalist, under författningssenlig tystnadsplikt fått tillgång till material och sedan lämnat uppgifterna vidare till säkerhetspolisen. En meddelare i en övervakad organisation kan också för att behålla sin trovärdighet bland kamraterna anse sig tvingad att delta i brottsliga handlingar, något som blivit vanligare under de senaste tio åren. Några säkra fall av direkt brottsprovokation, t.ex. för att misskreditera den övervakade gruppen, har inte påträffats. I vissa fall måste källdrivaren rimligtvis ha insett att meddelaren handlat utanför lagens rår-

¹⁷⁰ Dessa är numera följande. Angående källan: A – fullt tillförlitlig, B – vanligen tillförlitlig och C – tillförlitligheten kan inte bedömas; angående uppgifterna: 1 – belagd, 2 – trovärdig och 3 – tvivelaktig.

märken men inte reagerat därpå. I andra fall kan säkerhetspolisen rentav ha uppmanat meddelaren att delta i brott för att inte röja sig.

Trots det starka källskydd som förtroliga meddelare åtnjuter, kan en meddelare utsättas för faror. Ett avslöjande kan medföra repressalier av fysisk och psykisk art och risken för ett avslöjande måste i sig vara påfrestande. Men också att kanske under lång tid rapportera om personer med vilka man upprätthåller vänskapliga relationer torde fresta på det psykiska välbefinnandet.

Den integritetskränkning som användningen av förtroliga meddelare innebär för den övervakade kan vara mycket stor. Särskilt fram till början av 1960-talet förekom det att vissa meddelare utförligt rapporterade om övervakningsobjektens intima personliga förhållanden. Kommissionen har påträffat flera fall där ett urskiljningslöst inhämtande av kränkande uppgifter förekommit. Det framstår som anmärkningsvärt att säkerhetspolisen inte tycks ha reagerat på och satt stopp för vidare rapportering av sådana, för övervakningens syfte ofta rimligtvis helt betydelselösa uppgifter. Även senare har det, dock mera undantagsvis, förekommit att mycket personliga uppgifter om de övervakade har rapporterats och sparats. Den omständigheten att en person utger sig för att vara meningsfrände och kanske vän med den övervakade och därigenom får del av dennes oförblommerade synpunkter, uttalanden som sedan rapporteras till säkerhetspolisen och där tas till vara, får också rent allmänt betraktas som integritetskränkande. Särskilt känslig är användningen av infiltratörer. Som JO framhöll redan år 1975 framstår alltid infiltration i politiska och andra sammanslutningar, som inte är olagliga, som en kränkning av den föreningsfrihet som är tillförsäkrad svenska medborgare.¹⁷¹ Såvitt kommissionen kunnat finna använder säkerhetspolisen infiltratörer i mycket begränsad utsträckning och då endast i sådana sammanhang där man på goda grunder befarar att allvarlig brottslighet är för handen.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att olika omständigheter talar för en viss återhållsamhet vid användning av förtroliga meddelare. Därmed är självklart inte sagt att säkerhetspolisen – lika litet som den öppna polisen – kan undvara denna inhämtningsmetod.

En av säkerhetspolisens mest betydelsefulla inhämtningsmetoder har varit *hemlig teleavlyssning*. Detta är ett mycket ingripande tvångsmedel och förutsättningarna för dess användande är nogt preciserade i lag (27 kap. RB och 1952 års lag om tvångsmedel i vis-

¹⁷¹ JO:s ämbetsberättelse 1975 s. 167

sa brottmål), se närmare 5 kap. Som framgått krävs i princip alltid domstols tillstånd. Det skall föreligga skälig misstanke mot en viss person med avseende på ett visst brott, i regel av mycket allvarligt slag. Vidare förutsätts att avlyssningen skall vara av synnerlig vikt för utredningen. Och den får endast rikta sig mot en teleadress som innehas eller annars kan komma att användas av den misstänkte. Ett tillstånd ges för en begränsad tid, numera högst en månad, men med möjlighet till förlängning.

Telefonavlyssning bedöms som en värdefull källa, eftersom informationen kommer säkerhetspolisen till del utan mellanhänder. Samtidigt är man på det klara med att de avlyssnade ofta är medvetna om att linjen kan vara avlyssnad och därför kan försöka manipulera polisen. År 2001 konstaterade säkerhetspolisen att hemlig teleavlyssning i första hand används som inhämtningsmetod för underrättelseinformation i rent förebyggande syfte. Bland fördelarna nämndes att avlyssningarna gav exklusiv underrättelseinformation, var utmärkta verktyg för kartläggning och gav god personkännedom.¹⁷² Det skall dock framhållas att hemlig teleavlyssning är en mycket resurskrävande metod och därför måste utnyttjas selektivt.

Som framgått telefonavlyssnades efter medgivande av domstol under 1950- och 1960-talen ett antal ledande svenska kommunister. (Några fall där telefonkontroll använts utan domstols tillstånd har inte påträffats.) Brottsmisstanken var regelmässigt spioneri men i några fall även olovlig underrättelseverksamhet för någon öststats räkning. Avlyssningen riktades inte endast mot de misstänkta hemtelefoner utan i flera fall också mot telefoner på deras arbetsplatser. Härigenom kom SKP:s partikansli och en rad andra organisationer och företag med anknytning till partiet att avlyssnas, inte sällan med hänvisning till misstankar mot olika personer. Avlyssningen pågick ofta under lång tid. Exempelvis var såväl partikansliets telefonväxel som telefoner hos det kommunistiska ungdomsförbundet i Stockholm nästan oavbrutet föremål för avlyssning i över 15 år. Inte i något fall ledde avlyssningsoperationerna till åtal.

Från slutet av 1960-talet och fram till mitten av 1970-talet var det i stället främst personer inom den revolutionära vänstern, särskilt inom KFML och KFML(r), som utsattes för telefonkontroll. Brottsmisstankarna torde i dessa fall i regel ha avsett förberedelse eller stämpling till uppror och i flera fall också tagande av utländskt understöd. I åtskilliga fall framgår det emellertid inte uttryckligen

¹⁷² Översyn av hemlig teleavlyssning (HTA) som inhämtningsmetod, 16.1.2001, SH 1239-00, SÄPO:s arkiv

av dokumentationen vilken brottsmisstanke som legat till grund för beslutet. Såvitt avsåg personer inom den svenska Palestinarörelsen gällde misstankarna spioneri eller förberedelse därtill, förberedelse till sabotage eller förberedelse alternativt stämpling till allmänfarlig ödeläggelse. Också under denna tid gavs tillstånd till telefonavlyssning inte bara mot de misstänkta hemtelefoner utan också i åtskilliga fall mot telefoner som de eljest kunde antas använda. Till följd härav kom kontorstelefoner i åtskilliga av KFML/SKP:s och KFML(r):s lokaler liksom telefoner hos till dessa organisationer mer eller mindre fast anknutna verksamheter i Stockholm och Göteborg att vara föremål för avlyssning. Avlyssningstillstånden förlängdes regelmässigt och kontrollen kunde sträcka sig över flera år. Troligen hade de fortgått än längre, om inte verksamheten avslöjats sommaren 1975. Sålunda var t.ex. telefoner i KFML(r):s expedition på Allhelgonagatan i Stockholm och FNL-rörelsens lokaler på Pålundsgatan i Stockholm utsatta för avlyssning i omkring fyra år. Inte heller dessa avlyssningsoperationer ledde i något fall till åtal.

Under 1980-talet förekom några enstaka fall av telefonavlyssning mot högerextremister med anledning av allvariga brottsmisstankar; dock kom inga åtal till stånd. Sedan början av 1990-talet har säkerhetspolisen fått tillstånd till hemlig teleavlyssning mot ett stort antal personer inom högerextremistiska, anarkistiska och autonoma miljöer. Brottsmisstankarna har främst avsett olovlig kårverksamhet men beträffande anarkisterna/de autonoma även gällt allmänfarlig ödeläggelse innefattande sabotage och andra närliggande brott. Till skillnad mot vad som tidigare varit vanligt har det då i regel endast varit de misstänkta hem- och/eller mobiltelefoner som omfattats av tillstånden. Detta torde ha sin förklaring bl.a. i att dessa grupper bedriver verksamhet i väsentligt mindre organiserade former än vad som var fallet med det gamla ”kommunistkomplexet” och 1960- och 1970-talens vänsterrevolutionära rörelser. I flera fall har telefonavlyssningarna under det senaste decenniet lett till åtal för grov brottslighet.

Det är svårt att bedöma vilka överväganden som domstolarna gjort vid avgörandet av framställningar om telefonavlyssning. I domstolarnas akter finns som regel endast säkerhetspolisens PM i ärendet och åklagarens framställning på vilken domstolen tecknat sitt bifallsbeslut. Säkerhetspolisens PM innehåller ofta tämligen fyllda beskrivningar av den misstänkte och vilka kontakter denne haft, vilka resor som han företagit, om hans ställning inom organisationen och liknande. Till stöd för misstankarna mot kommunist-

ter om spioneri under 1950- och 1960-talen återopades huvudsakligen deras kontakter med företrädare för öststatsbeskickningar, med andra svenska kommunister och, i förekommande fall, resor till öststater. Däremot var beskrivningarna av de brott som angavs motivera ansökningarna många gånger påfallande tunna och intetsägande. Detsamma kan sägas om innehållet i de PM som fogades till åklagarnas framställningar om telefonkontroll mot vänsterextremister under 1960- och 1970-talen. Ibland framgick det, som nämnts, inte ens klart vilket brott som misstanken avsåg. I promemoriorna kunde således brottsmisstanken formuleras som "förberedelsearbete i samhällsomstörtande syfte", varmed torde ha avsetts förberedelse eller stämpling till uppror. De PM som numera upprättas i dessa sammanhang håller som regel en högre kvalitet.

I åklagarframställningarna till Stockholms tingsrätt anges, förutom en allmän hänvisning till RB och 1952 års tvångsmedelslag, endast vilket eller vilka telefonabonnemang som det begärs tillstånd att få avlyssna. Den misstänktes identitet eller brottsmisstanken framgår inte på annat sätt än genom en hänvisning till säkerhetspolisens PM, detta för att upprätthålla sekretess gentemot teleoperatören. I den mån som det av äldre PM inte uttryckligen framgår vilket brott som misstanken avsåg, får man alltså föröka sluta sig till detta av de beskrivningar som där lämnas. I de framställningar som åklagarna i Göteborg har gjort till tingsrätten där anges däremot det brott som misstanken avser.

Domstolarna motiverar inte sina beslut i ärenden som dessa. Avsaknaden av skriftligt motiverade beslut berättigar inte till slutsatsen att domstolarna inte noggrant övervägt om de rättsliga förutsättningarna för hemlig teleavlyssning varit uppfyllda. Åklagare och domare har för kommissionen uppgett att det kunde förekomma ingående diskussioner i samband med att åklagaren, ofta tillsammans med en säkerhetspolis, inställde sig vid domstolen med framställningar om hemlig teleavlyssning. Men dessa överväganden framgår alltså inte av dokumentationen. Några avslagsbeslut har, med ett undantag, inte påträffats. Det har emellertid uppgetts att åklagare dragit tillbaka framställningar, som domaren förklarat sig inte ha för avsikt att bifalla.

Sedan 1990-talet är som sagt den brottsrubricering som används i de flesta av författningsskyddsrotelns förundersökningar olovlig kårverksamhet. Ofta avser en förundersökning flera personer som misstänks vara inblandade i ett visst slag av säkerhetshotande verksamhet med våldsinslag, men vilka konkreta brott som de kan ha begått har man i regel inte någon klar misstanke om. Avlyssnings-

operationerna har närmast en brottsförebyggande karaktär och kan pågå under mycket lång tid. De har enligt uppgift också i åtskilliga fall lett till att allvarlig kriminalitet kunnat förhindras eller till att personer som gjort sig skyldiga till grova brott kunnat avslöjas och lagföras. Några åtal för det i sammanhanget relativt lindriga brottet olovlig kårverksamhet, där straffskalan är böter eller fängelse i högst två år, har dock inte väckts. Av allt att döma används denna brottsrubricering närmast som ett verktyg för att få till stånd hemlig teleavlyssning mot personer och grupper som är starkt misstänkta för någon form av våldsinriktad kriminalitet, men där det inte finns lagliga förutsättningar för sådan avlyssning på annan grund. Så kan vara fallet antingen på grund av att brottsmisstankarna är alltför ospecificerade eller därför att det misstänkta brottet inte är av så allvarligt slag som förutsätts för hemlig teleavlyssning enligt 27 kap. 18 § rättegångsbalken, dvs. brott för vilket det inte är föreskrivet lindrigare straff än fängelse två år eller försök, förberedelse eller stämpling till sådant brott. Enligt kommissionens mening har brottsrubriceringen olovlig kårverksamhet i många fall kommit att tillämpas i situationer där brottsrekvisiten inte är uppfyllda. Detta strider mot den grundläggande principen att strafflag skall tolkas restriktivt. Självfallet är detta inte godtagbart.

Hemlig teleavlyssning innebär ett allvarligt intrång i den personliga integriteten. Det ligger i sakens natur att intrånget blir särskilt allvarligt när avlyssningen, som i flera av de här aktuella fallen, tillåts fortgå under mycket lång tid – upp till sex, sju och i ett fall nästan tio år. En annan aspekt av stor betydelse är att intrånget ofta kommer att drabba även andra än den person som är föremål för misstanke. Så blir fallet särskilt då telefoner som utnyttjas inte endast av den misstänkte och hans närmaste avlyssnas. Som framgått har exempelvis telefoner och telefonväxlar i expeditioner och andra samlingslokaler som utnyttjats av SKP/VPK, KFML/SKP och KFML(r) varit utsatta för telefonkontroll. I dessa fall riskeras rätten att bedriva politisk verksamhet och den grundlagsfästa åsiktsfriheten för ett stort antal personer. Och då det är fråga om avlyssning av telefoner hos tidningsredaktioner, t.ex. Ny Dags redaktion på 1950-talet och flera revolutionära vänstertidningar under 1970-talet, aktualiseras förhållandet till tryckfrihet och meddelarskydd, som ju är grundlagsskyddade i viktiga hänseenden. I prop. 1988/89:124 uttalas också att utrymmet för teleavlyssning av ett massmedieföretag är mycket begränsat, men att det inte helt kan

uteslutas att spaningsmetoden undantagsvis måste användas även där.¹⁷³

Som redovisats i kap. 5 skall upptagningar och uppteckningar av avlyssnade samtal granskas snarast möjligt. Sådana upptagningar och uppteckningar som saknar betydelse för brottsutredningen skall förstöras omedelbart. I vad mån själva informationen får utnyttjas eller i annan form bevaras för framtiden är däremot oklart. Den fråga som främst varit föremål för diskussion är i vad mån *överskottsinformation* får utnyttjas för utredning om annan brottslighet. I prop. 1988/89:124 framhöll således departementschefen att problemet gällde ”huruvida de brottsutredande organen har rätt att utnyttja sig av upplysningar om ett brott som de fått tillgång till genom att – helt lagligt – använda tvångsmedel vid utredning av ett annat brott”. Det torde numera vara accepterat att överskottsinformation får användas för att beivra eller förhindra annan grov brottslighet än den förundersökningen avser. Som nämnts sker ju detta i samband med telefonavlyssning mot vissa extremister, där tvångsmedlet satts in med hänvisning till misstanke om olovlig kårverksamhet. I dessa sammanhang förekommer ofta ett samarbete mellan säkerhetspolisen och den öppna polisen.

Av större intresse i detta sammanhang är dock i vad mån säkerhetspolisen har rätt att ta tillvara andra uppgifter som framkommit vid telefonavlyssning än sådana som direkt avser planerad, pågående eller fullbordad brottslighet. Som framgått råder det inte någon tvekan om att säkerhetspolisen alltsedan början av 1950-talet och fram till omkring år 1980 använt telefonavlyssning för att få uppgifter inte endast, eller ens i första hand, om den misstänkte och den brottslighet som åberopats till grund för framställningen till domstolen. I stället har man ”hängt upp” övervakningen på en viss person för att så långt möjligt kunna kartlägga den miljö inom vilken han eller hon varit verksam och som man uppfattat som ett hot mot rikets säkerhet.

Värdet av avlyssningsoperationerna torde främst ha legat i all den information som man fick om organisationernas vanliga politiska verksamhet såsom organisatoriska förhållanden, möten, demonstrationer, propaganda, utbildning, inre motsättningar, etc. Inte minst viktigt ansågs det vara att få ett grepp om kontaktnät och om vilka personer som ingick i kretsarna. I sistnämnda hänseende kunde så triviala uppgifter som kontakter med tidningsföretag rörande prenumerationsärenden ge upplysningar. För säkerhetspolisen var

¹⁷³ Prop. 1988/89:124 s. 66

det inte någon nackdel att många avlyssningsoperationer pågick under lång tid. Ett åtal mot den misstänkte kunde rentav betraktas som oönskat, då det kunde få till följd att en betydelsefull informationskanal täpptes till.

Allt som ansågs vara av betydelse för säkerhetspolisens verksamhet togs till vara och samlades dels i fiktiva, ämnesinriktade meddelarakter (av vilka några är helt gallrade), dels i berörda sak- och framför allt personakter. Uppgifterna registrerades också i stor utsträckning i säkerhetspolisens centralregister och kunde därmed utnyttjas vid personalkontroll. På detta sätt kom genom åren tusentals personer att beröras av telefonavlyssning, trots att antalet meddelade tillstånd aldrig varit särskilt stort. Användningen av överskottsinformation gav alltså upphov till en mängd nyregistreringar och bidrog till att göra säkerhetspolisens register mycket omfattande. I många fall kom uppgifter som byggde på överskottsinformation att utlämnas vid personalkontroller.

Frågan om hur överskottsinformation skulle sparas berördes av Hans Holmér vid en intern konferens år 1972. Han anförde då.

Att en uppgift framkommit vid telefonkontroll måste ibland döljas. Detta är fallet om uppgiften skall delges utomstående, såsom invandrarverket eller en totalförsvarsmyndighet, som begärt uppgift för personalkontroll. Det är då nödvändigt, att källan döljs på ett skickligt sätt. Framför allt måste man tänka på att utforma uppgifterna på sådant sätt, att för en normalt uppmärksam människa inte framstår som uppenbart, att uppgifterna härrör från telefonavlyssning. Vid det interna arbetet behöver däremot inte döljas, att en uppgift uppsnappats vid telefonkontroll.¹⁷⁴

JK Ingvar Gullnäs utredde år 1978 efter anmälan från en befattningshavare vid säkerhetspolisen användningen av överskottsinformation från telefonkontroll.¹⁷⁵ Han studerade då bl.a. några personakter som innehöll uppgifter som utgjorde överskottsinformation från telefonkontroll liksom ett par meddelarakter som helt utgjordes av sådan information. Han informerade sig också noga om de rutiner som tillämpades vid tillvaratagande av material från telefonavlyssning. Han konstaterade att frågan om utnyttjande av överskottsinformation var svårbedömd.

¹⁷⁴ Protokoll från sektions- och rotelchefskonferens 16-19.5.1972, SH 892-72, 5:720-6, löpnr. 3, SÄPO:s arkiv

¹⁷⁵ JK:s beslut 24.11.1978, dnr 2962-77-21

Trots den till synes helt ovillkorliga regeln i rättegångsbalken [27 kap. 16 § rättegångsbalken om gallring] torde ingen vilja helt avvisa möjligheten att utnyttja viss sådan information men ingen vill heller gå till motsatt ytterlighet. Svårigheten beror bl.a. dels på att överskottsinformationen kan vara av mycket varierande beskaffenhet, dels på att den utredning som föranlett telefonavlyssningen kan vara av sådan natur att det är mycket svårt att avgöra vad som är av betydelse för utredningen och vad som är överskottsinformation. I det senare fallet är det framför allt telefonavlyssning vid misstanke om brott mot rikets säkerhet som bereder svårigheter.

Han framhöll vidare att säkerhetspolisens arbete i betydande utsträckning styrdes av hemliga föreskrifter, t.ex. av innebörd att särskild uppmärksamhet skulle ägnas verksamhet som bedrevs av personer som var medlemmar i vissa organisationer. Det låg då, enligt JK:s mening, ”nära till hands att tillvarataga all information som kan belysa aktiviteterna i denna organisation”. Efter att ha redogjort för de rättsliga förutsättningarna för telefonavlyssning fortsatte JK.

De brott som är föremål för förundersökning genom säkerhetsavdelningens arbete skiljer sig i väsentliga hänseenden från andra brott. Detta sätter sin prägel på förundersökningen och de metoder som används i spaningsarbetet m.m. Särskilt betecknande är att brottsmisstankarna ofta är riktade mot en grupp av personer snarare än mot en viss person. Det är därför av stort intresse vilka kontakter den person har som är föremål för telefonavlyssning, inte minst för att bedöma frågor om medverkan i olika former. Även kontakter som från början – t.ex. i ett inledande stadium av förundersökningen – förefaller helt betydelselösa kan så småningom visa sig vara mycket viktiga för den fortsatta förundersökningen.

JK fann dock att det var uppenbart att, trots att mycket material från telefonavlyssningen gallrats på olika stadier, en del av det bevarade materialet ”åtminstone vid ett första påseende framstår som ointressant för utredningen i det aktuella ärendet”. Han underströk dock att detta gällde ”för den som inte är mycket väl förtrogen med arbetsmetoder och problem inom säkerhetsavdelningens område”. Vid diskussioner med ledningen för säkerhetspolisen hade han ganska ingående behandlat frågan huruvida information från tele-

fonavlyssning verkligen behövde bevaras i den utsträckning som skedde. Han hade därvid bemötts med argument som gjorde att han inte utan vidare kunde påstå att förfarandet stred mot vad som ansågs tillåtet.

JK framhöll också att i den mån det var möjligt att fastslå att vissa uppgifter utgjorde överskottsinformation och uppteckningen alltså skulle förstöras, var det naturligtvis väsentligt att så också skedde. Anmälaren hade gjort gällande att säkerhetspolisen dolde överskottsinformation bakom källbeteckningar för att ge sken av att uppgifterna lämnats av en personlig meddelare. JK ansåg att detta påstående, om det var sant, var oroväckande. Han fann emellertid inte några belägg för att ett sådant tillvägagångssätt tillämpades. Förfaringssättet att förse anteckningar av detta slag med täcknamn var praktiskt betingat och anteckningarna gavs inte avsiktligt en form som ledde till att uppgiften inhämtats på annat sätt än genom telefonavlyssning. Holmérs tidigare refererade uttalande om vikten av att skriva om överskottsinformation så att den framstod som uppgifter från förtroliga meddelare tyder på att JK i detta hänseende kan ha blivit missledd.¹⁷⁶

JK hade heller ingen invändning mot att uppgifter av detta slag lämnades ut vid personalkontroll. Han ifrågasatte dock om inte ledamöterna av RPS:s styrelse regelmässigt borde informeras om de fall då uppgifter inhämtats genom telefonavlyssning. Så kom också att ske under en kortare tid efter det att JK meddelat sitt beslut.

I den av riksdagen godtagna prop. 1988/89:124 påpekade departementschefen i samband med behandlingen av frågan om användning av överskottsinformation från hemlig teleavlyssning rörande brottslig verksamhet att polisen i övrigt fritt kan använda information som mer eller mindre av en slump kommit till dess kännedom.¹⁷⁷ Förre SÄPO-chefen Anders Eriksson har inför kommissionen uppgett att säkerhetspolisen med utgångspunkt i denna formulering ansett att det är fritt att använda överskottsinformation från hemlig teleavlyssning rörande även annat än brottslig verksamhet, så länge inte förbudet mot åsiktsregistrering träds för när. Enligt säkerhetspolisens arbetsordning från år 1995 kan överskottsinformation dels röra brottsliga gärningar, dels andra förhållanden som har med säkerhetsunderrättelser att göra och som bedöms vara av intresse för säkerhetspolisens verksamhet. Även sistnämnda uppgifter får enligt arbetsordningen sparas och regi-

¹⁷⁶ KU granskade samma år regeringens kontroll av säkerhetspolisen och diskuterade då även frågan om tillvaratagande av överskottsinformation; KU 1978/79:30

¹⁷⁷ Prop. 1988/89:124 s. 29 ff

streras i enlighet med de regler som gäller för registrering i SÄPO-registret, varvid de skall omarbetas till källuppgifter. Anledningen till att man använder sig av maskerade källakter är enligt Anders Eriksson att man önskar förhindra läckor inom den öppna polisen om pågående operationer.

Carl Lidbom, som i slutet av 1980-talet på regeringens uppdrag utredde säkerhetspolisens arbetsmetoder, gjorde bl.a. följande iakttagelser rörande telefonavlyssningen.

Det finns en spänning mellan de för förundersökning avsedda tvångsmedelsreglerna och tillämpning av telefonavlyssning inom säkerhetsunderrättelsetjänsten. Den tar sig flera olika uttryck. Förundersökning tar i princip sikte på utredning av ett visst eller vissa konkreta brott. När telefonavlyssning inleds på SÄPO:s område har däremot misstankarna ofta en mera allmän karaktär. Man misstänker att en person är inblandad i ett visst slag av säkerhetshotande verksamhet, men vilka konkreta brott han kan ha begått har man i regel inte någon klar misstanke om. Styrkan av bevisningen kan också vara tämligen låg. I många fall har den information som kommer fram vid telefonavlyssningen inte intresse i första hand för utredning av misstankar mot den person som beslutet om avlyssning avser. Den viktigaste frukten är i stället ofta överskottsinformation rörande säkerhetshotande verksamhet i allmänhet inom kretsar som den avlyssnade tillhör.

Vad jag nu sagt skall inte tolkas som ett påstående från min sida att SÄPO tillämpar reglerna om telefonavlyssning på ett lagstridigt sätt. Det är domstolarna som meddelar tillstånd till telefonavlyssning. Den användning av tvångsmedlet som jag nu refererat har under en lång följd av år godtagits av underrätterna. Varken JO eller JK har haft någon erinran i samband med inspektioner hos SÄPO. Den nuvarande tillämpningen av telefonavlyssning inom säkerhetsunderrättelsetjänsten får under sådana förhållanden anses utgöra gällande rätt. Trots att de högsta domstolsinstanserna inte haft tillfälle att medverka i rättsbildningen.¹⁷⁸

Kommissionen instämmer i att säkerhetspolisen inte ensam eller ens huvudsakligen kan lastas för att användningen av telefonavlyssning utvecklats på ett sätt som saknar klart stöd i lag och som knappast kan vara förenligt med de intentioner som legat bakom lagstiftningen. Domstolarnas tillämpning av bestämmelserna har

¹⁷⁸ SOU 1989:18 s. 65

haft en avgörande betydelse för rättsutvecklingen på detta område. Frågan är hur det kommer sig att domstolspraxis utvecklat sig på detta sätt. Ett skäl härtill torde vara att den kontradiktoriska princip som annars är regel i domstolarna inte gäller vid prövning av frågor om hemlig teleavlyssning. Domaren är alltså helt hänvisad till åklagarens och säkerhetspolisens material. Ingen har till särskild uppgift att ta tillvara den misstänktes intressen genom att ställa kritiska frågor, begära ytterligare uppgifter etc.¹⁷⁹ Det förhållandet att ett avslag på en framställning om telefonavlyssning i ärenden som rör brott mot rikets säkerhet kan leda till att allvarlig kriminalitet inte utreds så långt det över huvud taget är möjligt inverkar säkert också vid domarens beslutsfattande. Det torde också finnas en förståelse bland domare för säkerhetspolisens behov av att i sin brottsförebyggande verksamhet använda sig av hemlig teleavlyssning i syfte att förhindra grova brott.¹⁸⁰ Risken för att ett bifallsbeslut efter överklagande skall komma att underställas högre rätts prövning är ju också av naturliga skäl minimal.¹⁸¹

Att domstolarna i inledningsskedet av en förundersökning gett tillstånd till telefonkontroll trots att styrkan av bevisningen ofta varit tämligen låg kan väl förklaras av att misstanken regelmässigt avsett mycket allvarlig brottslighet. Det är emellertid påfallande att domstolarna i många fall låtit telefonavlyssningen pågå månad efter månad, i vissa fall flera år, utan att det framkommit något som kunnat läggas till grund för ett åtal eller ens inneburit att misstankarna stärkts.¹⁸² Förvisso skiljer sig t.ex. spioneribrott starkt från exempelvis narkotikabrott (där telefonavlyssning är ganska vanligt förekommande under förundersökningen). I spionerisammanhang är det ofta fråga om mycket långvariga och föga frekventa kontakter mellan spionen och hans uppdragsgivare. Uppdragsgivaren är i regel en professionell underrättelseman och van att uppträda försiktigt. Om man anar att polisen är brottet på spåren kan relationen helt "läggas på is" för en längre tid. Också i fråga om brott som

¹⁷⁹ I SOU 1998:46 har föreslagits att det vid domstolsprövning av ärenden som rör bl.a. hemlig teleavlyssning skall utses ett offentligt ombud, vars uppgift skall vara att ta tillvara den misstänktes intressen. Förslaget har ännu inte lett till lagstiftning.

¹⁸⁰ Inom SÄPO:s författningsskyddsrotel konstaterades år 1999 att såväl åklagare som domare var medvetna om att det material som hämtades in genom hemlig teleavlyssning med anledning av misstankar om olovlig kårverksamhet i första hand skulle användas i förebyggande syfte; protokoll från operativt möte 16-18.3.1999, SH 3023-99:01, 001310-3148-01, löpnr 1, SÄPO:s arkiv. Domare och åklagare med erfarenhet av dessa ärenden har inför kommissionen bekräftat denna uppgift.

¹⁸¹ Jfr Lundkommissionens rapport s. 352 ff

¹⁸² I prop. 1995/96:85 s. 40 framhöll föredragande departementschefen att ju längre tid som ett tillstånd till hemlig teleavlyssning har gällt, desto mer restriktiv bör domstolens prövning bli.

förberedelse eller stämpling till uppror kan myndigheterna ofta ha haft anledning att räkna med att det varit fråga om en verksamhet som drevs på lång sikt och att brottet kanske inte skulle fullbordas förrän riket befann sig i krig. Likafullt framstår i åtskilliga fall domstolarnas fortsatta medgivande till telefonavlyssning enligt kommissionens mening som problematiskt. I regel tycks telefonavlyssningen ha avbrutits på polisens initiativ, då man inte längre bedömde att fortsatt avlyssning skulle tillföra någon information av intresse. En anledning till att åtgärden har avbrutits kan emellertid också ha varit att domaren efter en tid under hand meddelat åklagaren att ytterligare förlängning inte skulle medges, såvida inte telefonavlyssningen visats föra förundersökningen framåt.

Domstolarnas hantering av ansökningar om telefonkontroll framstår alltså som anmärkningsvärd. Samtidigt måste det också framhållas att domstolarna haft begränsade möjligheter att tränga in i det företedda materialet med avseende på sådant som källornas tillförlitlighet och misstankarnas rimlighet. I dessa hänseenden har de i praktiken varit helt hänvisade till åklagarna och säkerhetspolisen. Dessa myndigheter har också de ett ansvar för att den enskildes intresse inte träds för när. De skall noga bedöma belastande uppgifters riktighet och uppgiftslämnarnas tillförlitlighet och se till att uppgifter och förhållanden som talar till den enskildes förmån vägs in i bedömningen. Någon sådan strävan efter objektivitet är ofta svår att finna särskilt i äldre promemorior från säkerhetspolisen. Tvärtom kan man i en del fall konstatera att uppgifter från meddelare som bedömts som ej helt tillförlitliga spelat en framträdande roll i motiveringarna. Många gånger har en hotbild målats upp som saknar motsvarighet i internt material från samma tid. Säkerhetspolisen har presenterat bedömningar som knappast skulle ha accepterats om man spelat med öppna kort. Den måste uppenbarligen bära sin del av ansvaret för de rättsförluster som uppkommit genom systemet med telefonövervakning. Åklagarna har som förundersökningsledare antingen inte trängt tillräckligt djupt i materialet eller också i alltför hög grad solidariserat sig med de polisiära bedömningarna.

Systemet med långvariga telefonövervakningar riktade mot partier och organisationer etablerades genom ett samspel där polis, åklagare och domstolar täckte ryggen åt varandra. Polisen och åklagarna kunde anse sig gå fria från kritik genom att domstolarna godkänt deras ansökningar; domstolarna å sin sida kunde säga sig att i saker som dessa måste man lita på de utredande myndigheternas bedömningar. Eventuella tveksamheter har fått vika eftersom

nationella säkerhetsintressen stått på spel. På så sätt har en ordning skapats där de inblandade var för sig kunde uppfatta sitt handlande som fullt försvarbart men resultatet ändå, i ett vidare perspektiv, blivit fel. Därför är det viktigt att en bedömning av den enskilda myndigheten eller domstolen inte bara tar sikte på om den handlat på ett formellt försvarbart sätt utan även beaktar om den tagit ansvar för den helhet som dess handlande ingått i.

Den invändning man kan rikta mot Lidboms ovan citerade omdöme¹⁸³ är just att han nöjt sig med att fråga om säkerhetspolisens praxis haft stöd i gällande rätt. Han krävde inte att myndigheten skulle bekymra sig om den vidare frågan om denna gällande rätt, som man själv varit med om att skapa och vars konsekvenser man var i stort sett ensam om att överblicka, överensstämde med lagstiftarens intentioner och allmänna rättstrygghetskrav. Tillsynsmyndigheterna JO och JK har genom att inte reagera mot denna rättsutveckling sanktionerat ett sådant snävt perspektiv.

Enligt lagstiftningen får uppgifter som framkommit genom hemlig teleavlyssning användas endast för utredningen av det brott som förundersökningen avser. Av förarbetsuttalanden framgår emellertid att polisen anses ha rätt att använda sig av sådana uppgifter också för att förhindra eller ingripa mot annan allvarlig brottslighet. Någon rätt för polisen att använda sig av överskottsinformation i syfte att mer allmänt kartlägga en (som det uppfattats) säkerhetshotande grupp eller organisation kan däremot enligt kommissionens uppfattning inte läsas in i förarbetena. Som JK konstaterade år 1978 kan det visserligen vara svårt att dra gränsen mellan vad som är att hänföra till en brottsutredning och vad som klart faller utanför denna. Säkerhetspolisens erfarenheter av att till synes ovidkommande förhållanden senare visat sig vara av synnerligen stor betydelse för en brottsutredning talar för en ganska generös tolkning av förundersökningsbegreppet i dessa sammanhang. Detta kan emellertid inte tas till intäkt för att det skulle vara tillåtet att ta till vara allsköns uppgifter om de övervakade organisationerna och deras medlemmar och sympatisörer. Ett par operativa chefer inom säkerhetspolisen har uppgett att det förelegat rättsliga förutsättningar för att begära telefonkontroll beträffande samtliga personer t.ex. inom ett revolutionärt nätverk, men att detta kunde undvaras genom att man tog till vara överskottsinformation. Oavsett om dessa uppgifter är riktiga eller inte, är det uppenbart att uppgifter om långt fler personer än dem som ingick i de innersta cirkelarna togs

¹⁸³ Se s. 381

till vara. Säkerhetspolisen har här, enligt kommissionens mening, låtit effektivitetshänsyn gå före det integritetsskydd som lagstiftningen tillförsäkrat medborgarna. Detta är inte godtagbart i ett rättssamhälle. Inte minst allvarligt i detta sammanhang är att överskottsinformation i åtskilliga fall utlämnats i samband med personalkontroll. Detta är ägnat att kasta en skugga över personalkontrollsystemet.

I vad mån har då denna användning av överskottsinformation varit känd inom den högsta polisledningen och av andra som hanterat frågor om telefonavlyssning? Uppgifter i vissa äldre PM, som upprättats inom säkerhetspolisen inför framställningar om förlängning av tillstånd till telefonkontroll, ger vid handen att kontrollen var av betydelse (också) för att kartlägga den organisation som den misstänkte tillhörde. Det borde därför rimligtvis ha stått klart för de polischefer, åklagare och domare som tog del av dessa PM att telefonavlyssningen hade ett vidare syfte än att anskaffa bevis för ett åtal. Såväl före rikspolischefen Carl Persson som avdelningschefen vid säkerhetsavdelningen P G Vinge har emellertid inför kommissionen emfatiskt förnekat att överskottsinformation togs till vara under den tid som de hade ansvaret. Kommissionen finner det märkligt att de inte skulle ha varit medvetna om hur överskottsinformationen användes. En åklagare som hanterade frågor om telefonavlyssning under 1970- och 1980-talen har ställt sig helt främmande inför tanken att det skulle ha förelegat några ”bisyften” med avlyssningarna. Kommissionen återkommer till frågan om i vad mån ansvariga statsråd och företrädare för riksdagen varit medvetna om hur överskottsinformation användes av säkerhetspolisen.

Också den användning av överskottsinformation som för närvarande förekommer inom författningsskyddets område står enligt kommissionens uppfattning mindre väl i överensstämmelse med lagstiftningen. Som framgått används hemlig teleavlyssning numera främst i brottsförebyggande syfte. De åklagare och domare som handlägger ärenden om telefonavlyssning vid förundersökning angående olovlig kårverksamhet torde vara medvetna om att syftet med åtgärden inte primärt är att ligga till grund för ett åtal för detta brott, även om de inte har kännedom om i vilken omfattning överskottsinformation sparas. Utformningen av bestämmelserna om hemlig teleavlyssning i rättegångsbalken och 1952 års tvångsmedelslag avser emellertid utredning endast av begångna brott, låt vara att de inte behöver ha nått sin fullbordan. Något egentligt utrymme för att med hjälp av hemlig teleavlyssning förebygga brott ger således inte lagreglerna.

Vad avser domstolarnas prövning av frågor rörande hemlig teleavlyssning i ärenden som rör brott mot rikets säkerhet finner kommissionen att de i många fall inte i tillräcklig utsträckning levt upp till sin uppgift att vara ett värn för den enskildes rättstrygghet. Detta är ägnat att inge starka betänkligheter. Särskilt allvarligt är att tillstånd i så stor utsträckning har getts till avlyssning av telefoner i partilokaler, tidningsredaktioner och liknande. Beträffande tidningsredaktioner framstår detta som extra anmärkningsvärt med tanke på grundlagsskyddet i tryckfrihetsförordningen.

Samtidigt finns det anledning att framhålla att rättegångsbalkens reglering av förutsättningarna för hemlig teleavlyssning är mindre väl anpassad till säkerhetspolisens huvuduppgift, som är att förebygga brott mot rikets säkerhet, genom att det måste föreligga misstanke mot en bestämd person för ett visst brott för att tvångsmedlet skall få användas.

Säkerhetspolisen har även använt sig av *postkontroll*, om än i långt mindre utsträckning än telefonavlyssning. Kommissionen har inte påträffat några anmärkningsvärda förhållanden i samband härmed. Vid sidan av den egentliga postkontrollen har det förekommit att posttjänstemän fungerat som meddelare till säkerhetspolisen och rapporterat om t.ex. vilka personer som prenumererat på tidningar som getts ut av extremistiska organisationer. Den tystnadsplikt för posttjänstemän som föreskrevs i den fram till den 1 juli 1986 gällande allmänna poststadgan (15 §) angav att en posttjänsteman inte ”i oträngt mål” eller till obehörig person fick lämna upplysningar om postförsändelse eller om dess innehåll eller om enskilds förhållande till bank eller till postgiroverksamheten. Även i övrigt skulle, enligt bestämmelsen, en posttjänsteman iaktta försämringsföretag om vad han under tjänsteutövning möjligen kunde få veta om postkunders angelägenheter. Tystnadsplikten omfattade alltså i princip även innehållet i öppna försändelser och frågor rörande om en person avsänt, mottagit eller hade att motta en försändelse. Tystnadsplikten ansågs inte utgöra hinder mot att en postfunktionär bistod polisen med upplysningar vid efterspaning av brott.¹⁸⁴ Det kan emellertid ifrågasättas om inte vissa posttjänstemän visat säkerhetspolisen ett tillmötesgående som inneburit brott mot tystnadsplikten.

Kommissionen har kunnat konstatera att säkerhetspolisen vid ett antal tillfällen har använt sig av hemlig avlyssning med utnyttjande av tekniska hjälpmedel, s.k. *buggning*, inom ramen för den författ-

¹⁸⁴ Åke Holmbäck: Postala rättsförhållanden s. 23 f.

ningsskyddande verksamheten. Denna spaningsmetod torde alltid ha ansetts kontroversiell. Först genom lagstiftning som trädde i kraft den 1 juli 1975 infördes emellertid en straffbestämmelse om olovlig avlyssning (4 kap. 9 a § brottsbalken). Redan den 1 januari 1975 hade dock i den nya regeringsformen införts ett skydd för varje medborgare mot hemlig avlyssning (2 kap. 3 §, jfr numera 2 kap. 6 §). Självfallet fick polisen inte heller dessförinnan bereda sig tillgång till en lämplig anslutande lokal för montering av avlyssningsutrustning utan tillstånd av besittningshavaren; ett sådant förfarande skulle kunna innebära hemfridsbrott eller olaga intrång.

Säkerhetspolisens buggning har, såvitt nu är i fråga, riktats mot enskilda kommunister och kommunistiska sammankomster. Inom ramen för ett par förundersökningar buggades således år 1945 respektive åren 1951 och 1952 ett par ledande kommunisters arbetsplatser. Från åren 1950-53 finns ett trettiotal rapporter från sammankomster med kommunistiska eller kommunistanstrukna organisationer på olika håll i landet, där omständigheterna starkt talar för att uppgifterna inhämtats genom buggning. Ytterligare en buggningsoperation riktad mot det "gamla" SKP torde ha ägt rum i samband med en konferens i Karlstad år 1966. Under någon tid åren 1968-69 var FNL-rörelsens kontor i Stockholm utsatt för en, dock tydligen föga framgångsrik, buggningsoperation. Vidare buggades KFML:s kongress i Göteborg år 1969 liksom ett möte, sannolikt DFFG:s kongress, i Uppsala samma år. Efter årsskiftet 1974/75 har, såvitt framkommit, buggning inte använts inom författningsskyddet. Buggningsutredningen har föreslagit att polisen under vissa förutsättningar skall få använda sig av buggning. Detta förslag har hittills inte lett till lagstiftning.

Hur poliserna fick tillgång till de lokaler som användes vid buggningsoperationerna är i de flesta fall oklart. Det finns dock inga belägg för att detta i något fall skulle ha skett olovligen. I något fall tycks en granne till en misstänkt ha varit behjälplig. Flera av sammankomsterna åren 1950-53 hölls i HSB-huset i Stockholm, där det torde ha funnits möjlighet för polisen att ha fast installerade mikrofoner eller koppla in sig på befintlig ljudanläggning. KFML-kongressen i Göteborg övervakades från en hyrd lokal och i Uppsala släpptes polisen i förväg in i Folkets Hus för att montera mikrofoner.

Säkerhetspolisen har också inhämtat uppgifter genom *andra tekniska metoder* än hemlig teleavlyssning och buggning. Närmast som en mellanform framstår situationen då säkerhetspolisen med domstols tillstånd avlyssnar ett telefonabonnemang och därigenom kan

höra samtal i det rum där telefonen finns. Avlyssningsapparaturen startas nämligen så snart telefonluren lyfts och är i fortsatt funktion så länge den är avlagd. Tre fall där säkerhetspolisen gjort anteckningar från sådana samtal har påträffats; ett från början av 1970-talet i samband med telefonavlyssning av en KFML(r):are och två fall från början av 1990-talet, varav ett avsåg ett samtal rörande vapen mellan ett par nazister och ett gällde redaktionen för en anarkistisk tidning.

JK har i ett liknande fall uttalat tveksamhet om ett sådant förfarande är tillåtet inom ramen för 2 kap. 6 § regeringsformen och 27 kap. rättegångsbalken. Ett tillstånd till telefonavlyssning kan ju inte omfatta mer än innehållet i själva telefonsamtalen. Med hänvisning till vikten av att legalitetsprincipen strikt iakttas vid från integritetssynpunkt så ingripande förfaranden som hemlig teleavlyssning ansåg JK därför att förfarandet inte fick tillämpas.¹⁸⁵ Kommissionen instämmer i JK:s bedömning. De här redovisade fallen ligger i tiden före JK:s beslut.

FRA är ett viktigt inhämtningsorgan för den militära underrättelsetjänsten. FRA:s huvuduppgift är signalspaning mot utländsk radiokommunikation men den kan riktas mot alla slags eterburna telesändningar (fjärrspaning). I begränsad omfattning har FRA delgett säkerhetspolisen information från signalspaningen av intresse för den författningsskyddande verksamheten. Uppgifterna har främst rört svenska medborgares och organisationers kontakter med utlandet.

Också säkerhetspolisen bedriver signalspaning. Denna spaning bedrivs ofta från mobila enheter och avser sändare i Sverige (närspaning). Inom författningsskyddet används denna metod främst mot samtal över walkie talkies i samband med övervakning av demonstrationer som förväntas bli våldsamma. Men även trafik från äldre typer av mobiltelefoner och trådlösa hemtelefoner som befordrats via radiovågor har särskilt i sådana sammanhang utsatts för avlyssning med användning av scanners.

Av förarbetena till 4 kap. 9 a § brottsbalken om olovlig avlyssning framgår uttryckligen att straffbestämmelsen inte medför något skydd för radiomeddelanden.¹⁸⁶ Det kan däremot diskuteras om inte bestämmelsen om rätt till skydd för privatlivet i Europakonventionens artikel 8 (skydd för korrespondens) innefattar begränsningar i möjligheten att övervaka sådan teletrafik som inte är led-

¹⁸⁵ JK:s beslut 2.4.1998, dnr 172-97-21

¹⁸⁶ Nytt Juridiskt Arkiv II 1975 s. 606

ningsbunden.¹⁸⁷ Såvitt känt har Europadomstolen inte prövat något fall där avlyssning skett av ett på trådlös väg överfört meddelande. I vart fall står det klart att avlyssning av telemeddelanden som befordras via radio inte är straffbart som brytande av telehemlighet.¹⁸⁸

7.4.2 Utlandssamarbete

Våren 1945 återupptog säkerhetspolisen det av kriget avbrutna samarbetet med Danmark och Norge. Efter Pragkuppen i februari 1948 fick samarbetet efter godkännande av den svenska regeringen en annan karaktär och fasta former. Enligt regeringens beslut skulle samarbetet i princip vara oförbehållsamt. En förutsättning var emellertid att de utväxlade uppgifterna skulle stanna inom vederbörande land. Sedan Danmark och Norge anslutit sig till NATO beslöt regeringen år 1949 att samarbetet skulle fortsätta som tidigare, dock med den inskränkningen att det inte skulle omfatta sådan illegal verksamhet som utgått från Atlantpaksstaterna. I vart fall från mitten av 1950-talet kom också Finland att delta i det nordiska polisiära samarbetet på central nivå. Redan dessförinnan hade det dock lokalt förekommit samverkan med den finska skyddspolisen.

Behovet av det nordiska samarbetet motiverades av att stormakternas underrättelsetjänster bedömdes se Skandinavien som en enhet. Ett ytterligare och efter hand allt viktigare skäl till samarbetet var de nära kontakterna mellan de nordiska kommunistpartierna. Inom ramen för samarbetet förekom ett omfattande informationsflöde rörande misstänkt olovlig underrättelse- och sabotageverksamhet. Det skedde även säkerhetsklarering av det egna landets medborgare, exempelvis inför anställning i känsliga befattningar. En del informationer lämnades om kommunistisk verksamhet och enskilda kommunister i de nordiska länderna, ofta med anledning av internationella resor och möten. I samband med ledande kommunisters sammanträffanden i de nordiska länderna kunde övervakningsinsatserna samordnas. Informationsutbytet omfattade i någon mån även nazister och högerextremistisk verksamhet.

Under 1960- och 1970-talen fortsatte det nordiska informationsutbytet på författningsskyddets område enligt samma mönster som tidigare, dock med den skillnaden att det huvudsakligen var de

¹⁸⁷ I Hans Danelius: Mänskliga rättigheter i europeisk praxis. En kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna, s. 230, anges att också överförande av meddelanden med hjälp av radio är att hänföra till "korrespondens" i Europakonventionens mening.

¹⁸⁸ SOU 1998:46, s. 55

maoistiska och trotskistiska organisationernas verksamhet som uppmärksammades. Säkerhetspolisen lämnade på begäran uppgifter om främst ledande svenska "kineskommunister", någon gång med signalement i syfte att möjliggöra spaning mot vederbörande i samband med resa till ett annat nordiskt land.

Efter hand kom terroristfrågor att stå för en ökande andel av informationsutbytet och kontakter mellan misstänkta terrorister och nordiska medborgare med extrema vänstersympatier uppmärksammades. Numera inriktas samarbetet främst på gränsöverskridande kontakter mellan och aktioner av nazister och anarkister och har ofta samband med (misstänkt) brottslig verksamhet.

Säkerhetspolisen inledde också tidigt genom förmedling av försvarsstaben ett visst samarbete med underrättelse- och säkerhetstjänster i Storbritannien och USA. Detta samarbete synes fram till avslöjandet av spionen Stig Wennerström år 1963 ha varit ganska ensidigt. Särskilt under det kalla krigets första år försåg de västliga stormakternas tjänster sina svenska kolleger med omfattande och detaljerade redogörelser om internationell kommunistisk verksamhet. Detta får ses som ett led i västmakternas och särskilt USA:s intresse av att skapa en front mot kommunismen. Den hotbild som målades upp påverkade sannolikt säkerhetspolisens syn också på de svenska kommunisternas farlighet och bidrog till den starka misstänksamhet som man hyste mot dessa. Troligen gav samarbetet också impulser för säkerhetspolisens sätt att arbeta.

Från mitten av 1960-talet har säkerhetspolisen i ökande utsträckning deltagit i utomnordiskt internationellt samarbete, huvudsakligen avseende terroristbekämpning. Samarbetet på författningsskyddets område torde fram till omkring år 1990 ha varit obetydligt. Uppgifter om svenska medborgare lämnades som huvudregel inte ut. På senare tid har till följd av de högerextremistiska och anarkistiska gruppernas ökade internationalisering även författningsskyddet i större utsträckning kommit att innefattas i arbetet.

Det har förekommit uppgifter om att säkerhetspolisen dels i början av 1950-talet, dels under senare delen av 1960-talet skulle ha lämnat ut listor på svenska kommunister, vid det senare tillfället rentav en mikrofilmkopia av centralregistret till en utländsk säkerhetstjänst. Kommissionen finner med hänsyn till den restriktiva hållning som säkerhetspolisen under 1950-talet intog till samarbete med utomnordiska tjänster att det är osannolikt att sådana uppgifter då skulle ha lämnats ut. Såvitt avser påståendena om att en mikrofilmkopia av centralregistret lämnats ut, anser sig kommissionen inte kunna dra några säkra slutsatser om sanningshalten i dessa

uppgifter, men ingenting i de svenska arkiven tyder på att så skulle ha varit fallet.

Det internationella samarbetet har varit och är av stor betydelse för att den polisiära säkerhetstjänsten skall kunna bedrivas effektivt. Det gäller naturligtvis också på författningsskyddets område, där särskilt de extremistiska rörelserna på vänstersidan haft omfattande kontakter med likasinnade i andra länder. Tidigare har säkerhetspolisens internationella samarbete inte varit reglerat. Numera finns föreskrifter om handläggningen av säkerhetspolisens utländska kontakter i arbetsordningen. Den omständigheten att samarbetet väsentligen skett med länder anslutna till NATO har inte inneburit något avsteg från Sveriges deklarerade alliansfrihet. En annan sak är att säkerhetspolisens samarbete med västliga underrättelsetjänster som nämnts torde ha påverkat bl.a. dess hotbilda-bedomningar. Alliansfriheten har emellertid medfört att säkerhetspolisen varit mer återhållsam med att lämna ut uppgifter om nationella förhållanden till utländska samarbetspartner än vad som varit fallet i t.ex. Norge.¹⁸⁹ En beredskap att lämna ut uppgifter om svenska organisationer och i någon utsträckning om svenska medborgare torde dock utgöra en förutsättning för att säkerhetspolisen skall kunna delta i ett internationellt samarbete. Även om samarbetet regelmässigt sker på bilateral basis och under förutsättning att utlämnade uppgifter inte sprids, kan det inte uteslutas att så ändå sker.

Det förhållandet att säkerhetspolisen – fram till tillkomsten av 1998 års polisdataförordning utan författningsreglering – lämnat ut uppgifter om svenska medborgare till utländska samarbetspartner torde ha konsekvenser av såväl positiv som negativ art för enskilda svenskar. Ett s.k. security clearance torde oftast utgöra en förutsättning t.ex. för att en person skall få tillträda en säkerhetskänslig tjänst utomlands. Uppgifter om en persons engagemang inom någon extremistisk rörelse kan å andra sidan utgöra hinder mot visum till och/eller arbetstillstånd i främmande land. Svenskar har blivit föremål för övervakning i samband med utlandsvistelser och kanske antecknats i utländska polisregister. Till skillnad mot vad som gäller för utlämnande av registeruppgifter till svenska myndigheter inom ramen för registerkontrollen, är uppgiftslämnandet till utländska samarbetspartner inte underkastat någon kontroll med parlamentariska inslag. Kommissionen har stött på åtminstone ett fall från de senaste åren där uppgifter om en svensk medborgare, som lämnats ut inom ramen för det internationella samarbetet, knappast

¹⁸⁹ Jfr Bergh och Eriksen : a.a. passim.

skulle ha lämnats ut vid registerkontroll för svensk myndighetsräkning. Uppgifterna om vederbörandes engagemang i en extremistisk politisk organisation var nämligen, enligt de principer som Registernämnden tillämpar, inte av den karaktär som motiverar ett utlämnande.¹⁹⁰

7.4.3 Bearbetning och registrering

Säkerhetspolisens bearbetning av det insamlade materialet var länge eftersatt. Man tycks knappast ha orkat tillgodogöra sig all information som man hade tillgång till. Och analyskapaciteten var bristfällig. I samband med förundersökningar gjordes naturligtvis sammanställningar av material för att få till stånd telefonavlyssning av misstänkta personer. Och från 1950-talets mitt gav man regelbundet ut orienterande översikter om de extremistiska organisationerna. Först under 1990-talet har säkerhetspolisen tillförts resurser för en bredare och mer kvalificerad analysverksamhet, bl.a. i form av akademiskt utbildad personal. Men under lång tid bestod bearbetningen huvudsakligen i registrering av organisationer och personer. Det viktigaste registret har hela tiden varit centralregistret, som sedan 1970-talet är datoriserat. Centralregistret är den exklusiva källan för uppgifter som lämnas ut vid registerkontroll. Det fungerar också som spaningsregister.

Säkerhetspolisens personregistrering har länge varit föremål för diskussion. På sina håll har det hävdats att det inte skadar någon att vara registrerad av säkerhetspolisen, så länge informationen om personen i fråga inte utnyttjas. Ett exempel på en sådan, något lätt-sinnig attityd till registreringsfrågan är ett uttalande av statsminister Tage Erlander år 1965 om att det var bättre att tio personer för mycket kom in i säkerhetspolisens register än en för lite.¹⁹¹ Den allmänna meningen är emellertid numera att det i sig är integritetskränkande att vara registrerad i ett offentligt register på grund av sin politiska, religiösa eller filosofiska övertygelse. Detta kom först till uttryck i 1969 års personalkontrollkungörelse i vilken intogs ett förbud mot anteckning om medborgare i säkerhetspolisens register *enbart* av det skälet att vederbörande genom tillhörighet till en organisation eller på annat sätt hade gett uttryck för politisk uppfatt-

¹⁹⁰ Riksdagen har avvisat tanken på att RPS:s styrelse i varje särskilt fall skall godkänna utlämnande av uppgifter till en utländsk säkerhetstjänst bl.a. med hänvisning till att detta skulle kunna leda till dröjsmål med ödesdigra följder; JuU 1980/81:33

¹⁹¹ Uttalandet gjordes vid en s.k. statsministerafton i Lund i mars 1965; PM 19.3.1965, 3:7003, löpnr 11, SÄPO:s arkiv

ning (*åsiktsregistrering*). År 1977 intogs ett motsvarande förbud såvitt avsåg alla slags allmänna register i 2 kap. regeringsformen. Numera finns i personuppgiftslagen och polisdatalagen stränga bestämmelser om hantering av känsliga personuppgifter till vilka nu nämnda förhållanden räknas.

Det har, sannolikt med viss rätt, gjorts gällande att redan det förhållandet att någon finns i en personakt hos säkerhetspolisen fungerar som ett flugpapper. Har säkerhetspolisen väl en gång funnit skäl att registrera en person, löper denne en större risk än andra att bli föremål för fortsatt uppmärksamhet. Därmed ökar också risken för att något negativt eller olagligt skall upptäckas rörande personen i fråga.¹⁹² Även om stränga bestämmelser gäller för utlämnande av registrerade uppgifter, kan man inte bortse från möjligheten av läckor. Och om det demokratiska styret genom statskupp eller krig skulle kastas över ända finns risk för att registret skulle bli ett farligt verktyg i de nya makthavarnas händer.

Under åren närmast efter andra världskriget fick säkerhetspolisen inte på enbart politiska grunder registrera kommunister (men däremot nazister). Efter Pragkuppen hävdades denna inskränkning och säkerhetspolisen fick registrera de uppgifter som man ansåg sig behöva för verksamheten. Registreringen av (misstänkta) kommunister och personer med anknytning till vad som uppfattades som kommunistiska täckorganisationer som vänskapsföreningar med öststater och fredsorganisationer kom att bli mycket extensiv. I många fall skedde registreringarna på ganska lösa grunder. Bl.a. förekom att radikala kulturpersonligheter och socialdemokratiska politiker på partiets vänsterflygel registrerades såsom en följd av deras kontakter med öststatsdiplomater eller engagemang i vänskapsföreningar och andra s.k. täckorganisationer.

Genom tillkomsten av 1969 års personalkontrollkungörelse förbjöds alltså säkerhetspolisen att ägna sig åt åsiktsregistrering. Förbudet innebar ett slut på den breda registreringen av personer med anknytning till det gamla "kommunistkomplexet". Genom hemliga tjänsteföreskrifter, utfärdade av rikspolisstyrelsens styrelse, reglerades registreringen i centralregistret. Enligt de bestämmelser som gällde under de två första åren (HT 15) skulle personer som medverkade "i rörelse som syftar till att undergräva det demokratiska statsskickets bestånd eller rikets ställning som oberoende stat" registreras. Under halvtannat år därefter gällde i stället att personer som var medlemmar i eller sympatiserade med vissa särskilt upp-

¹⁹² Peter Klerks: I thoroughly enjoyed working for the intelligence service, National security and the Rule of Law, (ed. Dennis Töllborg) s. 142 f

räknade ytterlighetsorganisationer skulle registreras, om det inte stod klart att han eller hon inte var beredd att delta i samhällsfientlig verksamhet (HT 16). JO fann i en utredning år 1972 att HT 16 stod i god överensstämmelse med föreskrifterna i personalkontrollkungörelsen och att påståendena om att säkerhetspolisen ägnade sig åt politisk åsiktsregistrering saknade fog.¹⁹³

Trots JO:s bedömning tog regeringen från våren 1973 över uppgiften att utfärda tillämpningsföreskrifter till personalkontrollkungörelsen. I öppna föreskrifter angavs att en medlem i eller sympatisör med en svensk organisation, vilken i *antaget program* angett att den skulle verka för att omvandla samhället med våld, *fick* antecknas i registret om han genom sina *åtgärder* gett anledning till misstanke att han kunde vara beredd att delta i verksamhet som innebar fara för rikets säkerhet eller som syftade till och var ägnad att med våld förändra det demokratiska statsskicket eller påverka rikets ställning som oberoende stat. Det är att notera att kravet på styrkan av den bevisning som fordrades för att registrering skulle få ske var mycket lågt satt. Det räckte således med att personen genom sina åtgärder gett *anledning till misstanke*. Denna misstankegrad är det lägsta krav för brottsmisstanke som används i rättegångsbalken och motsvarar vad som krävs för att en förundersökning skall få inledas.

I tillämpningsföreskrifter angav regeringen vilka organisationer som avsågs och som säkerhetspolisen därför skulle ägna särskild uppmärksamhet liksom vilka åtgärder som skulle kunna föranleda registrering av deras medlemmar och sympatisörer. Dessa politiskt känsliga föreskrifter, som regeringen gjort kvalificerat hemliga, kom med vissa ändringar att gälla fram till slutet av år 1998, då systemet med sådana tolkningsföreskrifter avskaffades. Bland de åtgärder som enligt tillämpningsföreskrifterna kunde konstituera en misstanke om samhällsfarlighet kom ledande ställning, partiskolning och verksamhet i hemliga celler i praktiken att bli de avgjort vanligaste registreringsgrunderna. Det angavs uttryckligen att utövande av sedvanlig föreningsverksamhet inte skulle föranleda anteckning i register.

Registernämnden har kritiserat de av RPS utfärdade tjänsteföreskrifterna. Såvitt avser HT 15 gällde kritiken att dess avfattning kunde leda till att en person registrerades endast på grund av medlemskap i eller sympati med en viss organisation. Och i fråga om HT 16 avsåg kritiken att man laborerat med ett slags omvänd be-

¹⁹³ JO:s ämbetsberättelse 1973 s. 86

visbörda. I dessa delar stred tjänsteföreskrifterna enligt nämndens mening mot åsiktsregistreringsförbudet.¹⁹⁴ Nämnden gjorde alltså en annan bedömning än JO i 1972 års utredning. Kommissionen instämmer i Registernämndens kritik. Kommissionen vill för sin del tillägga att flera av de organisationer som var angivna i HT 16 vid tiden för föreskrifternas utfärdande inte existerade eller i vart fall förde en tynande tillvaro och därför rimligtvis inte kunde utgöra någon fara för rikets säkerhet.

Registernämnden har också kritiserat regeringens hemliga föreskrifter. Nämndens slutsatser rörande registreringsgrunderna i dessa föreskrifter förtjänar att återges.

De särskilda registreringsgrunderna verksamhet i hemliga celler, deltagande i revolutionär utbildning och ledande ställning har utformats på ett alltför generellt och oklart sätt. Ansvar för registreringsföreskrifternas reella innehåll har därmed överförs på den tillämpande myndigheten, dvs. på SÄPO. De särskilda registreringsgrunderna kan innefatta både relativt harmlösa aktiviteter, som inte motiverar att den agerande betraktas som en säkerhetsrisk, men de kan också ge uttryck för samhällsfarlig verksamhet som utgör skäl för registrering. Detta medför i sin tur att de särskilda registreringsgrunderna i vissa fall kan strida mot grundlagens förbud mot politisk åsiktsregistrering och att de i andra fall låter sig väl förenas med detta förbud. Frågan om regeringsföreskrifternas grundlagsenlighet ställs alltså på sin spets först vid den praktiska tillämpningen av föreskrifterna.¹⁹⁵

Kommissionen kan instämma i denna kritiska karaktäristik. Vidare kan konstateras att regeringen genom att i tillämpningsföreskrifterna ge begreppet *åtgärd* en så vidsträckt betydelse bäddat för en viss rättsosäkerhet. Redan Fri- och rättighetsutredningen framhöll i sitt betänkande med avseende på regeringens öppna föreskrifter från år 1972 att ”vad som ligger i uttrycket åtgärd är dock oklart”.¹⁹⁶ Utredningen, som inte hade tillgång till tillämpningsföreskrifterna, redovisade ett uttalande i en kommentar till personalkontrollkungörelsen, enligt vilken ”det synes finnas anledning anta att regeringen är beredd att i tillämpningsföreskrifter uppställa krav på tämligen avancerad aktivitet för att anteckning skall få ske”.¹⁹⁷ De öppna föreskrifterna gav således ett intryck av att starka begränsningar

¹⁹⁴ Registernämnden: Personalkontroll s. 41

¹⁹⁵ Ibid. s. 62 f.

¹⁹⁶ SOU 1975:75 s. 465

¹⁹⁷ Karl Erik Uhlin: Säkerhetstjänst och personalkontroll s. 39

förelåg för registrering av personer med anknytning till revolutionära organisationer. Genom de hemliga tillämpningsföreskrifterna skapades däremot förutsättningar för personregistreringar också på grund av aktiviteter av tämligen enkel beskaffenhet som i sig inte alls var kriminella. Denna bristande förutsägbarhet måste betecknas som högst otillfredsställande, särskilt med hänsyn till vilka konsekvenser en sådan registrering kunde få för den enskilde i ett personalkontrollärende.

Därtill kommer att flera av de på förteckningen upptagna högerextremistiska organisationerna inte i antaget program – och knappast heller på annat sätt – gett uttryck för någon vilja att omstörta samhället med våld. Det förefaller som om regeringen fört upp organisationer som Demokratisk allians, Nysvenska rörelsen och Sveriges nationella förbund närmast för att balansera inslaget av vänsterrevolutionära organisationer. Det kan också konstateras att hade en organisation väl tagits upp på listan blev den i allmänhet kvar där även långt efter det att den upphört med sina aktiviteter eller omprövat sin revolutionära inställning.

Sammanfattningsvis finner kommissionen att de utfärdade tillämpningsföreskrifterna gav visst utrymme för en grundlagsstridig *åsiktsregistrering*. Hur tillämpade då säkerhetspolisen dessa föreskrifter? Det kan först konstateras att omkring 4 000 personer, flertalet vänsterextremister, var registrerade med stöd av föreskrifterna. De dominerande registreringsgrunderna var som nämnts ledande ställning, partiskolning och verksamhet i hemliga celler.

Säkerhetspolisens bedömningar av om en person uppfyllde kravet på att inta en "ledande ställning" inom en revolutionär organisation var ofta mycket vittgående. Uttrycket är i sig vagt och kan ge utrymme för skilda tolkningar. Några riktlinjer för vilka typer av positioner och befattningar som borde betraktas som ledande meddelades inte av regeringen. Registernämnden tog i sin utredning upp några fall där relativt harmlösa aktiviteter lades till grund för registrering enligt denna bestämmelse. I ett par av dessa fall fann nämnden att det inte förelegat tillräcklig grund för registrering.¹⁹⁸ Kommissionen instämmer också i Registernämndens uppfattning på dessa punkter. Enligt kommissionens mening kan man dock inte bortse från möjligheten att man inom vissa organisationer tillämpade en ordning där de personer som formellt innehade ledande ställning snarast utgjorde frontfigurer medan de verkliga ledarna

¹⁹⁸ Registernämnden: Personalkontroll s. 76 f.

höll sig mer i bakgrunden för att inte tilldra sig säkerhetspolisens intresse.

I den av RPS:s styrelse år 1974 utfärdade HT 20 föreskrevs att medlemskap i KFML(r) liksom medlemskap i SKP som erhållits före år 1973 skulle leda till registrering, eftersom det enligt RPS krävdes genomgången partiskola för medlemskap. Detta kunde ibland få till följd att personer som enbart deltagit i föreningsmöten registrerades, då säkerhetspolisen presumerade att deltagarna i sådana möten också var medlemmar. Kommissionen har funnit att KFML(r) och tidigare KFML som regel krävde att en person undergått partiskolning innan han eller hon kunde beviljas medlemskap. Något formellt krav härpå uppställdes emellertid inte och det kan därför inte med säkerhet konstateras att alla medlemmar hade genomgått sådan utbildning som enligt regeringens föreskrifter krävdes. Det fanns därför inte tillräckligt underlag för en generalisering av det slag som HT 20 gav uttryck för.

Som en följd av HT 20 kom också under 1980- och 1990-talen personer som var medlemmar i några Emmausföreningar att registreras. Säkerhetspolisen bedömde nämligen att dessa föreningar utgjorde lokalorganisationer inom KPML(r), varför medlemmarna ansågs vara registreringsbara. Det står visserligen klart att partiet hade mycket goda kontakter med föreningarna i fråga och bl.a. kanaliserade u-landsbistånd genom dessa. Och vid i vart fall en av föreningarna torde studier av material från KPML(r) ha utgjort en förutsättning för medlemskap. Några säkra belägg för att föreningarna verkligen utgjorde lokalavdelningar till partiet har emellertid inte påträffats. Säkerhetspolisens registreringspraxis framstår därför som tveksam.

Också registreringen av personer som ingått i celler på arbetsplatser torde ha gått utöver vad som medgavs enligt regeringens föreskrifter. Enligt dessa föreskrifter förutsattes för registrering att cellerna skulle vara *hemliga*, men säkerhetspolisen tycks rutinemässigt bedömt verksamhet i KFML(r):s driftceller som registreringsgrundande. Och detta trots att uppgifter om förekomsten av sådana celler vid olika företag publicerades i organisationens egen tidning Proletären och cellmedlemmar öppet agiterade på arbetsplatserna.¹⁹⁹ För KFML(r) utgjorde driftcellerna förbundets viktigaste

¹⁹⁹ I en kvartalsöversikt från år 1978 framhölls också att KPML(r) inte ägnade sig åt vad som normalt avses med facklig verksamhet. "Tvärtom försöker man störa och skada det reguljära fackliga arbetet. Man har på olika arbetsplatser s.k. hemliga arbetsplatsceller. Det säger sig självt att sådana celler för att ha någon framgång i sin kamp inte kan förbli hemliga."; Kvartalsöversikt 3/1987, 5:721 d, 1-28, löpnr 17, SÄPO:s arkiv

grundorganisation. KFML(r) uttalade att hemligt partiarbete borde förekomma endast i tider av illegalitet och varnade för allt ”hemlighetsmakeri”, under hänvisning till att det kunde skada partiarbetet. Däremot rekommenderade man restriktivitet med att nämna namn på personer med förtroendeuppdrag på arbetsplatserna med hänvisning till risken för svartlistning. Samtidigt är det värt att notera att driftcellen var ”partiets organisation för att förbereda det väpnade upproret bland storindustrins arbetare”.

År 1988 uppdrog regeringen åt JK Hans Stark att utreda om otillåten åsiktsregistrering förekommit hos säkerhetspolisen efter år 1969. JK ansåg sig efter en mycket omfattande undersökning kunna slå fast att säkerhetspolisen – utanför det område som reglerades i de särskilda regeringsföreskrifterna och rikspolisstyrelsens anvisningar – inte i något avseende ägnat sig åt registrering av personer enbart på grund av deras politiska åskådning. Någon systematisk registrering av personer eller organisationer med politiska program utan våldsinslag förekom inte.

Av skilda skäl togs inte APK, EAP, BSS och andra högerextremistiska och anarkistiska/autonoma nätverk upp i de hemliga föreskrifterna över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet. Det har inte hindrat säkerhetspolisen från att följa aktiviteterna också inom dessa organisationer och registrera personer verksamma inom dem. Dessa registreringar har grundats på att personerna misstänkts för brottslig verksamhet eller haft kontakter, t.ex. med utländska medborgare, som bedömts som säkerhetshotande. I sammanhanget kan nämnas att också många radikala kulturpersonligheter och fredsaktivister registrerades, i regel på grund av kontakt med utländsk beskickning eller besök i något kommunistiskt land. Enligt kommissionens uppfattning är denna form av registrering på rent individuella grunder mer i linje med regeringsformens åsiktsregistreringsförbud än den vid tillämpningen ganska schematiska registreringsverksamhet som förekom med stöd av regeringens öppna och hemliga föreskrifter.²⁰⁰ Det sagda hindrar inte att det alltså förekommer registreringar som ter sig tveksamma med hänsyn till åsiktsregistreringsförbudet.

Vid sidan av centralregistret fördes inom säkerhetspolisen fram till personalkontrollkungörelsens tillkomst en mängd andra specialregister bl.a. över personer engagerade i extremistiska rörelser. Åsiktsregistreringsförbudet medförde att man vid enskilda rotlar och vissa sektioner började systematisera s.k. *arbetsanteckningar* på

²⁰⁰ Carl Lidbom föreslog redan år 1989 att 1981 års hemliga förordning skulle upphävas; SOU 1989:18, s. 56

ett sätt som i realiteten ofta innebar att de tjänade som register över personer och förhållanden som av något skäl tills vidare inte ansågs böra registreras i centralregistret. Vid slutet av 1970-talet uppgick antalet sådana anteckningar till ca 11 000. I många fall noterades i dessa sammanhang uppgifter som klart stred mot förbudet mot åsiktsregistrering i personalkontrollkungörelsen och senare i regeringsformen.

Då JK Hans Stark utredde frågan huruvida säkerhetspolisen ägnade sig åt otillåten åsiktsregistrering tycks han inte ha fått klart för sig att anteckningar av detta slag på sina håll hölls samlade på ett sätt som gjorde dem lätt sökbara även av andra befattningshavare än den som gjort noteringarna. Han fann därför inte anledning till kritik. Detta tog ledningen för säkerhetspolisen, trots egna dubier, till intäkt för att låta systemet med arbetsanteckningar fortgå och år 1993 beslöts att författningsskyddet skulle föra dessa anteckningar med hjälp av dator. Dataregistreringen upphörde år 1997 och vid samma tid utfärdades interna föreskrifter som klargjorde att arbetsanteckningarna inte fick innehålla uppgifter *enbart* om en persons politiska åskådning. Huruvida sådana anteckningar dessförinnan förekommit under 1990-talet har inte kunnat klarläggas.

I detta sammanhang finns det anledning att något beröra påståenden om att säkerhetspolisen fortlöpande registrerat medlemmar i eller sympatisörer med miljö- eller fredsorganisationer eller andra liknande organisationer. Sådana påståenden saknade enligt vad JK uttalade år 1990 fog.²⁰¹ Inte heller kommissionen har funnit belägg för att säkerhetspolisen i centralregistret antecknat personer enbart på grund av deras medlemskap i organisationer av nu nämnt slag, dock med undantag för personer engagerade i Svenska Fredskommittén, som bedömdes som en kommunistisk täckorganisation. Däremot kunde aktiviteter som deltagande i världsfredskongresser och uppmaningar till värnpliktsvägran föranleda registrering. Den omständigheten att personer som misstänktes för att, medvetet eller omedvetet, gå främmande makts ärenden engagerade sig i andra sammanhang som t.ex. miljö- eller fredsorganisationer, Amnesty International eller motstånd mot kärnkraft eller Sveriges inträde i EG, kunde noteras i arbetsanteckningar. Syftet härmed har uppgetts vara att säkerhetspolisen ville undersöka om detta var uttryck för strävanden att dolt sprida opinion för otillbörliga utländska intressen och därigenom utgjorde ett led i ett eventuellt framväxande

²⁰¹ Ibid.

hot mot rikets säkerhet. De demokratiska, ideellt arbetande organisationerna som sådana eller dessas medlemmar och sympatisörer skall alltså inte ha varit föremål för säkerhetspolisens intresse. Det framstår för kommissionen som en legitim uppgift att säkerhetspolisen följt upp misstänkt subversiv verksamhet. Otvivelaktigt måste det dock stundtals ha inneburit en svår balansgång att skilja mellan å ena sidan sådan opinionsbildning som var ett uttryck för utländsk subversiv verksamhet och å andra sidan spontant uppkomna uppfattningar som mer eller mindre sammanfallit med främmande makts intressen. Risken för att grundläggande medborgerliga friheter, som yttrandefrihet, informationsfrihet, demonstrationsfrihet och föreningsfrihet, träds för när i sådana sammanhang får anses vara betydande. Sådan verksamhet måste därför utövas med största omdöme och med noggrant beaktande av de principer som gäller i ett demokratiskt samhälle.

Sedan några år bearbetar säkerhetspolisens information i fristående *analysdatabaser*. För varje analysdatabas utfärdas ett särskilt, tidsbegränsat tillstånd där bl.a. basens ändamål och vilka personer som skall ha tillgång till basen anges. Avsikten är att i en nära framtid sådan information som inhämtats genom hemlig telefonavlyssning och hemlig telefonövervakning även skall kunna bearbetas och analyseras, och inte som nu endast dokumenteras, inom PLUTO-systemet. Den information som läggs in i dessa ärendehanteringssystem utgörs i viss utsträckning av känsliga personuppgifter (jfr 13 § personuppgiftslagen). Sådana uppgifter får enligt polisdatalagen inte behandlas *enbart* på grund av vad som är känt om personen i sådant hänseende. I de fall uppgifter om en person behandlas på annan grund får dessa uppgifter kompletteras med känsliga personuppgifter, dock endast om det är oundgängligen nödvändigt för syftet med behandlingen.

Bestämmelsen kan medföra problem bl.a. i situationer då en politisk åsikt *kan* vara ett moment i en förundersökning på grund av misstanke om brottet olovlig kårverksamhet, där telefonavlyssning kommer till användning, eller en viktig del i den analys som med hjälp av en analysdatabas skall göras, t.ex. vid kartläggningen av en viss organisations farlighet. Särskilt i början av en utredning kan det vara svårt att avgöra vad som kan komma att få relevans för utredningen. Här blir det fråga om personen tillhör en kriminell sammanslutning eller inte. Som ett exempel kan nämnas att en person ringer en ledare inom en nazistisk organisation som är misstänkt för olovlig kårverksamhet och av detta skäl utsatt för telefonavlyssning. Om den uppringande förklarar sig intresserad av att gå

med i organisationen, antecknas detta regelmässigt i PLUTO. Ett annat exempel kan vara att den öppna polisen rapporterar att några personer varit på restaurang tillsammans med en ledande anarkist som är misstänkt för olovlig kårverksamhet.

Uppgifter av detta slag kan föras in i analysdatabaserna för bearbetning och analys. Om det anses "oundgängligen nödvändigt" för att uppgiften över huvud taget skall bli begriplig, som i fallet med telefonsamtalet, antecknas inte endast att ett telefonsamtal förekommit utan också dess huvudinnehåll. Den personal som svarar för detta arbete utbildas för ändamålet, bl.a. rörande bestämmelserna om behandling av känsliga personuppgifter. Uppgifterna i analysdatabaserna granskas vidare kontinuerligt av erfarna polisbefäl som rättar, blockerar eller utplånar uppgifter som faller utanför basens användningsområde. Detta hindrar emellertid inte att uppgifter av det slag som anges i exemplen kan bli kvar under lång tid innan de antingen tillsammans med annan information nått en sådan styrka att de antecknas i centralregistret eller gallras.

Det kan diskuteras huruvida anteckningar av detta och liknande slag i PLUTO-systemet och analysdatabaserna är förenliga med polisdatalagens bestämmelser om behandling av känsliga personuppgifter och bestämmelsen i 2 kap. 3 § första stycket regeringsformen som anger att anteckning om medborgare i allmänt register inte utan hans samtycke får grundas *enbart* på hans politiska åskådning. Analysdatabaserna utgör visserligen inte några register i traditionell mening. Med hänsyn till de möjligheter till fritextsökning och därmed till sammanställningar som användningen av datateknik ger får de emellertid anses vara att likställa med register. Detsamma gäller de Word-dokument som upprättas över anteckningarna i PLUTO-systemet. Det kan därför göras gällande att anteckningar avseende politisk uppfattning förs in i dessa ärendehanteringssystem i strid med grundlagens förbud mot åsiktsregistrering.²⁰²

I sådana fall där personer verkligen skäligen kan misstänkas för att bedriva utvecklad olovlig kårverksamhet kan det emellertid enligt kommissionens mening med fog hävdas att de nu berörda anteckningarna inte görs *enbart* på grund av personernas politiska åskådning. I själva verket är denna åskådning av underordnad betydelse i sammanhanget. Det är själva *kontakten* med den misstänkte som är av primärt intresse för säkerhetspolisen. Ett studium av den misstänktes personliga nätverk kan vara av avgörande betydelse för brottsutredningen. Det framstår som föga rimligt att kriminalitet

²⁰² Jfr Registernämndens remissyttrande 20.9.2002, dnr 41/02 över SOU 2001:92

som kan vara förknippad med politisk verksamhet skulle utgöra en frizon i detta hänseende. Därtill kommer att omständigheterna kan medföra att också den eller de som har kontakt med den misstänkte kan anses utgöra säkerhetsrisker. Även om kontakten kommit till uttryck endast i form av en uppgift om politisk åskådning, bör en anteckning därom i ett ärendehanteringssystem alltså inte anses stå i strid med grundlagsbestämmelsen.

I analysdatabaserna behandlas emellertid även rörelser som inte kan betraktas som utvecklade olovliga kårer men som bedöms kunna utvecklas till sådana. Den som tar kontakt kan i dessa fall vara helt omedveten om de förhållanden som föranlett misstankarna och kontakten kan mycket väl vara föranledd enbart av ett politiskt eller ideologiskt intresse. Kommissionen har undersökt innehållet i några analysdatabaser och kommit fram till att det inte kan uteslutas att sådana kontakter registreras. Den vill därför fästa uppmärksamheten på att det här finns en påtaglig risk för överträdelser av förbudet mot åsiktsregistrering.

Kommissionens utredning rörande analysdatabaserna har gett ytterligare belägg för att brottsrubriceringen olovlig kårverksamhet i vissa fall utnyttjas som en nödlösning för att få till stånd en enligt säkerhetspolisens uppfattning erforderlig telefonövervakning trots att brottsrekvisiten inte är uppfyllda (jfr s. 375 f). Att de som har kontakter med personer som är föremål för förundersökning i sådana fall kan komma att antecknas i en analysdatabas liksom – vid telefonavlyssning – i PLUTO-systemet är givetvis helt otillfredsställande från legalitetssynpunkt.

Sedan början av 1950-talet och fram till början av 1990-talet fördes också i olika former anteckningar över personer som kunde anses utgöra säkerhetsrisker i sådan grad att de borde omhändertas av säkerhetspolisen i en krissituation, s.k. beredskaps- eller krigsfallsförteckningar. I slutet av 1960-talet var omkring 400 personer aktuella för sådana omhändertaganden. Enligt kommissionens mening framstår ett dylikt förberedelsearbete som en naturlig del i säkerhetspolisens verksamhet. För att sådana omhändertaganden skulle kunna genomföras hade det emellertid krävts en särskild lagstiftning. Kommissionen har inte kunnat fastställa om sådan lagstiftning vid någon tid funnits förberedd inom regeringskansliet för att efter riksdagsbeslut sättas i kraft i en krissituation.

7.4.4 Personalkontroll

Med personalkontroll, numera registerkontroll inom ramen för säkerhetsprövning, förstås inhämtande av upplysningar ur polisregister beträffande den som innehar eller avser att tillträda sådan tjänst hos myndighet som är av betydelse för rikets säkerhet. Avsikten är att förhindra att personer som bedöms inte vara pålitliga från säkerhetssynpunkt, t.ex. på grund av kriminalitet eller bristande lojalitet, ges uppgifter som kan innebära risker för såväl totalförsvaret som dem själva. Framställningar om utlämnande av uppgifter för personalkontroll prövades först av statspolisintendenten efter samråd med lekmän som åtnjöt politiskt förtroende och sedan år 1964 av Rikspolisstyrelsens styrelse i vilken ingår lekmän med parlamentarisk förankring. Numera är det Registernämnden som prövar frågor om utlämnande av uppgifter av detta slag. Avgörandet om den kontrollerade, trots utfallet, skall anställas på tjänsten har hela tiden åvilat den myndighet som begärt personalkontrollen.

Under åren närmast efter andra världskrigets slut gällde att säkerhetspolisen inte fick lämna ut uppgifter om personer enbart på grund av deras politiska engagemang i andra organisationer än nazistiska. Denna begränsning hävdades efter Pragkuppen år 1948 och uppgiftslämnandet rörande politisk uppfattning kom därefter och fram till slutet av 1960-talet främst att avse kommunister. Efter hand och delvis som en följd av det vidgade totalförsvarsbegreppet kom en mängd civila statliga tjänster att omfattas av regelsystemet. Personalkontroll skedde också inför anlitaandet av leverantörer och entreprenörer för totalförsvarets räkning. Personalkontrollen var i princip hemlig fram till slutet av 1960-talet.

Årligen har personal/registerkontroll förekommit i åtskilliga tiotusentals ärenden, främst på begäran av försvarsstaben. Utfall på grund av "politisk belastning" förekom fram till 1960-talets mitt endast i någon procent av ärendena (i genomsnitt ca 1 500 fall per år) och därefter i allt mindre utsträckning. Under åren 1951-95 torde sådana uppgifter ha lämnats ut i sammanlagt ungefär 30 000 fall (inklusive spontanuppgifter), varav mer än 90 procent avsåg kommunister. Även om det inte var ovanligt att samma person vid flera tillfällen var föremål för personalkontroll, var det alltså ett betydande antal personer om vilka uppgifter lämnades ut. Vid sidan av personalkontrollen torde uppgifter ur säkerhetspolisens centralregister endast undantagsvis ha lämnats ut. Även om det tycks ha rört sig om enstaka fall, har detta naturligtvis inte varit godtagbart.

Flertalet personalkontroller har avsett värnpliktiga och ett uppgiftsutlämnande i ett sådant fall kunde resultera i att vederbörande gavs en annan grundutbildning än som ursprungligen planerats eller placerades i en mindre känslig befattning i krigsorganisationen. I den mån de berörda var medvetna om att de ursprungligen avsetts för andra uppgifter, kan väl detta i enstaka fall ha uppfattats som negativt och diskriminerande. Men konsekvenserna av utfallen i dessa situationer kan knappast betecknas som särskilt ingripande. På ett annat sätt förhåller det sig med personer som till följd av utfallen gick miste om arbeten och uppdrag. I dessa fall kan uppgiftsutlämnandet ha inneburit betydande ekonomiska nackdelar i form av uteblivna inkomster. Det kan också ha medfört att personen i fråga blev föremål för omgivningens misstro, hindrades att avancera inom sitt yrke eller omplacerades. Hur många som drabbats på detta sätt är oklart, men det kan genom åren ha rört sig om flera tusen personer.

Har detta varit rimligt? Den demokratiska statens rätt till självförsvar också mot egna medborgare som på goda grunder misstänks för att gå främmande makt till handa eller för att vilja omvandla statsskicket på revolutionär väg kan enligt kommissionens mening inte ifrågasättas. Att förhindra att sådana från säkerhetssynpunkt opålitliga personer ges möjlighet att verka i för totalförsvaret känsliga befattningar är ett i hög grad legitimt statsintresse. Ett system med personalkontroll/säkerhetsprövning får anses vara en ofrånkomlig del av ett sådant infiltrationsskydd.

Har det då förekommit några försök till infiltration från medlemmar i ytterlighetspartier? Enligt den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären fanns det mycket som tydde på att man från kommunistiskt håll medvetet försökte infiltrera polismyndigheter och andra myndigheter av särskild vikt för rikets säkerhet. Nämnden anförde härom:

Sålunda har det ofta visat sig att samma personer med kommunistisk anknytning sökt den ena säkerhetskänsliga befattningen efter den andra. Många gånger har ifrågasättande personers förbindelse med det kommunistiska partiet ej varit av det mera påtagliga slaget. Självfallet har förbindelsen ibland kunnat vara en tillfällighet, men då företeelsen ses i sin helhet måste omdömet bli ett annat. När skrivbiträdestjänster eller liknande befattningar och tjänster ledigförklarats t.ex. hos säkerhetsavdelningen har det visat sig, att ett mycket stort antal sökande haft en påvisbar kommunistanknytning. ---

Bl.a. på grundval av nu relaterade förhållanden har nämnden funnit den slutsatsen näraliggande, att från kommunistiskt håll göres systematiska försök att infiltrera säkerhetstjänsten och försvaret samt att bakom detta måste ligga avsikter som inte kan vara förenliga med rikets intressen. Särskilt oroväckande har man funnit det inträffade vara med tanke på den skada som illotala personer på vitala poster inom totalförsvaret kan vålla i en för riket kritisk situation.²⁰³

Något skriftligt material som ger stöd för dessa uppgifter har inte återfunnits. Detta kan emellertid inte tas till intäkt för att påståendena om infiltrationsförsök skulle vara gripna ur luften. I sitt remissyttrande över betänkandet yttrade således JO:

Nämnden uttalar att det kunnat konstateras att personer med påvisbar kommunistisk anknytning systematiskt sökt anställningar hos myndigheter eller sammanslutningar, där personalen kan antas komma i kontakt med försvarshemligt material. Vid mitt besök hos rikspolisstyrelsen ansåg jag mig böra närmare efterhöra hållbarheten av detta uttalande. Den redogörelse som härvid lämnades mig gav belägg för att det fanns ett faktiskt underlag för uttalandet.²⁰⁴

Den granskning som kommissionen har gjort av ett sammanträde med statspolisintendentens samrådsnämnd år 1962 och ett sammanträde med RPS:s styrelse år 1968 ger vid handen att det inte var ovanligt att personer med kommunistisk anknytning sökte säkerhets känsliga befattningar. Några slutsatser om infiltrationsförsök ger naturligtvis detta material inte underlag för. För detta skulle krävas omfattande undersökningar om bl.a. arbetsmarknadssituation och politisk sammansättning av olika yrkesgrupper vid denna tid. Men det är förståeligt att misstankar om infiltrationsförsök kunde uppkomma t.ex. då vid 1962 års sammanträde förekom tre arbetssökande till SAAB i Linköping med kommunistisk anknytning.

Då frågan om infiltration våren 1969 behandlades av RPS:s styrelse framhölls att vänsterextremistiska värnpliktsvägrare ändrat taktik och valt att fullgöra militärtjänstgöring för att ”verka från insidan genom destruktiv propaganda”. Vid sammanträdet nämndes också två exempel på att maoistiskt sinnade personer skulle ha in-

²⁰³ SOU 1968:4, s.64

²⁰⁴ Cit. efter Eliasson.

filtrerat säkerhetskänsliga befattningar. En närmare granskning av fallen visar emellertid att de knappast kunde utgöra belägg för någon planmässig infiltration av totalförsvaret.

Under 1970-talet kunde det dock knappast råda något tvivel om att personer med vänsterrevolutionära åsikter försökte förverkliga den infiltration av försvaret som deras organisationer pläderade för. Registernämnden har haft regeringens uppdrag att efter framställningar från enskilda pröva i vad mån deras anställningsförhållanden har påverkats på ett orimligt sätt av att uppgifter om dem har lämnats ut vid personalkontroll efter år 1969. Nämnden har mot bakgrund av gällande regelverk i flertalet fall funnit att det förelegat tillräckliga skäl för att inte anta vederbörande till den tjänst som föranlett kontrollen.

Personalkontrollen har således enligt kommissionens mening fyllt en viktig uppgift till skydd för rikets säkerhet. Däremot finns det skäl att ställa sig kritisk till att många befattningar som torde varit av begränsad betydelse för rikets säkerhet kommit att omfattas av regleringen. Det gäller i synnerhet situationen under 1950-talet då även icke hemliga entreprenadarbeten för totalförsvarets räkning förutsatte personalkontroll. Än mer finns det anledning att kritisera att utlämnande myndighet särskilt under tiden fram till mitten av 1960-talet i sin praxis stundom gjorde synnerligen långtgående tolkningar av begreppet ”sakligt grundade skäl” för misstanke om medlemskap i en ytterlighetsorganisation. Härigenom kom personer på grund av tämligen osäkra uppgifter om tidigare engagemang i eller familjeanknytning till det kommunistiska partiet mer eller mindre generellt att bedömas som opålitliga. Även om denna rättstillämpning i viss mån låter sig förklaras av den kommunistkräck som präglade dessa årtionden av det kalla kriget, måste den bedömas som högst otillfredsställande. I de undantagsfall då säkerhetspolisen höll samtal med personen i fråga, avskrevs misstankarna om opålitlighet, och detta även då det stod klart att personen i fråga var aktiv kommunist. Liknande slutsatser drogs för övrigt av säkerhetspolisen och Bedömningsnämnden då dessa myndigheter i slutet av 1940-talet undersökte den medborgerliga pålitligheten hos anställd militär personal med nazistiskt förflutet.

Ansvaret för denna situation kan emellertid inte läggas enbart på säkerhetspolisen och utlämnande myndighet. De myndigheter som begärt personalkontrollen torde alltför ofta ha tagit ett utlämnande av uppgifter om ”politisk belastning” som belägg för att personen i fråga var olämplig för en säkerhetskänslig befattning och underlåtit att göra en självständig prövning av om så kunde anses vara fallet.

Det fanns inom säkerhetspolisen tankar på att låta registerutdragen åtföljas av kommentarer för att göra myndigheterna bättre rustade att ta ställning till betydelsen av de utlämnade uppgifterna. Så blev dock inte fallet.

Det dröjde ända fram till slutet av 1990-talet innan det i praktiken blev så att den kontrollerade fick tillfälle att yttra sig över uppgifter som avsågs att lämnas ut (annat än då det rörde sig om begångna brott). Ett skäl härtill torde ha varit att säkerhetspolisen inte ansåg sig berättigad att kommunicera uppgifter som skulle kunna avslöja innehållet i de av regeringen sedan år 1973 meddelade kvalificerat hemliga föreskrifterna. Den kommunikationsprincip som på andra håll inom förvaltningen anses som en avgörande rättssäkerhetsgaranti har alltså först under senaste tid kommit att tillämpas i dessa sammanhang. Om säkerhetspolisen och utlämnande myndighet långt tidigare getts möjlighet att bereda de kontrollerade insyn i en eller annan form, hade enligt kommissionens mening i många fall rättsförluster för enskilda kunnat undvikas.²⁰⁵ Säkert hade det även bidragit till öka allmänhetens tilltro till personalkontrollsystemet.

²⁰⁵ Justitieminister Sten Wickbom konstaterade vid en utfrågning inför KU att författningstexten i 13 § personalkontrollkungörelsen stod i dålig överensstämmelse med praxis; KU 1986/87:33.